Univerzita Komenského v Bratislave
Prírodovedecká fakulta
Katedra humánnej geografie a demografie

PRÍSTUPY HUMÁNNEJ GEOGRAFIE

FILOZOFIA, TEÓRIA, KONTEXT

Pavol Korec, Jaroslav Rusnák

Univerzita Komenského v Bratislave

2018

prof. RNDr. Pavol Korec, CSc., Mgr. Jaroslav Rusnák, PhD.
Prístupy humánnej geografie – filozofia, teória a kontext

Vysokoškolská učebnica určená pre magisterský stupeň

Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Katedra humánnej geografie a demografie
www.humannageografia.sk
e-mail: khg@fns.uniba.sk

Recenzovali: prof. RNDr. René Matlovič, PhD.
RNDr. Petr Daněk, Ph.D.

Copyright © autori
Obsah tejto vysokoškolskej učebnice je chránený autorským zákonom

Grafická úprava: Jaroslav Rusnák
Návrh obálky: Jaroslav Rusnák
Náklad: 150 kusov
Rozsah publikácie: 16,95 AH (239 strán)
Publikácia neprešla jazykovou úpravou
Prvé vydanie

Tlač: KO&KA s r.o. Bratislava, tlačiareň K-Print, Kadnárova 102, 831 06 Bratislava

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave

ISBN: 978-80-223-4625-2

Vydanie bolo podporené v rámci riešenia výskumného projektu VEGA č. 1/0745/16: Autonómnosť, vzájomná závislosť a interakcie priestorových systémov

Úvod **1**

1 Filozofia, veda a humánna geografia **4**

2 Systém geografických vied a geografia v systéme vied **10**
2.1 Systém a klasifikácie vied a pozícia geografie 10
2.2 Základné črty systému geografických vied 11
2.3 Objekt a predmet štúdia (humánnej) geografie 16

3 Základné paradigmy v humánnej geografii **22**

4 Začiatky geografie a zrod geografie ako modernej vedy **33**
4.1 Geografia v období Antiky 33
4.2 Geografia v období renesancie 36
4.3 Geografia v období prírodnej filozofie 37
4.4 Holistické myslenie a objaviteľská tradícia 41
4.5 Inštitucionalizácia geografie a imperiálna tradícia 43
4.6 Evolučné myslenie a deterministická tradícia 45
4.6.1 Evolučná teória a sociálny darwinizmus 46
4.6.2 Geografický determinizmus a vedecký rasizmus 47
4.6.3 Anarchistická alternatívna tradícia 50
4.6.4 Sociálna ekológia miest 52

5 Regionálna geografia **55**
5.1 Francúzska škola regionálnej geografie 55
5.2 Berkeleyská škola kultúrnej geografie 57
5.3 Chorologická škola regionálnej geografie 58
5.4 Niektoré ďalšie smery regionálnej geografie 61
5.5 Kritika regionálnej geografie 63

6 Geografia ako priestorová veda **64**

7 Behaviorálna geografia **93**

8 Humanistické geografie **104**

9 Radikálna geografia **120**

10 Teória štrukturácie a humánna geografia **139**

11 Kritický realizmus a humánna geografia **149**

12 Kultúrny obrat v humánnej geografii **156**
12.1 Nová kultúrna geografia 159
12.2 Feministické geografie 164
12.3 Rasa a etnické geografie 172
12.4 Geografia sexualít 175

13 Post prístupy v humánnej geografii **179**
13.1 Postmodernizmus a postmoderné geografie 181
13.2 Poštrukturalizmus a poštrukturalistické geografie 192
13.3 Postkolonializmus a postkoloniálne geografie 202
13.4 Posthumanizmus a posthumanistické geografie 205

Záver **212**

Zoznam literatúry **215**

ZOZNAM OBRÁZKOV

Obrázok 1	Model geografickej reality	9
Obrázok 2	Primárna klasifikácia reálnych systémov	11
Obrázok 3	Základná schéma systému geografických vied	13
Obrázok 4	Grafický model hierarchie centrálnych miest	73
Obrázok 5	Analytický rámec vedeckej metódy	80
Obrázok 6	Kognitívny proces vnímania prostredia	94
Obrázok 7	Behaviorálna matica	101
Obrázok 8	Štruktúra jazyka	126
Obrázok 9	Model vzťahov medzi spoločnosťou a jednotlivcami	141
Obrázok 10	Model toku ľudského konania v teórií štrukturácie	142
Obrázok 11	Štruktúry, mechanizmy a udalosti v prístupe kritického realizmu	152
Obrázok 12	Mechanizmus príčinných síl	153
Obrázok 13	Časopriestorová kompresia: priestor pohltený časom	183
Obrázok 14	Ambivalentný vzťah prírody a spoločnosti	184
Obrázok 15	Trialektika bytia (vľavo) a trialektika priestorovosti (vpravo)	192

ZOZNAM TABULIEK

Tabuľka 1	Vzťah filozofie, vedy a geografie	6
Tabuľka 2	Pozícia teórie štrukturácie na prieniku humanistických geografii a marxistickej geografie	145

ZOZNAM RÁMČEKOV

Rámček 1	Teória komplexity a diferenciácie sveta	7
Rámček 2	Internalizmus a externalizmus v geografickom poznávaní	26
Rámček 3	Vedecká revolúcia a geografia	39
Rámček 4	Vedecký rasizmus a eugenika	50
Rámček 5	Walter Christaller a Edward Ullman: „zákulisie“ teórie centrálnych miest	66
Rámček 6	Viedenský krúžok, logický pozitivizmus a nemecký nacizmus	76
Rámček 7	Humanistická prax: žitý priestor a každodennosť	117
Rámček 8	David Harvey	131
Rámček 9	Aplikácia teórie štrukturácie pri štúdiu regionálnej transformácie priemyslu v Británii	146
Rámček 10	Priestor a zdravotne znevýhodnené obyvateľstvo	164
Rámček 11	Miesto žien na trhu práce	170
Rámček 12	Košice – hlavné mesto kultúry 2013	178
Rámček 13	Postmoderné a posthumanistické filmy	188
Rámček 14	Sloní muž	197

ZOZNAM FILMOV A DOKUMENTOV

Boj o ťažkú vodu (2015, Nórsko)	67
Bezstarostná jazda (1969, USA)	121
Zo zákulisia krízy (2010, USA, Australia)	135
Krehká identita (2012, Slovensko)	158
Do naha (1997, Veľká Británia)	171
Cooltúra (2016, Slovensko)	177
Matrix (1999-2003, USA)	187
Total recall (1990, USA)	187
Začiatok (2010, USA)	187
Hibernatus (1969, Francúzsko)	188
Ona (2013, USA)	187-188
Pulp Fiction: historky z podsvetia (1994, USA)	188
Kill Bill (2003-2004, USA)	189
Sloní muž (1980, USA, Veľká Británia)	196-198
Indiana Jones a chrám skazy (1984, USA)	205
Múmia (1999, USA)	205

Úvod

Nielen študenti, ale aj erudovaní vedeckí pracovníci, geografi, si často kladú otázku, či má dnes ešte význam zaoberať sa filozofiou, teóriou a spoločenským kontextom humánnej geografie. Myslíme si, že odpoveď na túto otázku je pomerne jednoduchá. Áno, zaoberať sa filozofickými, teoretickými a praktickými otázkami humánnej geografie má význam a má to význam práve dnes, keď sa objekt a predmet výskumu jednotlivých vedných disciplín, vrátane humánnej geografie, významne mení. Tendencia prekrývania a rozširovania predmetu štúdia jednotlivých vedných disciplín súvisí s tým, že v súčasnosti veda a spoločnosť generuje ohromné množstvo teoretických poznatkov, sociálnych problémov a technologických možností. Vedné disciplíny akoby súperili o svoj objekt bádania, špecifikujú svoje predmetné hľadisko, prepožičiavajú si rôzne výskumné metódy a pochopiteľne, veľmi často sa zdôrazňuje **interdisciplinárny prístup** k jednotlivým bádateľským témam. Mimoriadne dôležitá je spoločenská relevancia vedných disciplín, snaha presvedčiť konkurenčné vedné odbory, vládne politiky, podnikateľské prostredie a verejnosť o ich význame pre spoločnosť.

Podľa Jacksona (2006) vnímanie geografie verejnosťou je založené skôr na faktoch ako na konceptoch. Spoločnosť má zaužívanú predstavu, že (humánny) geograf pracuje s mapami, pozoruje krajinu, ovláda hlavné mestá sveta. Len výnimočne sa ho opýta na ekonomickú globalizáciu, sociálne nerovnosti, kultúru. Dovolíme si tvrdiť, že tento pohľad je všeobecne prijímaný aj slovenskou verejnosťou. Prevládajú stereotypy. Ľudia si spomínajú na to, čo sa učili, no nevedia, čo sa učí. Humánna geografia neštuduje fakty, javy alebo udalosti, ale premenlivý **kontext**, ktorý ich produkuje. Kým udalosti sú dôsledky, tak kontext je príčina. Udalosti sa objavujú v rámci kontextu, nie mimo neho. Sled takých udalostí nesúvisí s pravidelnosťou, ale generuje históriu miesta. Priestor je potom vyplnený týmito vyvíjajúcimi sa miestami.

Jackson (2006) ďalej tvrdí, že naše geografické myslenie súvisí s etickými otázkami, ktoré sú súčasťou nášho každodenného správania sa a rozhodovania. Stačí sa len zamyslieť nad rozsahom našej spotreby a uvedomiť si, čo je vyvolané potrebou a čo túžbou. Uprednostním domáci ekologický výrobok z farmy, tradičný zahraničný výrobok zo špecializovaného obchodu, výrobok vyrobený v krajinách tretieho sveta, vypestovaný výrobok z vlastnej záhrady, cenovo dostupný výrobok vo veľkých potravinových reťazcoch, alebo preferujem nakupovanie cez internet? Problém nie je len na strane dopytu, ktorý následne produkuje odpad, ale aj na strane ponuky, ktorá súvisí s geograficky nerovnomerným prístupom k životným potrebám.

Každopádne, naše rozhodovanie je v neustálom konflikte. Na to, aby sme tieto etické dilemy vedeli správne posúdiť, potrebujeme ovládať jazyk geografie. Kým ekonomické tvrdenia sa nezaobídu bez matematiky, tak geografické myslenie vyžaduje **poznanie filozofie, teoretických konceptov a spoločenského diania**.

V monografii „*Otázky v geografii*“ je v úvode priam učebnicovým príkladom vyjadrený postoj študentov k vzťahu prírody, histórie, filozofie v rámci geografie:

> „Vysokoškoláci, ktorí navštevujú geografické programy, sú zvyčajne povinní absolvovať predmety zaoberajúce sa prírodou, históriou a filozofiou geografie. Pre mnohých z nich sú to hodiny, ktoré musia vydržať. Naopak, pre mnohých študentov magisterského štúdia a doktorandov je to spôsob ako sa stať profesionálnym geografom“ (Sherman a kol., 2005, s. 1).

Sherman a kol. (2005) uvádzajú dva dôvody, prečo poznať širší poznávací rámec geografie. Odborník vo svojej profesii sa stáva skutočným odborníkom až vtedy, ak pozná širší kontext riešenej problematiky. Je príliš jednoduché ponoriť sa do špecifickej oblasti výskumu a nezaoberať sa existujúcimi súvislosťami. Vzniká tu riziko, že z humánnej geografie by sa stala izolovaná oblasť nepochopenia a neporozumenia. Ocitli by sme sa v situácií, kedy pre stromy nevidíme les. Druhý dôvod prečo poznať širší rámec geografie súvisí s tým, že v súčasnosti existuje mnoho spôsobov ako poznávať a orientovať sa v skutočnom svete. Neexistuje jedna pravda, jeden recept na úspech. Bolo by prekvapujúce, ak by sme ku všetkým skutočnostiam a udalostiam pristupovali všetci rovnako. Ak rozmýšľame geograficky, tak vieme, že neexistujú žiadne „správne odpovede“ alebo jednoduché riešenia zložitých problémov. Rozmýšľať geograficky je spôsob, ako odkryť a porozumieť globálnym súvislostiam a rôznym perspektívam tých istých problémov z pohľadu ľudí žijúcich v rôznych častiach sveta.

Súhlasíme s Cresswellom (2013), že geografické myšlienky tu boli oveľa skôr ako prvé univerzity a geografické katedry. Často sa ukazovali implicitne, v podobe ontologických otázok a často ostali aj nepochopené. Význam niektorých z nich si uvedomujeme až dnes. Keďže sa geografia vyvíjala na pozadí mocenských záujmov, pri písaní veľkých príbehov sa striedali viaceré geografické školy. Dôležitú úlohu na formovaní geografického myslenia zohrávali aj filozofi, prírodovedci a sociálni teoretici danej doby. V texte sú označení kurzívou a tučným písmom. Text kurzívou odkazuje k názvom ich kníh a článkov. Dôležité filozofie, myšlienky, koncepty, teórie, metódy alebo klasifikácie, ktoré pomáhali budovať základy (humánnej) geografie ako vedy sú zvýraznené tučným písmom. Text učebnice je doplnený pôvodnými citáciami a rámčekmi, ktoré podporujú a dopĺňajú prezentované prístupy.

Pri písaní vysokoškolskej učebnice „*Prístupy humánnej geografie: filozofie, teórie a kontext*“ kladieme dôraz na **význam filozofických východísk, teoretických konceptov** a **vplyv spoločenského kontextu**. Kombináciou uvedených oblastí poznania sa snažíme poskytnúť dostatočný priestor nad rozsahom a závažnosťou spoločenských problémov z humánno-geografickej perspektívy. Vytvoriť si názor nestačí. Názor treba obhájiť logickými a vecnými argumentmi. Táto učebnica má ambíciu naučiť študenta **ako myslieť** a prispieť k rozvoju **kritického myslenia.**

Vysokoškolská učebnica je rozdelená do viacerých kapitol. Prvé tri kapitoly sa zaoberajú všeobecnými otázkami vzťahu filozofie, vedy a humánnej geografie, zaradeniu geografie v systéme vied a predstaveniu vedeckých a geografických paradigiem. Kapitola štyri, ktorá mapuje zrod a vývoj modernej geografie, je postavená na vedúcich osobnostiach a spoločenských udalostiach danej historickej etapy. V kapitole päť dominujú geografické autority danej doby. V šiestej kapitole, ktorá hodnotí revolučné obdobie geografie ako priestorovej vedy opätovne rastie význam spoločenského kontextu a pozícia autorít je konfrontovaná s novou generáciou geografov. K zostávajúcim kapitolám pristupujeme s dôrazom na rôzne filozofické východiská a premenlivý spoločenský kontext, ktoré sa premietli do podoby konkrétnych medzi sebou vymedzujúcich, kritizujúcich, no niekedy dopĺňajúcich sa geografických škôl, konceptov, teórií, metód, metodológií a praktických činností. Každá z týchto kapitol má vnútorné členenie. V úvode diskutujeme terminologický aparát, následne predstavujeme širší spoločenský kontext, ktorý ovplyvnil formovanie konkrétneho prístupu. Špeciálnu pozornosť venujeme filozofickým východiskám a súvisiacim ontologickým otázkam. Jadrom týchto kapitol je predstavenie hlavných produktov. Niekedy sa objavili v podobe škôl, teoretických konceptov a metód, inokedy boli zacielené na konceptualizáciu problémov, výskumné témy alebo metódy. Na záver sa v rámci možnosti vyjadríme ku kritike prezentovaného prístupu a informatívne aj k reflexiám v rámci slovenskej humánnej geografie.

Na tomto mieste chceme poďakovať našim najbližším za prejavenú trpezlivosť a podporu pri písaní tejto učebnice. Poďakovanie patrí aj kolegom z Katedry humánnej geografie a demografie za inšpirácie a pomoc počas celého obdobia písania textu. Osobitne by sme chceli poďakovať oponentom prof. Matlovičovi a dr. Daněkovi za starostlivé čítanie a cenné pripomienky, ktoré zvýšili kvalitu predkladanej vysokoškolskej učebnice.

1. Filozofia, veda a humánna geografia

Úlohou filozofie v starovekom Grécku bolo rozlišovanie skutočného a mýtického. Peregrin (2008) hovorí o vzájomnom prekrývaní umenia (mytológie), filozofie a vedy. Predtým, ako tu bola filozofia, existovali mytologické a umelecké texty a výklady sveta. Umenie a mytológia predstavuje súbor subjektívnych dojmov, pocitov, postojov a významov. Človek sa s týmto typom vysvetlenia neuspokojil, ale aktívne vstupoval do poznávania každodennej reality, ktorú sa snažil vysvetliť bez uznania nadprirodzených a božských síl. Umenie končí a filozofia začína tam, kde začínajú otázky, na ktoré je možné dávať skutočné odpovede.

Na tomto mieste môžeme povedať, že prvou vedou, ktorá sumarizuje teoretické a praktické poznatky o vesmírnych a zemských objektoch, javoch, procesoch a napokon aj o samotnej spoločnosti bola **filozofia**. Podľa Démutha (2013a, s. 13-14) filozofia predstavovala akúsi platformu, „ohnisko“ vzniku a rozvoja ďalších vedných disciplín. Tie, ktoré prehĺbili svoju vedeckú špecializáciu a odbornú orientáciu v skúmaných problémoch sa od filozofie vyčlenili. Iné ostali na okraji a postupom času opustili priestor toho, čo bolo považované za vedecké (napr. alchýmia verzus chémia). Filozofii zostali tie problémy, ktoré sa ostatným vedám doteraz nepodarilo osobitne sformulovať alebo nájsť k nim špeciálny prístup. Pre úplnosť treba dodať, že filozofia sa rozdeľuje na **ontológiu** – súbor abstraktných teórií a myšlienok o niečom a **epistemológiu** – určuje pôvod, metódy a hranice nášho poznania. Ontológia sa pýta čo je život, bytie, existencia, priestor a epistemológia navrhuje spôsoby ako dosiahnuť poznanie, ako hľadať odpovede na ontologické otázky.

Druhý sused filozofie je veda. Hranice medzi filozofiou a vedou sú dané rozsahom a špecifikáciou skúmanej problematiky, ktorá sa rieši špeciálne vyprofilovanou metodológiou. Krempaský (2006, s. 59-65) vo svojej knihe „*Veda verzus viera*“ popisuje vývoj vedných disciplín z hľadiska síl (interakcií), ktoré formovali život na Zemi. Veľký tresk nám objasňujú fyzici fyzikálnymi silami, avšak zaplnením sveta chemickými prvkami vznikla chémia. Keďže sa aj chemická realita stala natoľko komplexná, že jej otázky nebolo možné riešiť aparátom chémie, na scéne sa objavila biológia. Napokon vznikli vedy zaoberajúce sa sociálnou realitou, mysľou a vedomím.

Peet (1998, s. 3) pristupuje k poznávaniu geografickej reality na základe piatich generalizačných úrovní: metafilozofia, filozofia, teória, sociálna teória a prax. Metafilozofia prepája filozofiu, prax (kultúru) s teoretickým myslením, tak, že sa niektoré kultúrne hodnoty stávajú súčasťou teórie a naopak niektoré teoretické a filozofické myšlienky sú vnášané do kultúry. Zastupuje ontologickú rovinu poznania. Kým filozofie sú samy o sebe abstraktné, logicky organizované

myšlienkové rámce, zaoberajúce sa predstavami a pojmami, tak teórie majú tesnejší dosah na sociálnu realitu a javy každodenného života. Sociálne teórie sú zasadené do konkrétnych sociálnych, politických a kultúrnych kontextov, ktoré ich spätne tvarujú, prípadne vytvárajú úplne nové. Konkrétna filozofia alebo teória sa môže stať vzorom pre sociálnu prax. Negatívnym príkladom je esencializmus a evolučná teória, ktorých kombináciou vznikol sociálny darwinizmus, ktorý prerástol do nacistickej ideológie.

V tabuľke 1 môžeme vidieť ako sa menil pohľad na svet cez metafilozofiu, filozofiu, a (sociálnu) teóriu a ako sa vyvíjala geografia. Premoderná metafilozofia sa snažila objasniť existenciu Boha a jeho zámer. Prírodná filozofia postupne opúšťala ontológiu týkajúcu sa Boha a pozornosť sústredila na aspekt hľadania pravdy prostredníctvom vedeckých metód. Postmoderné filozofie rezignujú na veľké teórie a hľadanie absolútnej pravdy a presadzujú relativizované poznanie.

V snahe ukázať súvislosti medzi filozofiou, teóriou, metodológiou a praktickou časťou vedeckého bádania, Aitken a Valentine (2006, s. 3-4) rozoznávajú dve roviny poznania:

- **spôsoby poznávania** využívajú filozofické a teoretické východiská, ktoré sa neustále vyvíjajú, spochybňujú, alebo odmietajú (napr. pozitivizmu, marxizmus, postštrukturalizmus) a
- **spôsoby konania** predstavujú praktickú časť poznania (teórie a filozofie sa stávajú súčasťou ideológie, noriem a pravidiel, sociálneho a politického aktivizmu).

To, čo je dôležité, je uvedomenie si, že filozofia poskytuje komunikačnú platformu pri navrhovaní výskumných otázok, základné rozhranie pre metodologickú bázu výskumu a konceptualizuje náš výskumný problém. Preto hneď v úvode výskumu sa odporúča zaujať jasné stanovisko a odvolať sa na príslušnú filozofiu.

Filozofie môžeme podľa vyššie uvedených autoriek rozdeliť do dvoch myšlienkových prúdov. Prvý, **univerzálny, resp. vedecký** teoreticko-metodologický myšlienkový prúd sa odvoláva na objektívnu realitu, ktorú poznávame prostredníctvom rozumu, logiky a vedeckých metód, druhý, **alternatívny, resp. kontextuálny** teoreticko-metodologický myšlienkový prúd sa odvoláva na sociálne konštruovanú realitu, ktorú poznávame prostredníctvom skúseností, vnímania a reprezentácie. Kým v prvom prípade si zložitú (geografickú) realitu výrazne zjednodušujeme súborom predpokladov a tvrdení, tak v druhom prípade ju ponechávame takou aká je v skutočnosti. Lenže na rozdiel od fyzikálnej reality, v sociálnej realite neexistuje jedna objektívna realita, či jedna

pravda, ale toľko realít a toľko právd, koľko je pozorovateľov. Rozdiely medzi rôznymi alternatívnymi filozofiami existujú práve preto, lebo pozorovatelia žijú v rozmanitých politických a kultúrnych prostrediach, ktoré spätne ovplyvňujú ich myslenie. Z toho vyplýva, že objektívna realita, pravda a viera sú zakorenené v sociálnej praxi. Táto pozícia pripúšťa, že na ontologické otázky (napr. pravda) nachádzame odpovede v epistemológií (vychádza z kontextu). Neznamená to, že filozofia tvorí základ poznatkov, skôr je hybnou silou poznania. Prepája nás navzájom a ponúka viaceré pohľady na reálny svet, v ktorom žijeme, poznávame a tvoríme (Aitken a Valentine, 2006, s. 5-6).

Predstavitelia alternatívnych teoretických prístupov v humánnej geografii veria, že poznatky prichádzajú nielen z racionálnych, ale aj iracionálnych spôsobov poznania, ktoré sú menej reprezentatívne, odvodené od emócií, ako je hnev, vášeň, láska, radosť alebo strach. Nayak a Jeffrey (2011, s. xiii) v úvode svojej učebnice uvádzajú, že na to, aby sa aj tieto teoretické prístupy stali skutočnou alternatívou k existujúcemu mysleniu alebo praxi, musia byť dostatočne presvedčivé. Naše racionálne chovanie je deformované iracionálnymi presvedčeniami, našimi prejavmi emócií, ako aj kultúrnymi hodnotami a mocou, ktoré nás obklopujú.

Tabuľka 1 Vzťah filozofie, vedy a geografie

etapa	*predmoderná*	*moderná*	*postmoderná*
metafilozofia	Boh	pravda	relativizmus
filozofie	mytológia náboženstvo	pozitivizmus marxizmus	poštrukturalizmus
teórie	teória štátu teória ídeí	evolučná teórie esencializmus	teória komplexity sociálny konštruktivizmus
geografie	aténska geografia renesančná geografia	geografický determinizmus geografia regiónov kvantitatívna geografia humanistické geografie radikálna geografia	kultúrny obrat v geografii geografia rozdielov post geografie

Zdroj: Peet (1998, s. 4), upravené autormi

Prostredníctvom filozofie môžeme lepšie pochopiť premenlivý spoločenský kontext a zložitú humánno-geografickej realitu. V čom spočíva táto premenlivosť a zložitosť približuje Martin Hampl (2008). Na prvom mieste je potrebné podľa uvedeného autora zdôrazniť nielen obsahovú rôznorodosť jednotlivých čiastkových sociálno-ekonomických systémov, ktoré pozostávajú z prírodných, technických, sociálnych, ekonomických, politických, kultúrnych a ekologických zložiek, ale aj ich zníženú integritu. Znížená vnútorná integrita je priamym dôsledkom vonkajších koexistenčných vzťahov medzi jednotlivými čiastkovými systémami (rámček 1). Na druhom mieste je podstatnou skutočnosťou fakt, že uvedená rôznorodosť je

umocnená vysokou záujmovou pluralitou a aktívnymi prejavmi tejto plurality na dianie v týchto systémoch. Humánno-geografické prostredie predstavuje platformu záujmu množstva inštitúcií a aj jednotlivcov a je teda akousi arénou, kde dominujú prevažne konkurenčné vzťahy. Výsledky interakcií v takomto prostredí sú preto vo viacerých smeroch „dopredu neisté“, takže kľúčovým sa javí hľadanie a vysvetľovanie predovšetkým samotných mechanizmov týchto interakcií. Napríklad už len orientácia v samotnom trhovom prostredí je veľmi komplikovaná, pretože jednotlivé úrovne trhov (miestny – regionálny – národný), sa vzájomne prekrývajú, dopĺňajú a navzájom si konkurujú. Po tretie, treba upozorniť na skutočnosť, že toto všetko je zarámované politickým a dnes už najmä geopolitickým poriadkom, ktorý je v určitom zmysle zakorenený v sociálno-kultúrnom systéme danej spoločnosti. Takže mechanizmy v humánno-geografických systémoch nefungujú izolovane, ale sú zložkami celej hierarchie mechanizmov a teda sú silne ovplyvňované silami, ktoré daný región môže ovplyvňovať len minimálne. Na druhej strane si uvedomujeme, že tieto globálne sily vychádzajú z konkrétnych miest a regiónov, teda sú týmito miestami vyvolané – glokalizácia.

Rámček 1 Teória komplexity a diferenciácie sveta

Pri vypracovaní klasifikácie reálnych systémov ***Martin Hampl (*1940)*** uplatňoval dva princípy: **komplexnosť** a **vývojovú zložitosť** (Hampl, 1971). Princíp komplexnosti, alebo vnútornej zložitosti vyjadruje úplnosť celkov, resp. mieru kvalitatívnej rôznorodosti obsiahnutých elementov a počet podmieňujúcich faktorov. V základnej polarite element – komplex vymedzil niekoľko úrovní komplexných celkov. V prípade aktívnej úrovne rozlišuje: človeka (element) – sociálny systém – sociálnogeografický systém – finálny geografický systém (komplex), pričom s rastom komplexity klesá význam vnútornej, biochemickej integrity a začína prevládať význam vonkajšej, ekologickej integrity. To znamená, že kým elementárna úroveň vykazuje druhovú homogenitu, ktorá je vnútorne (geneticky) podmienená, tak komplexy predstavujú súbor rozmanitých prvkov, ktorých integrita je utváraná ich vzájomnými vzťahmi a ich (ekologickým) vzťahom k vonkajšiemu prostrediu.

V prípade vývojovej zložitosti sú zachytené tri základne úrovne: pasívna (anorganická) – semiaktívna (organická, resp. biologická) – aktívna (spoločenská), pre ktoré platí, že dochádza k pohybu od jednoduchého k zložitému, od nižšieho k vyššiemu, k premene anorganického prostredia a k vzniku biosféry a ekológie, schopnej samoorganizácie. Každý vývojovo vyšší (zložitejší) celok sa vyvinul z celku vývojovo nižšieho (jednoduchšieho), no zároveň treba dodať, že každý celok je na jednej strane finálnou jednotkou, na druhej strane súčasťou niečoho väčšieho

(evolučne vyššieho). V zásade sa prelína klasifikácia vied s periodizáciou dejín vied, kde je potrebné rešpektovať hlbokú súvislosť medzi evolúciou prírodného prostredia (objektívna realita) a rozvojom kognitívnej stránky ľudského poznania (noosféra). Evolúcia postupuje ruka v ruke s transformáciou zemského povrchu, teda od anorganického prostredia k biosfére a spoločenským systémom. Navyše prechod od neživých k živým a mysliacim systémom dochádza k uvedomovaniu si a presahu samého seba a k rozvoju duchovnej sféry života, čo možno považovať za najvyšší stupeň evolúcie života (obrázok 2).

Z vyššie uvedeného vyplýva určitá pravdepodobnostná povaha poznatkov. Nachádzanie hoci len rámcových pravidelností jednotlivých faktorov a mechanizmov s možnými variantnými výsledkami však prispieva k orientácii v tejto zložitej realite. Obmedzenie „obsahu“ všeobecného poznania humánno-geografických systémov na „jednoduché“ ukázanie základných poznatkov, stanovenie „len“ základných princípov fungovania a základných (variantných) vývojových trendov a zároveň „iba“ rámcové ukázanie ich uplatnenia v praxi je pri humánno-geografickom bádaní **determinované „ontologicky“ a nie „metodologicky“**. Rámcová povaha získaných poznatkov je teda v určitom zmysle dôsledkom zložitosti študovaných systémov.

Tento stav významne „znižuje“ hodnotu humánno-geografického bádania v očiach verejnosti a relevanciu humánno-geografických poznatkov pre rozhodovanie príslušných aktérov v spoločenskej praxi zasahujúcich do regionálneho rozvoja. Naopak, ekonómia hlavného prúdu sa snaží minimalizovať tieto neurčitosti tým, že na zložité situácie aplikujú jednoduchý matematický model. Uisťuje nás, že ich modely sú schopné ovládať a predvídať ekonomické dianie. Lenže podľa ekonóma Davida Orrella (2017) ekonómia je plná mýtov. Prílišná dôvera v matematické modelovanie je oveľa nebezpečnejšia ako neistota. Matematické modely sú užitočné ako nástroj na simuláciu a pochopenie ekonomiky, ale nikdy nebudú schopné presne predpovedať jej priebeh alebo úplne zachytiť jej riziká. Podľa Orrella matematické modely boli zneužité v prospech riskantných a špekulatívnych finančných operácií, ktoré vyústili do finančnej krízy v roku 2007. Bunge píše: že matematika je dobrý sluha, ale zlý pán (Bunge 1985 In Chojnicki, 2011).

Zložitosť geografickej reality je najjasnejšie viditeľná v podobe vzájomných vzťahov. Doreen Massey (1984b, s. 1) píše, že humánna geografia sa tradične snaží uchopiť zložitosť geografickej reality vo vzájomných vzťahoch v troch rovinách: sociálna a priestorová, spoločnosť a prostredie, jedinečnosť a všeobecnosť. Prostredníctvom obrázka 1 chceme upozorniť na pretrvávajúce spory v základných ontologických otázkach vedeckého a kontextuálneho poznávania. Východisková

polarita príroda a spoločnosť je v neustálom konflikte. Známy je koncept geografického determinizmu, v ktorom prírodné prostredie určuje rozsah a intenzitu ľudských aktivít. Tento vzťah sa neustále vyvíja. V súčasnosti ich vzájomný vzťah produkuje technológie a poznatky, ktoré zasahujú do činnosti prírodného prostredia. V abstraktnej rovine spoločnosť pozostáva z aktérov a štruktúr, ktoré sú vo vzácnom ambivalentnom vzťahu. Aktéri sa snažia byť slobodní a kreatívni, štruktúry (inštitúcie) sa ich snažia usmerňovať a regulovať. Politika už predstavuje konkrétne pravidlá a normy a podieľa sa na tvorbe rôznych ekonomických prístupov a kultúrnych foriem. Aj tieto dva reprezentatívne prvky humánno-geografickej reality sú vnútorne rôznorodé. Ekonomika rozlišuje rastovú a alternatívnu dimenziu, kultúra zase vysokú a populárnu formu. V skutočnosti, humánna geografia už nie je tou klasickou syntetickou vednou disciplínou, ktorá študuje regionálne usporiadanie, klasifikáciu a diferenciáciu prírodných a spoločenských javov, ale **komplexnou vednou disciplínou** skúmajúcou pravidelnosti a odlišnosti vo vnútri spoločnosti, ktorá je súčasťou prírody.

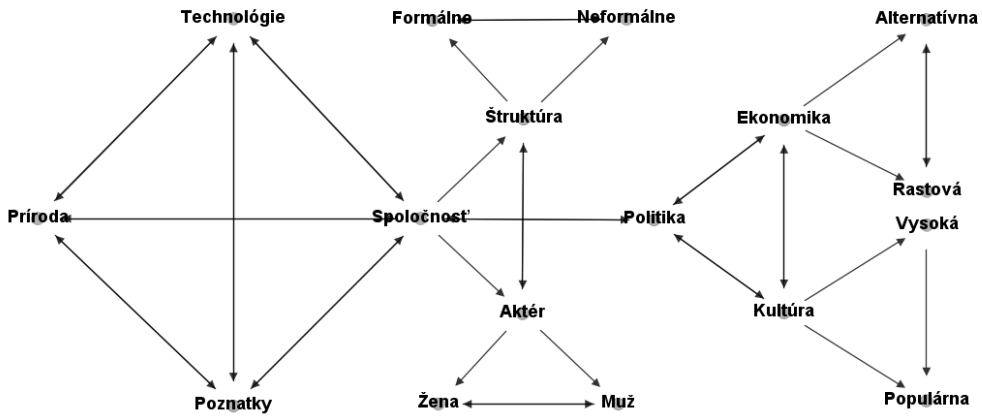

Obrázok 1 Model geografickej reality (vlastné spracovanie)

2. Systém geografických vied a geografia v systéme vied

Geografi sa permanentne pokúšajú definovať nielen **objekt a predmet štúdia** svojej vednej disciplíny, ale snažia sa aj ukázať štruktúru geografie podľa jej jednotlivých disciplín, t.j. snažia sa predstaviť čo najpresnejší **systém geografických vied** odrážajúci stav geografie v danom období vývoja. Systém geografických vied (SGV) je určitou predstavou bádateľa ako on vidí geografiu jednak podľa disciplín, z ktorých sa skladá a jednak na základe rámcových vzťahov medzi nimi. V historickom kontexte sa tieto predstavy menili, pretože do určitej miery boli závislé na vývoji vedy ako celku a meniacej sa pozície geografie v systéme vied. Preto považujeme, aspoň v základných črtách, spoznať princípy klasifikácie a systém vied.

2.1 Systém a klasifikácie vied a pozícia geografie

Pri navrhovaní systému a klasifikácie vied sa najčastejšie reflektujú objektívne vlastnosti skúmanej reality. V minulosti, navrhovanie racionálneho usporiadania vied zohľadňovalo dve tendencie vo vývoji poznania (Kedrov, 1979): **od všeobecného k špecifickému** a **od abstraktného ku konkrétnemu**. V prvom prípade klasifikácia vied vychádzala z dezintegračných procesov vo vede, kedy začali postupne vznikať špeciálne vedy (matematika, fyzika, geológia, sociológia), v druhom prípade sa od abstraktných vied (matematika a logika) oddelili konkrétne vedy (geológia, sociológia). Hľadanie vývojových súvislostí medzi vedami, teda rešpektovanie princípu vývojovej zložitosti sa začalo objavovať až v 19. storočí. Ako sme spomínali vyššie (rámček 1), základné princípy vytvárajúce rámec pre klasifikáciu reálnych systémov sú výsledkom kombinácie dvoch dimenzií **princípu vývojovej zložitosti** a **komplexnosti**.

Obrázok 2 predstavuje primárnu klasifikáciu reálnych systémov. Kým princíp vývojovej zložitosti postihujúci najmä elementárne zložky reality je vo vede dostatočným spôsobom rozpracovaný (napr. evolučná teória, biologická taxonómia, periodizácia chemických prvkov), tak princíp vnútornej zložitosti (komplexity), v zmysle vzťahu častí a celkov a ich integrity je vo vede nerozvinutý. Hampl (1998) tak rozlišuje elementárne vedy (fyzika, biológia), ktoré v skúmaní postupujú do hĺbky problémov a komplexné vedy (geoekológia), ktoré naopak študujú šírku problémov, povahu vonkajších interakcií. Humánna geografia študuje špeciálny aktívny komplex s presahom do dimenzie finálneho komplexu. Zaoberá sa „ekológiou“ sociálneho priestoru, pričom Hampl zároveň upozorňuje, že každá z týchto dimenzií je charakterizovaná princípom všeobecnosti v postupnosti všeobecné – špecifické – jedinečné. Komplexné systémy sú všeobecné a málo početné, kým elementárne systémy sú špecifické, niekedy jedinečné

a mnohopočetné. Existuje tu **vnútorná polarita**: časť – celok, jadro – periféria a **asymetrický vzťah**: veľa miním málo maxím. Na základe uvedených princípov vo vede prevládajú rôzne typy dualít:

- prírodné a spoločenské vedy
- empirické a teoretické vedy
- nomotetické a idiografické vedy
- redukcionistické a holistické vedy

Princíp vývojovej zložitosti	Element	Semi-komplex	Špeciálny komplex	Finálny komplex
Aktívny systém	Aktívny element (človek)	Aktívny semi-komplex (sociálny systém)	Aktívny špeciálny komplex (sociálno-geografický systém)	Aktívny finálny komplex (ekologický systém)
Semi-aktívny systém	Semi-aktívny element (organizmus)	Semi-aktívny semi-komplex (biocenóza)	Semi-aktívny špeciálny komplex (geobiocenóza)	Semi-aktívny finálny komplex (biosféricky systém)
Pasívny systém	Pasívny element (atóm)	Pasívny semi-komplex (hornina)	Pasívny špeciálny komplex (litosférický systém)	Pasívny finálny komplex (fyzickogeografický systém)

Princíp komplexnosti

Obrázok 2. Primárna klasifikácia reálnych systémov (Hampl, 1998, s. 38)

Kára (1993, s. 6) v tomto kontexte upozorňuje na dichotómiu komplexných, resp. holistických a špecifických prístupov k skúmaniu geografickej reality. Tvrdí, že veľmi ľahko sa môžeme ocitnúť na epistemologickom póle „vieme nič o všetkom“, v protiklade k extrémnej špecializácií „vieme všetko o ničom“, čo vo vzťahu k praxi znamená, že sa cítime vyjadriť sa takmer k všetkému“.

2.2 Základné črty systému geografických vied

Haggett (2001, [1975]) rozlišuje **ortodoxný a integrovaný prístup k definovaniu SGV.** Ortodoxný prístup rozlišuje filozofiu geografie (geografické myslenie), systematickú geografiu (fyzickú a humánnu geografiu), regionálnu geografiu a geografické techniky (kartografia). V rámci slovenskej a českej proveniencie sa rozvíjali **ortodoxné, resp. konvenčné** modely systémov geografických vied (Hampl, 1971; Bašovský, 1979; Lauko, 1982; Demek, 1987; Mičian, 1999). Takéto konvenčné modely systému geografických vied boli dôležité z viacerých dôvodov. Okrem tohto primárneho cieľa, ukázať ako vyzerá štruktúra geografie v kontexte aktuálnych tém bádania a samotného vývoja disciplíny, dôležitá bola aj skutočnosť, že sa podľa nich vytvárali dodnes fungujúce slovenské geografické kurikulá na univerzitách a stredných školách. Podľa nich sa zostavuje aj väčšina univerzitných,

resp. všeobecne bibliografických knižných katalógov, často sú bázou formulovania výskumných projektov.

Podľa nášho názoru veľmi výstižný model systému geografických vied dobre odrážajúci geografické poznanie na konci 90. rokov minulého storočia, teda ešte pred pomerne búrlivým vývojom nielen slovenskej a českej geografie predstavil ***Ľudovít Mičian (1934-2010)***. Mičian svoje predstavy o systéme geografických vied publikoval v celej rade príspevkov (Mičian, 1983, 1996, 1999). My sa sústredíme na rovinu humánnej geografie. Podľa prístupu ku komplexnosti k študovanému problému možno podľa Mičiana (1996) v schéme SGV identifikovať osem rovín (obrázok 3):

- **negeografická rovina**, ležia tu príbuzné negeografické vedné disciplíny, ktoré sú najbližšie k odvetvových disciplínam humánnej geografie (HG)
- rovina **geografickej analýzy**, ležia tu jednotlivé analytické disciplíny HG (geografia obyvateľstva, geografia poľnohospodárstva, geografia priemyslu, geografia cestovného ruchu a iné)
- rovina **parciálnej geografickej syntézy**, ležia tu čiastkové syntetické disciplíny sociálna a ekonomická HG
- rovina **syntézy**, leží tu komplexná HG
- rovina **„totálnej“ geografickej (krajinnej) syntézy**, leží tu integrálna, komplexná regionálna geografia
- rovina **teoreticko-metodologická**, leží v nej spoločne teoretická geografia a metodológia geografie.
- rovina **historicko-geografická** sa už vyznačuje vysokým stupňom komplexnosti, keďže hodnotenie vývoja geografického myslenia je veľmi náročné na rešpektovanie prakticky všetkých základných fenoménov geografie
- rovina **metageografická**, leží na prieniku geografie a filozofie predstavuje najkomplexnejší prístup v zmysle hodnotenia meniacej sa pozície geografie v systéme vied, vyvíjajúcich sa jej vzťahov s ostatnými vedami a všeobecne v hodnotení významu geografie vo vývoji spoločnosti.

Mičian (1996) identifikoval novú oblasť geografie na prieniku fyzickej a humánnej geografie, ktorú tvoria medicínska geografia, inžinierska geografia a geografia cestovného ruchu. Inžiniersku geografiu chápe ako disciplínu orientovanú na technické systémy a ich vplyv na životné prostredie – prírodno-technické systémy. V rovine integrálnej, komplexnej, regionálnej geografie sa Mičian (1999) vyjadril k potrebe rozvíjať geografické prognózovanie. To súvisí s problematikou regionálneho rozvoja, ktorú považuje pre geografiu zaujímavejšiu a plodnejšiu ako úvahy o trvalo udržateľnom rozvoji.

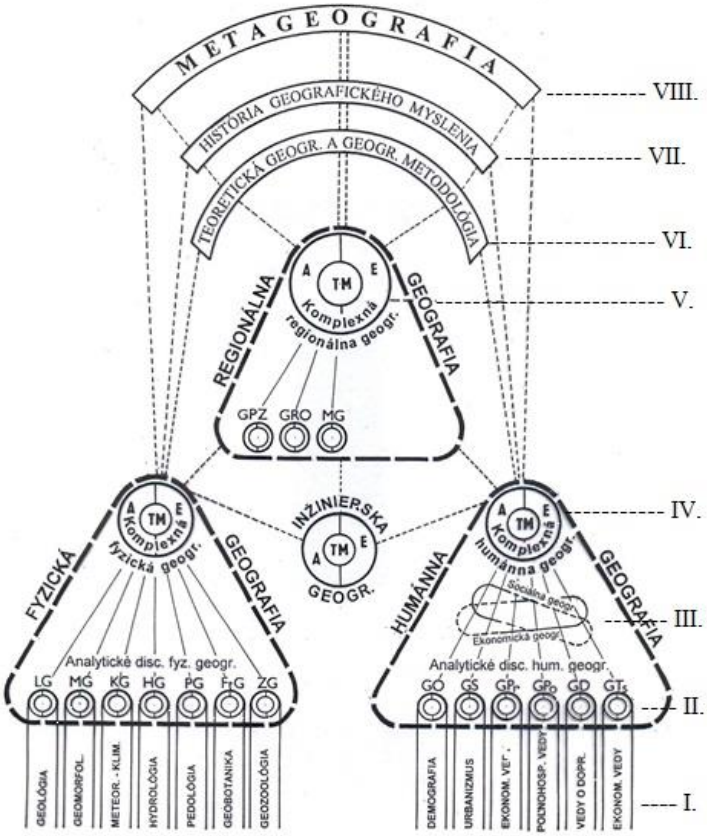

Obrázok 3. Základná schéma systému geografických vied (Mičian, 1996, upravené autormi)

Je zrejmé, že geografické výskumy sú pomerne odlišné podľa komplexnosti prístupu k študovanému problému, komplexnosti v kontexte nielen v súvislosti s vertikálnym a horizontálnym rozsahom študovanej časti krajinnej sféry, ale aj v súvislosti s použitou metodikou a metódami výskumu. Vzhľadom na kvalitatívnu stránku študovaného problému možno v rámci jednotlivých analytických disciplín HG, čiastkových syntetických HG, ako aj komplexnej HG identifikovať relatívne samostatné tri oblasti bádania:

- **teoreticko-metodologickú**
- **empirickú**
- **aplikačnú**

K uvedenému rozdeleniu podľa identifikovania kvalitatívne troch relatívne samostatných výskumných oblastí je vhodné uviesť dve poznámky. Prvou je konštatovanie, že empirický výskum je prakticky vždy sprevádzaný primeranou

teoreticko-metodologickou „zložkou“, ktorá nielen objasňuje zvolený postup a metódy empirického výskumu, ale v určitom zmysle aj potvrdzuje, prípadne obohacuje teoreticko-metodologickú bázu geografie. Druhá poznámka smeruje ku konštatovaniu, že monografické práce spravidla vždy explicitne alebo implicitne obsahujú všetky tri uvedené „zložky“.

K prehľadnosti a správnej interpretácii predloženej schémy systému geografických vied je k humánnej geografii vhodné uviesť päť nasledovných poznámok:

- v pôvodnej štúdii (Mičian, 1983) existovala len **komplexná humánna geografia**, ktorej cieľom bolo študovať celú sociálno-ekonomickú časť krajinnej sféry. Komplexné humánno-geografické syntézy boli v minulosti, najmä pred rokom 1990, častou témou humánno-geografických výskumov, treba však poznamenať, že teoreticko-metodologickú oblasť pre takéto výskumy nemala humánna geografia dostatočne pripravenú (Kára, 1993).
- keďže komplexná humánna geografia študovala humánno-geografickú časť krajinnej sféry logicky nedosahovala taký stupeň syntetickosti ako **komplexná regionálna geografia**, študujúca „totálnu“ krajinnú sféru. Jej protagonisti (Bašovský, 1979; Lauko, 1982) zdôrazňovali syntetický prístup, ktorého pôvod nachádzame vo francúzskej regionálnej geografii. Geografické syntézy sa považovali za výskumnú metódu regionálnej geografie. Na druhej strane regionálna geografia bola tematicky bližšie k humánnej geografii ako k fyzickej geografii. Množstvo regionálno-geografických výskumov vychádzalo z parciálnych analytických disciplín humánnej geografie. Podľa Šeba (2011) záujem o krajinné a regionálne syntézy – syntetickosť upadol v dôsledku prílišnej ambicióznosti uplatňovania totálneho holizmu, ako aj s nenaplnenými očakávaniami týchto výskumov v rámci plánovacej politiky a praxe.
- až 90. rokoch Mičian identifikuje v humánnej geografii rovinu parciálnej syntézy, kde sa nachádzajú **sociálna geografia**, akoby „zastrešovala“ geografiu obyvateľstva a geografiu sídiel a **ekonomická geografia**, akoby zastrešovala geografiu výrobných a nevýrobných aktivít. K týmto dvom parciálnym vedným disciplínam (subdisciplínam) je potrebné priradiť **politickú geografiu**, ktorá stála na začiatku formovania svetovej humánnej geografie.
- v prípade humánnej geografie je dôležité rozlišovať **analytické humánno-geografické** disciplíny (geografia obyvateľstva, geografia sídiel, geografia priemyslu, geografia poľnohospodárstva, geografia cestovného ruchu, geografia služieb a pod.) a **príbuzné negeografické disciplíny** (demografia, urbanizmus, sociológia, ekonómia priemyslu, ekonómia poľnohospodárstva a pod.), s ktorými v rámci interdisciplinárneho prístupu spolupracuje. V súčasnosti sledujeme **posun smerom od štúdia objektov k štúdiu problémov**, ktoré

obsahujú viaceré prelínajúce sa spoločenské výzvy (globalizácia, kapitalizmus, marginalita, chudoba).

- v historickom kontexte sa termínom **ekonomická geografia** označovala celá dnešná humánna geografia (50. až 70. roky 20. storočia). Dominovali ekonomicko-geografické témy (organizácia poľnohospodárskej výroby, lokalizácia priemyselných závodov, hierarchia dopravných uzlov, optimálne rozmiestnenie služieb a iné). Termín socioekonomická geografia začína do našej geografickej literatúry prenikať od začiatku 70. rokov, kedy sa začínajú objavovať sociálne, resp. spoločenské problémy (napr. bývanie). To, že sa v slovenskej, ale i v českej geografickej literatúre začal presadzovať termín socioekonomická geografia bolo dôsledkom vtedajšej orientácie na ruskú geografickú literatúru. Po roku 1989 bol termín socioekonomická geografia nahradený termínom **humánna geografia**. Pri rozhodovaní používať tento termín zohrala určitú úlohu aj podobnosť s termínom používaným v anglosaskej literatúre „human geography“. Výnimkou je pražská „Albertovská geografia“, ktorá sa rozhodla na označenie celej humánnej geografie používať termín **sociálna geografia**.

Druhý prístup k definovaniu systému geografických vied je podľa Haggeta (2001) **integrovaný prístup**. Podľa uvedeného autora sa v rámci vnútornej štruktúry geografických vied dajú identifikovať tri čiastkové, relatívne samostatné geografické disciplíny: **priestorová analýza, ekologická analýza a komplexná regionálna analýza**. Výhodou nazerania na geografické problémy v kontexte troch vyššie uvádzaných prístupov bádania krajinnej sféry v porovnaní s ortodoxným pohľadom na delenie geografie je predovšetkým fakt, že dôraz je tu položený na jednotu, integritu prírodného a sociálno-ekonomického prostredia. Pri výskume prírodnej a sociálno-ekonomickej časti krajiny sa využívajú teoretická a aplikačná rovina. Geografické vzdelávacie systémy v zahraničí sú založené na integrovanom modulárnom vzdelávaní. Ponúkajú študentom voľbu, umožňujú im rozvíjať interdisciplinárne výskumné témy a problémy. Vzniká tu riziko, že študent geografie bude vyprofilovaný odborník v medziodborovom zameraní bez poznania geografie ako celku. Preto je potrebné zachovať základné kurzy o prírode, histórii a filozofii (Sherman a kol., 2005).

Stručnú charakteristiku jednotlivých zložiek takto definovanej schémy systému geografických vied by sme mohli podľa Haggetta (2001) uviesť nasledovne. **Priestorová analýza** akcentuje hodnotenie možností lokalizácie jednotlivých ľudských aktivít, prípadne vývoja prírodných štruktúr. Geografi si musia klásť otázky typu, „ktoré faktory podmieňujú rozmiestnenie obyvateľstva?“, „ako možno modifikovať existujúce vzorce rozmiestnenia ľudských aktivít?“ V teoretickej

rovine sa zameriava na priestorové interakcie a priestorovú difúziu, v aplikačnej rovine na problémy rozvoja miest.

Ekologická analýza je založená na hodnotení vzťahov prírodnej a sociálno-ekonomickej časti krajiny. Pre geografov je prirodzené študovať napr. vzťahy hydrologických cyklov a cyklov využívania územia človekom. Pri tomto prístupe je dôraz geografov kladený na hodnotenie vzťahov prírody a spoločnosti vo vnútri študovaných regiónov. V aplikačnej rovine sa riešia otázky prírodných rizík a hazardov.

Jednoducho by sme mohli povedať, že pri poslednom treťom prípade sú kombinované, resp. prepájané výsledky priestorovej analýzy a ekologickej analýzy. Prirodzené regionálne jednotky sú identifikované na základe diferenciácie území, ich vnútorných vzťahov a vzťahov a väzieb medzi nimi. Pochopiteľne výsledky komplexných regionálnych analýz sú vždy diskutované a viaceré z nich sa uplatňujú v regionálnom plánovaní. V oblasti teórie sa rozvíjaja teória regionálneho rastu, v aplikačnej sfére sa realizujú prognostické a plánovacie aktivity.

2.3 Objekt a predmet štúdia (humánnej) geografie

Definovanie objektu a predmetu geografie ako vedy je premenlivé, pretože reaguje na neustále zvyšujúci sa objem poznatkov o Zemi a spoločnosti. Objektom štúdia vednej disciplíny je všeobecne tá časť materiálneho alebo nemateriálneho sveta, na ktorú zameriava vedná disciplína pozornosť. **Objektom štúdia geografie je teda krajina, resp. krajinná sféra**. Krajinná sféra sa skladá z dvoch základných častí, z prírodnej časti, ktorá je objektom štúdia fyzickej geografie a sociálno-ekonomickej časti, ktorá je objektom štúdia humánnej geografie. Objekt štúdia vednej disciplíny nezávisí od vednej disciplíny samotnej, je tu a existoval by aj bez nej. Stanovenie objektu vedy znamená určenie časti reálneho sveta, ktorého štúdiom sa táto veda zaoberá.

V kontexte s chápaním a objasňovaním objektu a predmetu štúdia geografie je vhodné zhrnúť niektoré základné poznatky. Krajinná sféra Zeme (objekt štúdia geografie) obsahuje päť skupín kvalitatívne odlišných vzájomne previazaných geosfér (Mičian a Zatkalík, 1986):

- materiálne geosféry anorganickej povahy (litosféra s georeliéfom, atmosféra, hydrosféra – toto sú anorganické sféry; pri atmosfére sa uvažuje iba troposféra, dolná časť atmosféry až po ozonosféru vo výške približne do 30 km)
- materiálna geosféra anorganicko-organickej povahy (pedosféra – to je anorganicko-organická sféra)

- materiálna geosféra organickej povahy (flóra a fauna) (biosféra – to je organická sféra)
- materiálna geosféra antropogénnej povahy (sociálno-ekonomická sféra, resp. sociosféra a technosféra)
- nemateriálne geosféry antropogénnej povahy (noosféra, kybersféra – sféra myslenia, predstáv, vnímania, hodnôt, etických princípov, nemateriálnej kultúry, náboženských a ideologických doktrín, virtuálny kyberpriestor)

Za objekt štúdia humánnej geografie možno považovať aj **koncept miesta**. Podľa Sacka (1997) je miesto formované troma silami: **prírodou, sociálnymi vzťahmi a významom**. Miesto je pre človeka miestom bytia, miestom kde sa „niekde“ nachádza, s ktorým sa stotožňuje a vykonáva v ňom pravidelné sociálne činnosti. S nástupom globalizácie postupne prechádza cez rôzne perspektívy a ocitá sa v mieste „nikde“. Na túto koncepciu nadviazal v slovenskej geografickej literatúre ***René Matlovič (*1967)*** vo viacerých prácach (Matlovič, 2006, 2007). Jedným z výsledkov jeho bádania je **trinitárny model miesta**. Hľadanie zákonitostí diferenciácie a integrácie sveta chápe ako výsledok početných interakcii medzi komponentmi fyzického prostredia, sociosféry a noosféry, ktoré sa neustále vyvíjajú (najmä posledné dve menované) a prispievajú tak k evolúcii reálneho sveta. Tento model prispieva k rozvoju komplexného a evolučného myslenia v geografii na základe existencie horizontálnych a vertikálnych procesov medzi jednotlivými štruktúrnymi úrovňami, kde centrálnu úroveň predstavuje sociosféra, priestor, v ktorom sa realizujú všetky ľudské aktivity vychádzajúce zo synergie fyziosféry a noosféry.

Predmet štúdia vednej disciplíny je to, čo vedná disciplína študuje na objekte, na čo zameriava v rámci objektu svoju pozornosť. Objekt štúdia, môže byť objektom štúdia viacerých vedných disciplín. Predmet štúdia je už definovaný len pre danú vednú disciplínu. V prípade geografie sa veľmi ťažko definuje jednoznačne akceptovaný predmet štúdia. Všeobecne sa akceptuje, že predmetom štúdia geografie sú jednotlivé geosféry krajinnej sféry v ich vzájomných vzťahoch (syntetický pohľad) a v časopriestorovom kontexte (časopriestorový pohľad). Demek (1987) uvádza, že predmetom štúdia geografie je štúdium vertikálnych i horizontálnych väzieb a vzťahov v rámci objektu, t.j. v rámci krajinnej sféry (väzby a vzťahy medzi jednotlivými zložkami prírodnej a sociálno-ekonomickej časti krajiny, ale aj väzby a vzťahy medzi prvkami v rámci jednotlivých zložiek). Geografia uplatňuje pri štúdiu krajinnej sféry predovšetkým dva aspekty, a to **aspekt syntetickosti, resp. komplexnosti** a **aspekt časo-priestorovosti**“. Takáto definícia predmetu štúdia geografie je na jednej strane všeobecná, jednoduchá a v zásade nemôžeme proti nej nič namietať, ale na druhej strane je pre laikov a niekedy aj samotných geografov, najmä študentov, málo adresná a zrozumiteľná.

Trochu zrozumiteľnejšia je definícia predmetu štúdia geografie od Ackermana (1963), ktorého cieľom nie je nič iné, ako pochopenie rozsiahleho, **interagujúceho systému**, ktorý zahŕňa celé ľudstvo a jeho prírodné prostredie na povrchu Zeme. Opäť však aj tejto definícii môžeme vytknúť všeobecnosť a malú adresnosť, prípadne, za čo nás geografov občas kritizujú ostatní bádatelia, že náš predmet štúdia je **„všetko zahŕňajúci“.**

Veľmi dobre sa dá vývoj názorov na predmet štúdia (humánnej) geografie dokumentovať na troch definíciách. Podľa Hartshorna (1959, s.21) „úlohou geografie je zabezpečiť presný, usporiadaný a racionálny opis rozmanitého zemského povrchu“. Podľa Yeatesa (1968, s. 1) „geografia sa zameriava na racionálny rozvoj územia a testovanie teórií, ktoré vysvetľujú a predikujú priestorové rozmiestnenie a lokalizáciu rôznych objektov, javov a procesov na povrchu Zeme”. Haggett (2001, s. 763-764) uvedomujúc si, že definovanie predmetu štúdia (humánnej) geografie nie je jednoduché predstavil svoj názor širšie. Podľa neho predmet štúdia (humánnej) geografie vystihujú tri nasledovné odkazy:

- geografia sa sústreďuje na štúdium geosfér pri povrchu Zeme, pričom študuje túto výskumnú arénu z pozície spoločenských vied
- geografia sústreďuje svoju pozornosť na priestorovú organizáciu spoločnosti a vzájomné vzťahy spoločnosti s prostredím
- geografia sa na úrovni rôznych geografických mierok snaží presne identifikovať zodpovedného „zákonodarcu“ v rámci daného priestoru reálneho sveta, t.j. kladie dôraz na regionálnu politiku

Často diskutovanou témou sú jednota a dualita, hybridnosť a fragmentácia geografie. Vzhľadom na pomerne zložitý objekt štúdia geografie, v geografii boli vždy prítomné viaceré pohľady na fungovanie a organizáciu spoločnosti. Existovala určitá **dualita geografického poznávania**, ktorej začiatky datujeme už v antickej geografii. V 19. storočí sa geografia vyprofilovala ako **integračná disciplína**. Začala spájať vedecké poznatky medzi fyzickou a humánnou geografiou v regionálno-geografickom prístupe. Geografia bola považovaná za dôležitú súčasť vzdelávania, podporovala národné povedomie, sebauvedomenie a identitu.

Táto jednota geografie bola v druhej polovici 20. storočia nahradená **fragmentáciou**. Dezintegračné tendencie súviseli so spoločenskou relevanciou geografie (objavenie nových ekonomických aktivít a produkčných sieti, sociálnych vzťahov a environmentálnych problémov a miest kultúrnych interakcií). Tradičný pohľad na objekt a predmet štúdia a ortodoxný systém geografických vied sa v ére globalizácie ukázal ako nedostatočný. To viedlo k novej akademickej deľbe práce,

ktorá vyústila do diskusie ohľadom oddeľovania fyzickej a humánnej geografie. Vzhľadom na to, že fyzická geografia má bližšie k prírodným vedám a humánna geografia k sociálnym vedám, prehlbovali sa problémy súvisiace s odlišným teoreticko-metodologickým aparátom. Inkpen (2005) uvádza, že kým všetci fyzickí geografi si vystačia s jednou filozofiou, ktorá je v súlade s vedeckou metódou, tak každý humánny geograf preferuje vlastnú filozofiu a vlastnú literatúru. Podľa Vilesovej (2005) rozdelením geografie na dve samostatné vedné disciplíny by každá z nich získala kontrolu nad svojou organizačnou štruktúrou, bola by čitateľnejšia v očiach verejnosti a adresnejšia vo svojej vedecko-výskumnej orientácií. Zároveň by sa otvoril priestor pre intenzívnejšiu interdisciplinárnu spoluprácu v rámci prírodných, resp. sociálnych vied. Ďalším argumentom je skutočnosť, že náklady na výskum fyzickej geografie výrazne presahujú potreby humánnej geografie, čo pri spoločnom rozpočte môže vyvolávať napätie vo vnútri geografickej komunity, tak ako ho zažili geografi a geológovia na Harvarde v polovici 20. storočia (kapitola 6).

Podľa Johnstona (2005) súčasná humánna geografia je fragmentovaná, nevyhnutne rozdelená do špecializovaných subdisciplinárnych oblasti, ktoré sú oveľa bližšie k skúmanému problému ako „jadro“ jednotnej geografie. Tieto pokusy o presadenie malých, ale spoločensky aktívnych komunít sú dôsledkom postmodernizmu. Intenzívne diskusie už neprebiehajú naprieč celou geografickou komunitou, ale vo vnútri týchto komunít, ktoré komunikujú najmä s príbuznými negeografickými vednými disciplínami. To, čo niekedy držalo pohromade (vyčerpávajúce opisy regiónov, regionálne syntézy, integrujúci prístup) sa v súčasnosti rozpadá do oddelených intelektuálnych komunít. Fragmentácia **rozptyľuje humánnych geografov** v rámci sociálnych vied a **oslabuje jadro geografie**, za ktoré sa kedysi považovali ekonomické témy (Rodriguez-Pose, 2001; Hamnett, 2003).

Iná skupina autorov (Massey, 1999; Thrift, 2002; Whatemore, 2002) opätovne objavuje význam prírody a vzťahu prírody a spoločnosti pripisujú nový rozmer. Massey (1999, s. 272) tvrdí, že to, čo drží fyzickú a humánnu geografiu pohromade je veda. Vychádzala z objavenia nevratnosti času a jeho spojenia s nestálosťou priestoru. Dovtedy boli prírodné vedy posadnuté abstraktným priestorom. Čas bol doménou histórie. **Spoločná internalizácia času a priestoru** v rozmanitých prírodných, biologických a sociálnych procesoch znamená, že systémy (príroda, ideológia, kultúra) sa vyvíjajú, majú svoju históriu a produkujú priestor a zároveň sú týmto priestorom (re)produkované. Či už sa zaujímame o erodujúce svahy, lokálne trhy práce alebo dopravné preťaženie v mestách, vždy ide o zložitý systém plný nelineárnych a samoorganizačných procesov a spätných väzieb, ktorý sa ťažko predvída, pretože produkuje nepredvídateľné javy. Existuje totiž reálna

podobnosť v rámci abstraktného modelu fungovania fyzikálnych, biologických a sociokultúrnych systémov, avšak v každom z nich je potrebné špecifikovať konkrétne mechanizmy vzniku – samotný proces emergencie.

Kwan (2004, s. 758) zavádza pojem **hybridnosti**, ktorý môže byť užitočný pri premýšľaní o spôsoboch, ako prekonať sociálno-kultúrne a priestorovo-analytické myslenie v geografii. Taktiež sa používa na spájanie protichodných binárnych konštrukcií (príroda a spoločnosť, ekonomika a kultúra). Hybridné geografie sú geografické praxe, ktoré **stierajú hranice medzi idiografickým a nomotetickým**, konkrétnym a všeobecným a tým vytvárajú niečo ontologicky nové. Aplikácia kvantitatívnych metód a geografických informačných systémov môže pomôcť kritickým geografom pri riešení problémov jednotlivcov a sociálnych komunít v rôznych socio-kultúrnych kontextoch. Príkladom sú dnes často využívané geoinformačné aplikácie pri objednávaní taxi služby alebo pri komunikácií verejnosti so samosprávou – odkaz pre starostu.

Lisowski (2011) uvádza, že **hybridizácia** vedných disciplín **smeruje k strate identity geografie**. Témy a problémy (humánnej) geografie sú postupne rozoberané príbuznými vednými disciplínami. Teoretizovanie o priestore je už bežnou praxou sociálnych vied a priestorové analýzy sú v centre pozornosti priestorovej ekonómie. Naopak, aj keď humánni geografi čoraz viac pracujú so sociálnymi teóriami a kultúrnymi štúdiami a čoraz častejšie sa zaujímajú o aplikačnú rovinu v rámci lokálneho a regionálneho rozvoja, priestorového manažmentu a plánovania, uznanie humánnej geografie ako súčasť sociálnych vied je medzi vedcami zdržanlivé. Vyplýva to z pomerne dlhej prírodovednej, resp. objaviteľskej tradície. Humánna geografia sa objavila najskôr ako súčasť prírodných vied, neskôr, v prvej polovici 20. storočia, jej rozvoj súvisel s regionálno-geografickou tradíciou. Rozdielne tradície jednotlivých sociálnych vied sa môžu stať zdrojom komplementárnej a vzájomnej spolupráce, ale aj konkurenčného boja pri získavaní finančných zdrojov pri riešení spoločensky relevantných problémov (Lisowski, 2011, s. 36).

Pohľad na objekt a predmet slovenskej humánnej geografie sa po roku 1989 výrazne zmenil. Pozornosť si zaslúžia predovšetkým tri tendencie vývoja geografie, ktoré podmieňujú tento vývoj. Prvou je určité **„splývanie“ humánnej a regionálnej geografie**. Tradícia regionálnych opisov a hľadanie esenciálnej syntetickosti sú prekonané. Celý rad aktuálnych spoločenských problémov, ktoré priniesla postsocialistická transformácia, sa stáva ich spoločnou témou bádania:

- **regionálne rozdiely**, hodnotenie regionálnej štruktúry krajiny,
- **nová hierarchická organizácia** priestorovej štruktúry štátu,
- **nezamestnanosť** a jej regionálna diferencovanosť,

- **liberalizácia dopravných systémov** a dostupnosť centier pracovného trhu,
- **mobilita** a **migrácia** za pracou
- **chudoba** a jej priestorové aspekty,
- **prihraničné regióny** v kontexte ich marginality
- **kriminalita** a jej priestorové aspekty,
- **voľby, volebné preferencie** a ich regionálna diferenciácia,
- **kvalita života** a spôsoby jej hodnotenia,
- transformácia urbánnych štruktúr a **suburbanizácia**,
- **priame zahraničné investície** a ich vplyv na regióny,
- **maloobchod** a zmena spotrebného správania
- **nové formy cestovného ruchu** a ich vplyv na regióny,
- **etnicita** a **religiozita** ako fenomény regionálnych konfliktov a iné.

Druhou je skutočnosť, že **decízna sféra posudzuje geografiu ako celok** a ako celok ju **radí medzi prírodné vedy**. Humánna geografia je súčasťou prírodovedeckých fakúlt a rovnako tak zaradenie Geografického ústavu Slovenskej akadémie vied je súčasťou vied o Zemi a vesmíre. Tretia tendencia súvisí s globalizáciou a postmodernizmom. Jej prejavmi sú spomínaná **fragmentácia a hybridizácia humánnej geografie**. Ako uvádza vo svojej práci Matlovič (2017) interdisciplinárna spolupráca humánnych geografov a bádateľov iných spoločenských vied často vyúsťuje až do vzniku nových prienikových geografických disciplín a problémov. Príkladom môže byť formujúca sa právna geografia, geografia financií, geografia životných stratégií, emočné geografie a iné.

V čase rozvíjajúcej sa diskusie ohľadom jednoty a jadra geografických vied, dezintegrácie a vnútornej súdržnosti geografie sa podľa Řeháka (1982) objavujú štyri názory na to, čo by malo byť jadrom geografických vied:

- **Geografia ako prírodná veda**
- **Geografia ako spoločenská veda**
- **Geografia ako prienik prírodných a spoločenských vied**, ktorý sa odráža v spoločnom predmete štúdia.
- **Geografia ako veda neexistuje**, pretože reprezentuje špeciálne transformovanú poznatkovú sústavu, ktorou sa zaoberajú iné vedné odbory.

Na tomto základe autor dospel k záveru, že **geografia je stále vedou v prechode**. Jej úspechom bude ak sa priblíži potrebám praxe. Z predchádzajúcej diskusie sa ukazuje, že tieto názory sú stále aktuálne. Pre súčasnú humánnu geografiu sú relevantné posledné tri názory citovaného autora a je na uhle pohľadu každého z nás, ktorý si vyberieme.

3. Základné paradigmy v humánnej geografii

Základnou prácou pre diskusiu o paradigme vedy je všeobecne akceptovaná práca ***Thomasa Kuhna (1922-1996)*** „*Štruktúra vedeckých revolúcii*“ (Kuhn, 1997, [1962]). Pre adekvátne pochopenie histórie vedeckého bádania považoval Kuhn za potrebné zaviesť koncept **paradigmy**, ktorý treba chápať ako dominantný štýl myslenia vedeckej komunity v určitom vednom odbore v príslušnej etape jeho rozvoja.

Definovanie, resp. vysvetlenie pojmu paradigmy vedy podáva vo svojich prácach viac autorov. Tu predkladáme názory dvoch z nich, ktoré podľa nášho názoru dobre vystihujú tento pojem aj v súvislosti s geografiou. Kuhn (1997, [1962]) definuje paradigmu ako všeobecne uznávané vedecké poznatky, ktoré po určitú dobu poskytujú modelové problémy pre vedeckú komunitu a riešenia týchto problémov pre spoločenskú prax. Holt-Jensen (2009, s. 101) uvádza, že „paradigma je teória vedeckých úloh a metód, ktorá usmerňuje výskum väčšiny geografov alebo ukazuje možné alternatívy vtedy, ak existuje konflikt medzi paradigmami viacerých skupín geografov. Paradigma informuje bádateľov čo by malo byť predmetom výskumu ich vedy, na ktoré otázky by sa mali pokúsiť nájsť akceptovateľné odpovede a aké geografické metódy možno považovať za vhodné“. Ak by sme zosumarizovali názor na paradigmu vedy podľa dvoch hore uvedených definícií paradigmy, mohli by sme k paradigme vedy zjednodušene priradiť tieto tri charakteristiky:

- paradigma zahŕňa **všeobecne uznávané vedecké poznatky**, ktoré dosiahla veda v svojej doterajšej existencii a ktoré v danom období predstavujú pre komunitu bádateľov danej vedy základnú bázu poznatkov o predmete jej štúdia,
- paradigma ukazuje **kľúčové témy výskumu** relevantné pre danú vedu v kontexte vývoja samotnej vedy, jej pozície medzi ostatnými vedami s rovnakým objektom štúdia a požiadavkami spoločenskej praxe a
- paradigma predkladá, resp. odporúča vede teórie, zákony, metodiku a metódy, ktoré má využívať pri riešení problémov svojho predmetu štúdia, t.j. **definuje postupy a metódy** riešenia problémov a získavania nových poznatkov.

Vedecké poznanie vzniká v prostredí tzv. normálnej vedy. Táto etapa vývoja vedy je relatívne dlhá a z pohľadu zmien aj pokojná. Kumulujú sa v nej poznatky vychádzajúce z určitej teórie, resp. nadobudnuté poznatky danú teóriu podporujú. Vedecká komunita sa opiera o zaužívaný metodologický systém, vrátane objektu a predmetu výskumu, metodických dizajnov, experimentálnych postupov, procedúr, metód, techník a interpretácie. Formovanie teoreticko-metodologických základov sa stáva všeobecne prijímaným konsenzom a v určitom zmysle symbolom

danej paradigmy. Vedecké poznanie sa postupne dostáva do pozície izolácie od „vonkajšieho sveta“ a dogmatizácie. Inými slovami, čím viac sa vedecké poznanie sústreďuje na určitý rozsah teoreticko-metodologického poznania tým razantnejšie bude konfrontované s poznatkami budovanými inými vednými disciplínami. Túto kritiku spomína Popper (1970), ktorý na rozdiel od Kuhna považoval obdobia normálnej vedy za predvedecké obdobie. Tvrdil, že ak teórie dlhodobo zotrvajú v pokojnom stave, ak sa kritika spochybňovania dlho neobjavuje, vedecký rozvoj sa dostáva do slepej uličky.

Preto musí nevyhnutne nastúpiť druhá fáza vývoja vedeckého poznania, ktorá súvisí s odmietaním dogmatického učenia, kedy sa vedecký systém nasýti viacerými novými problémami, ktoré nie je možné vyriešiť v medziach pôvodnej paradigmy. Objavenie sa istých anomálii vo vedeckom poznaní vedie vedné disciplíny k prehodnoteniu relevantnosti starých teoretických poznatkov, spochybňovaniu a voľnej špekulácii na základe filozofických debát a diskusii o metodologických otázkach (Holt-Jensen, 2009). Krízová situácia vyvolá vedeckú revolúciu, ktorá obyčajne spôsobuje zmenu paradigmy vednej disciplíny. Prijatie novej paradigmy je pochopiteľne sprevádzané ostrou diskusiou v rámci vednej disciplíny, výsledkom ktorej je výrazná rekonštrukcia, resp. úplná zmena dovtedajšej paradigmy. Práve v období vedeckej revolúcie sa často stretávame s odmietaním nových metód, techník a teórii, nakoľko nie sú v súlade s tradičnou doktrínou vedeckého myslenia (Paulov, 2001). Vedeckú revolúciu všeobecne vyvolá:

- **nespokojnosť so stavom vednej disciplíny,**
- **nahromadené nové poznatky, ktoré sú v určitom rozpore s dovtedy akceptovanými teóriami,**
- **nový významný vedecký objav**.

Posun v myslení, ktorý možno označiť ako reflexiu pôvodných myšlienok, schopnosť prijať nekonvenčné pohľady na fungovanie sveta smeruje k prekonaniu tohto internalizmu a kumulatívnosti. Livingstone (1992) vo svojej knihe „*Geografická tradícia*“ uvádza, že vývoj moderného geografického myslenia nebol dopredu zamýšľaný počin, ale skôr súbor náhodných príbehov, ktoré vyústili do neočakávaných výstupov (Daněk, 2013). Vývoj vedy v historickom kontexte vo vzťahu k paradigme prebieha podľa Kuhna (1997, [1962]) v štyroch etapách podľa nasledovnej jednoduchej schémy:

- **obdobie normálnej vedy** (dominancia určitej paradigmy, t.j. akceptovanie kľúčových tém bádania a metód riešenia problémov),

- **obdobie krízy vedy** (veda nie je schopná zodpovedajúco riešiť požiadavky spoločenskej praxe a zaostáva medzi príbuznými vedami, resp. vedami všeobecne),
- **obdobie vedeckej revolúcie** (prichádza k zmene základných charakteristík bádania vedy, často sa mení tematické zameranie bádania a aj postupy a metódy bádania)
- **obdobie „novej" normálnej vedy** (dominancia novej paradigmy s jej atribútmi uvedenými v prvej etape).

Predstavitelia humánnej geografie kritizovali Kuhnovu koncepciu vývoja vedy. Kuhnov model má podľa Harveyho (1973, s. 120-121) dva sporné momenty:

- **čo považovať za anomáliu a aké podmienky vedú k objaveniu krízy?**
- **ako sa paradigma stane novou, resp. aké kritéria sú potrebné na jej prijatie?**

Táto nejednoznačnosť priviedla Chisholma (1975) k evolučnej interpretácii zmeny paradigmy v humánnej geografii, keď tvrdí, že metodologický aparát sa síce výrazne zmenil (kvantitatívna revolúcia), ale predmetné a tematické zameranie výskumu sa takmer nezmenilo. Reagoval tak na naliehavé problémy spoločnosti, na ktoré humánna geografia v tom čase (60. a 70. roky 20. storočia) rezignovala a dožaduje sa novej revolúcie.

Na túto diskusiu nadviazal Johnston (1978), keď upozornil na to, že Kuhnov model nie je relevantný pre objasňovanie paradigmatického vývoja v humánnej geografii a sociálnych vedách všeobecne. Argumentoval tým, že dostatočne nezohľadňuje dynamicky meniace sa sociálne a environmentálne prostredie, medziľudské vzťahy a inštitucionálne podmienky, ktoré sa v mnohých aspektoch dejú oveľa rýchlejšie a častejšie ako v minulosti. Preto je oveľa náročnejšie rozlíšiť, čo považovať za revolučné a čo za evolučné. Z tohto dôvodu uprednostňovanie akéhokoľvek prístupu a pripísanie mu statusu prevládajúcej paradigmy je chybné. Preto treba rešpektovať **multiparadigmatickosť vývoja** vedeckého poznania v sociálnych vedách, kedy dochádza k prieniku viacerých paradigiem, ktoré sa kombinujú, dopĺňajú, resp. vylučujú. Diskusie ohľadom relevancie nových teórií, metód a tém sa najvypuklejšie prejavujú medzi starou konvenčnou školou a mladou alternatívnou školou. Možno tak povedať, že dochádza k medzigeneračným stretom medzi vedeckými autoritami a novou generáciou mladých vedcov.

Súčasný pohľad na vývoj paradigmy vedy je veľmi zložitou záležitosťou. Do centra pozornosti sa dostali inštitúcie, prvky moci a finančných politík, na ktoré upozorňujú postštrukturalistickí a postmoderní filozofi a teoretici (kapitola 13).

Michel Foucault (1926-1984) argumentoval, že existuje prepojenie medzi mocou, poznaním a pravdou. Jeho postštrukturalistický pohľad na svet sa odráža v tvrdení, že každý jednotlivec či spoločnosť má svoj režim pravdy, svoju politiku pravdy a preto je **pravda relatívny koncept**, závisiaci od mocenských vzťahov v spoločnosti, ktorá ich produkuje (Holt-Jensen, 2009, s. 105). Preto pohľad každej vednej disciplíny, či vedeckého prístupu, alebo teoretického konceptu vytvára mozaiku tvrdení, pravdivosť ktorých treba neustále diskutovať. ***Bruno Latour (*1947)*** vo svojich myšlienka do vývoja vedy zapája nových (abstraktných) aktérov, ktorí svojou prirodzenou aktivitou vytvárajú sieťové prepojenia. **Veda sa stáva súčasťou prírody a spoločnosti**. Táto jednota umožňuje produkciu vedy, prírody a spoločnosti zároveň (technológie, geneticky modifikované rastliny, ideológie). Čas už neobmedzuje slobodu našej voľby. Už nemusíme vyberať medzi moderným a postmoderným, sociálnym a prírodným, lokálnym a globálnym, špecifickým (kultúrou) a univerzálnym (ekonómiou). Sloboda získala schopnosť triediť, rekombinovať a vytvárať prírodné a sociotechnické hybridy. Každú novú výzvu na revolúciu, každý nový epistemologický prístup, každý koperníkovský obrat, každý nový zámer vyhlásiť nejaké praktiky za zastarané pokladá Latour za nebezpečné (Latour, 2003, s. 184-185). Súčasné napredovanie vedy zdôrazňuje význam veľkých dát (*big data*) (Hey a kol., 2009; Mayer-Schönberger a Cukier, 2014), sieti (Watts, 2004; Barabási, 2005; Capra, 2009) a komplexity (Prigogine a Stengers, 2001 [1984], Waldrop, 1992).

V konkrétnejšej podobe súčasný model zmeny vednej disciplíny sa stáva súčaťou politických stratégií. V boji o limitované finančné zdroje sa humánna geografia často necháva vytláčať z oblastí, v ktorých by mohla dominovať alebo hrať významnejšiu úlohu – napr. krajinné plánovanie, územné plánovanie, lokalizačné rozhodnutia, regionálne plánovanie a regionálny rozvoj, hodnotenie vplyvov na životné prostredie, integrovaný manažment krajiny, teritoriálny marketing, turizmus (Matlovič a Matlovičová, 2012, s. 48). Nie je tajomstvom, že ekonómia hlavného prúdu v rámci sociálnych vied má významné mienkotvorné postavenie. Inštitucionálne je previazaná na konkrétne politické doktríny, čím sa legitímne podieľa na chode ekonomiky ako celku. Jej dominancia sa prejavuje aj v akademickom prostredí formou produkcie prednášok, učebníc, časopisov, na ktoré sa konkrétne politiky rastu odvolávajú. (Lee a kol. 2008).

V bývalom Československu presadenie nových paradigiem záviselo od prevládajúcej ideológie. Zaostávanie sociálnych vied (vrátane humánnej geografie) oproti prírodovedným disciplínam bolo spôsobené **sporom dvoch ideológií**. Kým paradigmy a teórie západných spoločenských vied reagovali na problémy spoločnosti, tak paradigma sovietskej geografie jednoducho neakceptovala diskusie ohľadom sociálneho a kultúrneho obratu. Hlavnými výskumnými témami sa stali

krajinný, prírodný, prípadne socioekonomický potenciál. Paradigma sovietskej geografie súvisela s vedou štátnych objednávok v oblasti hodnotenia potenciálu a rozvojového plánovania. Ako píše Bezák (1993b) v niektorých prípadoch sa Geografický Ústav stal útočiskom vedeckých pracovníkov, ktorí v dobách normalizačných čistiek museli opustiť univerzitné katedry. Pomenovanie „nových“ spoločenských problémov a objavenie sociálnych a kultúrnych teórií v krajinách strednej a východnej Európy sa uskutočnilo až v 90. rokoch 20.storočia (Kára, 1993; Daněk, Tomeš a Jehlička, 2000, Ira a kol., 2005; Lisowski, 2011).

Podľa Fajkusa (2005) sa v Kuhnovej koncepcii vedeckých revolúcií objavujú tri základné reflexie voči téze pozitivistického **kumulatívneho charakteru vedeckého poznania:**

- Aktívna veda musí byť v **permanentnej revolúcií** (zhoda s Popperovou filozofiou, kapitola 6). Niektoré vedné disciplíny menia svoju poznatkovú bázu tak, že dochádza k pridávaniu nových, resp. nahradzovaniu starých poznatkov, reinterpretácii a reformulácii už nadobudnutých poznatkov. Možno si to predstaviť ako vyvíjajúcu sa sieť poznatkov, v ktorom sa jadro poznania takmer nemení, ale čiastkové a periférne nakumulované poznatky, ktoré nevyhovujú testovaniu, alebo nie sú v súlade s postupujúcim vývojom poznania sa z paradigmy odstránia.
- Diskusia vzťahu vplyvu vnútorných a vonkajších faktorov na dynamiku systému vedeckého poznania ukázala, že **dynamika vedeckého pokroku už neleží len vo vnútri vedy**, ale je poháňaná vonkajšími faktormi, ktoré na prvý pohľad s vedou nesúvisia. Tento problém povahy poznania je známy ako internalizmus a externalizmus (rámček 2).
- Naďalej je otvorená otázka vzťahu empirických faktov a teórie. Kuhn kritizoval Poppera pre jeho vieru, že teória alebo hypotéza môže byť opustená ako náhle dôkazy (empirické fakty) nesedia. Kuhn tvrdil, že **nakoniec všetky teórie budú konfrontované s dátami, ktoré nebudú sedieť** (Holt-Jensen, 2009). Táto argumentácia je zvlášť aktuálna pre spoločenské vedy, vrátane humánnej geografie, kde je často „veľmi jednoduché“ nájsť empirické príklady, ktoré teóriu nepotvrdzujú.

Rámček 2. Internalizmus a externalizmus v geografickom poznávaní

Existujú dva základné prístupy k chápaniu rozvoja nielen geografického, ale aj vedeckého poznania: **internalistický** a **externalistický** (Maddrell, 2009; Špelda, 2009; Černík a Viceník, 2011). Prvý prístup hovorí, že súčasné črty humánnej geografie nachádzame dávno v jeho histórií. Základný zdroj geografických poznatkov nachádza vo vnútri samotnej disciplíny v podobe popredných

predstaviteľov, ktorí určovali obsah, zameranie a trendy vývoja geografie. Ich myšlienky sa nekritickým spôsobom kumulovali a postupom času inštitucionalizovali vo forme prvých prednášok, učebníc a škôl. Intelektuálne geografické prostredie sa vyvíjalo ako súčasť objaviteľskej a imperiálnej politiky koloniálnych mocností. Druhý prístup hovorí, že určujúce faktory rozvoja vedeckého poznania ležia aj mimo danú disciplínu. Zdroje poznania a tvorba poznatkov sú všade okolo nás, nachádzajú sa v rozličných kontextoch v sociálnych, kultúrnych, náboženských, ideologických, politických podmienkach (Maddrell, 2009, s. 415-416). Historický prístup je prejavom internalizmu a kontextuálny prístup je prejavom externalizmu. Černík a Viceník (2011) uvádzajú, že v rozvoji metodológie vied v 20. storočí možno sledovať prechod od krajného internalizmu ku krajnému externalizmu.

Nižšie predkladáme názory niektorých autorov zaoberajúcich sa vývojom geografického myslenia na vývoj paradigmy geografie. Podrobnejšie členenie bádateľských orientácií geografie zachytávajúc začiatky antického obdobia podáva Pattison (1964), ktorý vo svojom článku „*Štyri tradície geografie* identifikoval štyri odlišné a zároveň príbuzné **tradície geografie**:

- tradícia syntetickej vedy založená na štúdiu vzájomných vzťahov medzi prírodným prostredím a ľudskou spoločnosťou, ktorej korene siahajú k Hippokratovi
- tradícia vedy o Zemi predstavuje celostné štúdium planéty Zem, ktorého korene siahajú k Aristotelovi
- tradícia územnej, resp. areálovej vedy znamená chorologický, resp. regionálny prístup, ktorého korene siahajú k Strabónovi
- tradícia priestorovej vedy, ktorej korene siahajú k Ptolemaiovi

Johnston (1978) v článku „*Paradigmy a revolúcia alebo evolúcia*?“ identifikoval šesť paradigiem v geografii:

- Exploračnú
- Environmentálno-deterministickú
- Regionálnu
- Priestorovo-analytickú
- Behaviorálnu
- Radikálnu/štrukturalistickú

Harvey a Holly (1981) identifikovali päť paradigmatických prác, práce po ktorých sa menila **paradigma geografie**:

- Antropogeografia od F. Ratzela
- Geografia Francúzska od P. Vidala de la Blachea
- Morfológia krajiny od C. Sauera

- Povaha geografie od R. Hartshorna
- Výnimočnosť v geografii od F. Schaefera

Autori Cloke a kol. (1991) diskutovali meniace sa **prístupy** humánnej geografie, ktoré predstavili vo forme **príbehu**, ktorý nie je obmedzený disciplinárnymi hranicami:

- Meniace sa prístupy: regionálna tradícia a priestorová veda
- Marxistický prístup
- Humanistický prístup
- Teória štrukturácie
- Realistický prístup
- Postmodernizmus

Pavlínek (1993) rozlišuje jedenásť etáp a myšlienkové koncepcie rozvoja angloamerickej geografie, ktoré sa formovali v druhej polovici 20. storočia:

- geografický determinizmus
- kultúrna geografia
- regionálna geografia
- kvantitatívna revolúcia
- behaviorálna geografia
- humanistická geografia
- škola spoločenskej relevancie
- radikálna geografia
- teória štrukturácie
- realizmus
- postmoderná geografia

Peet (1998) v knihe „*Moderné geografické myslenie*“ rozlíšil nasledovné **školy** moderného geografického myslenia:

- Environmentálny determinizmus
- Kultúrna geografia (berkeleyovská škola)
- Regionálna geografia
- Regionálna veda, kvantitatívno-priestorová geografia
- Humanistická geografia
- Radikálno-marxistická geografia
- Štrukturalizmus
- Realizmus, štrukturácia a lokalitné štúdie
- Feministická geografia
- Postmoderná geografia

Hampl (2000) ponúka tri alternatívne koncepcie humánnej geografie, ktoré sa vykryštalizovali v priebehu 20. storočia. Rozlíšil:

- geografiu ako popisnú vedu
- geografiu ako priestorovú vedu
- geografiu ako spoločenskú vedu

Nayak a Jeffrey (2011) vo vysokoškolskej učebnici „*Geografické myslenie: úvod do myšlienok v humánnej geografii*“ členia geografické myslenie do nasledovných troch veľkých myšlienkových skupín – základy, geografia rozdielov a reprezentácia a post-reprezentácia sa stali akousi **kritickou reflexiou histórie a geografie**:

- Imperiálna tradícia geografie
- Kvantitatívna revolúcia
- Humanistické geografie
- Marxistické radikálne geografie
- Humánna geografia a kultúrny obrat
- Feministické geografie
- Geografie sexuality
- Geografie etnicity a rasovej diskriminácie
- Postmoderné geografie
- Kritická geopolitika
- Post-koloniálne geografie
- Emočné, vtelené a žité geografie

Paulov (2012) v článku „*Základné paradigmy v rozvoji geografie ako vedy: pokus o stručnú identifikáciu*“ sa pokúsil podať stručnú identifikáciu základných paradigiem, ktoré sa sformulovali v rozvoji geografie ako vedy od čias antickej geografie až po súčasnosť, t.j. v celej histórii geografie. Pri niektorých paradigmách bolo možné podľa autora identifikovať aj **subparadigmy**.

- Geosumatívna paradigma
  - Geotelúrická subparadigma
  - Geochorografická subparadigma
- Geoholistická paradigma
  - Humánno-ekologická subparadigma
  - Geolandšaftná subparadigma
- Geoenvironmentálna paradigma, resp. geodeterminická paradigma
- Georegionálna paradigma, resp. komplexno-regionálna paradigma
- Kvantitatívno-priestorová paradigma, resp. priestorová paradigma
  - subparadigma behaviorálnej geografie
  - subparadigma novej ekonomickej geografie

- Geoekologická paradigma, resp. krajinno-ekologická paradigma
- Sociálno-ekonomická paradigma, resp. paradigma spoločenskej geografie
  - subparadigma radikálnej geografie
  - subparadigma humanistickej geografie
  - subparadigma postmodernej geografie
- Geokomplexitná paradigma

Cresswell (2013) v učebnici pre študentov vyšších stupňov s názvom „*Geografické myslenie: kritický náčrt*“ štruktúroval výklad o geografickom myslení do nasledovných teoretických konceptov reflektujúc **spoločenský kontext**:

- Rané geografie
- Objavenie sa modernej geografie
- Premýšľanie o regiónoch
- Priestorová veda a kvantitatívna revolúcia
- Humanistické geografie
- Marxistické geografie
- Feministické geografie
- Postmodernizmus a jeho pokračovanie
- Post-štrukturalistické geografie
- Relačné geografie
- Viac ako humánne geografie (hybridné geografie)
- Geografické znevýhodnenia

Daněk (2013) v knihe „*Geografické myslenie: úvod do teoretických prístupov*“ sa odklonil od hlavného prúdu českej tradície, ktorá preferuje termín sociálna geografia na označenie humánnej geografie. Výklad problematiky geografického myslenia rozčlenil nasledovne:

- Počiatky modernej geografie
- Budovanie základov
- Hlavný koncept: región
- Priestorová veda
- Humanistické geografie
- Radikálna geografia
- Feministické geografie
- Postmoderná geografia
- Post-štrukturalistické geografie

Matlovič a Matlovičová (2015) v učebnici „*Geografické myslenie*“ tvrdia, že koncept miesta vyjadruje mimoriadnu komplexnosť bádateľských záujmov

v geografii, práve preto genealógia pojmu miesta odráža zložitý vývoj geografického myslenia. Autori identifikovali šesť základných etáp (paradigiem):

- etapa pre-modernej exploračnej geografie (do Humboldta a Rittera),
- etapa modernej exploračnej geografie (do Scheafera),
- etapa modernej pozitivistickej geografie,
- etapa modernej post-pozitivistickej geografie
- etapa obratu k postmodernej geografii a
- etapa post-modernej a post-štrukturalistickej geografie.

Siedme vydanie monografie „*Geografia a geografi: Anglo-americká humánna geografia od roku 1945*“ od autorov Johnston a Sidaway (2017) predstavuje nasledovné **teoretické prístupy**:

- Základy
- Humánna geografia ako priestorová veda
- Humanistická geografia
- Radikálna geografia
- Postmodernizmus, postštrukturalizmmus a postkolonializmus
- Feministická geografia
- Aplikovaná geografia a jej relevancia

Rešpektujúc pohľady citovaných autorov zaoberajúcich sa geografickým myslením, vývojom názorov na geografické paradigmy, spoločenským kontextom a kritickým myslením predkladáme vlastnú klasifikáciu tradícií a prístupov v humánnej geografie:

- Humánna geografia ako súčasť regionálnej popisnej vedy
  - Holistické myslenie a objaviteľská tradícia
  - Inštitucionalizácia geografie a imperiálna tradícia
  - Evolučné myslenie a deterministická tradícia
  - Anarchistická tradícia
  - Chorologická tradícia
  - Kultúrna tradícia
- Humánna geografia ako súčasť priestorovej teoreticko-kvantitatívnej vedy
  - Teoretická revolúcia
  - Kvantitatívna geografia
- Humánna geografia ako súčasť sociálnych eklektických vied
  - Behaviorálna geografia
  - Humanistické geografie
  - Radikálna geografia
  - Teória štrukturácie a humánna geografia
  - Kritický realizmus a humánna geografia

- Kultúrny obrat v humánnej geografii a geografia rozdielov
  - Nová kultúrna geografia
  - Feministické geografie
  - Rasové a etnické geografie
  - Geografia sexualít
- Post prístupy v humánnej geografii
  - Postmodernizmus a postmoderné geografie
  - Poštrukturalizmus a poštrukturalistické geografie
  - Postkolonializmus a postkoloniálne geografie
  - Posthumanizmus a posthumanistické geografie

4 Začiatky geografie a zrod geografie ako modernej vedy

V tejto kapitole predstavíme vývojovú líniu vzniku geografie ako vedy. Kým prvé dve podkapitoly nastoľujú základné otázky podstaty geografie v dávnej minulosti, tak v tretej podkapitole začína objekt aj predmet geografie nadobúdať jasnejšie kontúry. Do geografie začínajú prenikať poznatky z fyziky a biológie a skúmanie geografickej reality sa realizuje analógiou k prírodnému svetu. Už objaviteľská tradícia nastoľuje otázky existencie sociálneho sveta vo vzťahu k prírodnému prostrediu. V ďalších podkapitolách poukážme sa geopolitický kontext vzniku prvých geografických inštitúcií a imperiálnej tradície. Nakoniec, prvé revolučné sociálne hnutie, s dôrazom na sociálne nerovnosti a chudobu, geografia rozvíjala v anarchistickej tradícií.

4.1 Geografia v období Antiky

Bertrand Russell (1969 in Leško a Mihina, 1994), rovnako ako Vojtech Zamarovský (Zamarovský, 1990) sa s údivom vyjadrujú, že doposiaľ nezodpovedanou otázkou ostáva, prečo sa práve gréckej civilizácií podaril taký nevídaný civilizačný a intelektuálny pokrok, označovaný ako **Grécky zázrak**. Mohlo to byť spôsobené určitou izolovanosťou jednotlivých národov stredného a ďalekého „Východu“, ktoré žili vo veľkých až nekonečných priestoroch, v ktorých boli možnosti poznávania a objavovania minimalizované. Popri prírodných bariérach rozvoja tu mohli existovať aj politické. Kým v antickom Grécku existovala jedna z najvyšších foriem vládnutia – demokratická forma vládnutia, politický systém orientálnych civilizácií nedovoľoval participovať na verejnom živote a ani slobodne sa vyjadrovať (Zamarovský 1990). To čo antickú filozofiu spájalo boli **metafyzické (ontologické) otázky** (prvotných) príčin existencie sveta, miesta, pohybu a zmeny. Zaujímavé bolo Platónove učenie, že svet je vecou ideí, ktorý je večný a nemenný, dostupný len rozumu, na ktorý sa opätovne rozpamätávame. Tálesova kružnica bola ideálnym vzorom pohybu telies (Blažek a kol., 2006).

Spomínali sme, že záujem o geografické problémy tu existoval dávno pred zavedením geografie ako predmetu na univerzitách. V tomto zmysle je **geografické myslenie staršie ako pojem geografia**. Poznatky o Zemi sa začali objavovať dávno, a to už niekoľko storočí pred naším letopočtom, ako uvádza Paulov (2014), v explicitnej podobe už u predstaviteľov milétskej školy, ktorú považujeme za najstaršiu školu starogréckej filozofie. V momente ako ľudia mohli cestovať a objavovať nové miesta na Zemi, začali si klásť otázky, prečo sa vlastne ľudia a miesta, kde žijú líšia? Takéto odlišnosti boli intelektuálne stimulujúce a mohli rozvíjať hlboké filozofické debaty. Geografia vznikla ako veda o Zemi.

Tieto otázky boli základom poznávania a počiatkov geografie, o čom svedčia zápisky gréckeho filozofa a svetobežníka Herodotosa už v 5. storočí pred našim letopočtom. Že odpovede na tieto otázky sa stali známe ako geografické poznatky, predkladané geografiou ako vedou všeobecne, je zásluha ***Eratosthéna (276-194 p.n.l.)***, ktorý tento termín použil ako titul knihy *„Geografické záznamy“* už v 3. storočí pred naším letopočtom – **začiatky geografie ako vedy.**

Ako rástol objem poznatkov o Zemi objavila sa požiadavka spísať ich a do určitej miery aj usporiadať. A tak ***Strabon (64 p.n.l-23 n.l.)*** vydal dielo „*Geografika*“, ktoré tvorí až 17 zväzkov, kde prvé dva predstavujú súpis a určitú revíziu predchádzajúcich poznatkov a ďalších 15 zväzkov obsahuje nový opis jednotlivých častí vtedajšieho známeho sveta. Strabóna oveľa viac zaujímali detaily miest a regiónov. Neposkytoval len ich čistý opis, ale snažil sa poznatky o nich syntetizovať s cieľom porozumieť vzťahom medzi miestami a spôsobom života v nich. Jeho objektom záujmu bolo súčasné Taliansko, ako vtedajšie mocenské impérium, kde pozoroval vzťah centra (Ríma) a periférie. V tomto ohľade môžeme Strabóna považovať za kultúrneho geografa (Cresswell, 2013).

Čoskoro na to ***Klaudios Ptolemaios (90 n.l.-168 n.l.)*** vydal spis, s rovnakým názvom „*Geografika*“. Ako je všeobecne známe, bol najvýznamnejším astronómom antiky, ale, čo je menej známe, bol aj jedným z najvýznamnejších predstaviteľov geografie svojej doby. Dokladom tohto konštatovania je aj jeho spis „*Sprievodca po geografii*“. Dôležité je upozornenie, že Ptolemaios rozdelil poznávanie Zeme do troch disciplín (Paulov, 2014):

- **Chorografia** odkrývala bohatosť geografických javov na zemskom povrchu, zaoberala sa topografickým opisom miest, ich históriou (Holt-Jensen, 2009, s. 35). Tento prístup sa v tom čase považoval za historický, popisoval napäté vzťahy medzi prírodnými podmienkami, kultúrou a spôsobom života ľudí, ktoré mali nádych environmentálneho determinizmu a geopolitiky z konca 19. storočia (Cresswell, 2013, s. 16-17).
- **Geografia** znamenala meranie Zeme a tvorbu máp známeho sveta s presnými informáciami o veľkosti a polohe jednotlivých miest.
- **Kozmografia** súhrnne označovala matematické vyjadrenie a kartografické zobrazenie Zeme a jeho vzťahu k vesmíru.

Už tu treba upozorniť, že išlo o poznatky kvalitatívne dvojakého druhu. Jednak to boli poznatky o Zemi ako celku, t.j. poznatky o zemskom telese, jednak poznatky o jednotlivých, predovšetkým osídlených oblastiach zemského povrchu, jednoduchšie povedané o obývaných častiach sveta – **ekuména**. Paulov (2014) upozorňuje na jednu zaujímavú skutočnosť, že geografia ako veda sa tak „zrodila“, čo sa v dejinách geografie nie celkom dostatočne zdôrazňuje, resp. vôbec

nespomína, vo výraznej väzbe na exaktnú vedu matematiku. Argumentuje tým, že chorografiu (zo starogréckeho choros = miesto, kraj a grafein = nakresliť, popísať) Ptolemaios nepovažoval za súčasť geografie, vyčlenil ju ako samostatnú disciplínu, hoci jeho predchodca Eratosthénes opis jednotlivých častí zemského povrchu, ako tvrdia historici geografie, do geografie zahrnul.

Antická filozofia už v tom čase **ponúkala niekoľko dualít** poznávania sveta. Prvá, v rovine ontológie rozlišovala svet stály, nemenný, ideálny majúci základ v účelnosti a svet neustále meniaci sa, svet večného pohybu, ktorý sa označoval „panta rhei“ (všetko plynie) (Capra, 1992). V rovine epistemológie sa vykryštalizoval spor rozumového a zmyslového poznania. Tieto duality sa premietli aj do geografického poznávania. Paulov (1998) upozorňuje, že už v starom Grécku boli vytvorené základné nevyjasnené otázky, resp. problémy spojené s dualitou geografie. Označme ich ako „dualita“ starogréckej geografie I a „dualita“ starogréckej geografie II.

„Dualita“ starogréckej geografie I: v starogréckej geografii sa vznikli problémy, s ktorými v istom zmysle zápasí geografia doteraz. Jedným z nich je, okrem iných, napríklad vzťah medzi **všeobecnou, resp. systematickou geografiou** na jednej strane a **regionálnou geografiou** na strane druhej. U Hekatáia, Herodota a Strabóna sa kladie dôraz na regionálnu geografiu, u Eratosthéna a Ptolemáia zasa na všeobecnú či systematickú geografiu (aj keď Strabónova a Eratosthénova *„Geografika“* obsahujú obe formy). Ptolemáios, ako už bolo viackrát uvedené, dokonca navrhoval používať dva odlišné výrazy, a to pre všeobecnú či systematickú názov **geografia** a pre regionálnu **chorografia**.

„Dualita“ starogréckej geografie II: Okrem vyššie uvedenej duality sa objavila ešte jedna dualita a to dualita medzi **teoreticky a empiricky** orientovanou geografiou. Teoretický aspekt, t.j. požiadavka určitého teoretického ukotvenia bádania, opäť vystupuje do popredia u Eratosthéna, ale predovšetkým u Ptolemáia. Dôraz na empirický výskum, t.j. popis a hromadenie faktov poznávaných oblastí zasa u Hekatáia, Herodota a Strabóna. Možno povedať, že Ptolemáios chápal geografiu predovšetkým ako kartografiu, v ktorej vystupuje do popredia formálny aspekt. Staroveké slovo geografia sa dá totiž prekladať nielen ako opis Zeme, ale aj ako zakresľovanie, zobrazenie Zeme. Ptolemáios ho chápal predovšetkým v úzkej spolupráci s mapou.

Poučenia zo starogréckej geografie, ak sa to dá takto nazvať, možno podľa Paulova (1998) zosumarizovať do troch bodov:

- Staré Grécko vytvorilo geografiu ako **plnohodnotnú a rešpektovanú vedu**, silne previazanú s poznatkami iných vied a prispievajúcu k ich rozvoju.

- Už v starom Grécku boli založené problémy spojené s jej dualitou, čo sa v určitom zmysle premieta do dnešnej geografie. Uvedené zvádza k vysloveniu domnienky, že **dualita geografie** je dôsledkom rôzneho zdôrazňovania predmetu geografie.
- Zdá sa, že sa už v tomto čase sa objavil ďalší problém a tým bola **prílišná rozľahlosť geografie**. Problém prílišnej rozľahlosti geografie sa prejavil vypuklejšie podstatne neskôr, keď sa začali odčleňovať od geografie jednotlivé čiastkové geografické disciplíny, ktoré nastolili otázku jednoty geografie.

Prakticky všetci bádatelia zaoberajúci sa históriou geografie konštatujú (Holt-Jensen, 2009; Cresswell, 2013; Paulov, 2014; Matlovič a Matlovičová, 2015 a iní), že geografia ako jedna z najstarších vied v ďalšom období pomerne dlhé časové úseky akoby premárnila a aj z tohto dôvodu musela o svoje vedecké uznanie zviesť tvrdý boj. Rímska geografia, ktorá chronologicky nadväzuje na grécku, ani arabská z 10.–12. storočia už úroveň gréckej antickej geografie nedosiahli, hoci dominancia rímskych a aj arabských impérií trvali dlhé stáročia. Na druhej strane bol to práve arabský svet, ktorý uchoval myšlienky antickej a rímskej geografie. Európskej civilizácií sa ich podarilo objaviť až v súvislosti s križiackymi výpravami. Kópia Ptolemaiovej *„Geograficky“*, ktorá sa dochovala v Byzancii (Istanbul), bola objavená a odnesená do Talianska, kde ju v roku 1406 preložili do latinčiny.

4.2 Geografia v období renesancie

Na dlhé obdobie sa odložilo poznávanie vývojových princípov sveta a odhaľovanie hybných síl vesmíru a intenzívne sa začalo presadzovať Aristotelovské učenie duchovného sveta. Capra (2002) uvádza, že nezáujem o materiálny svet sa upevnil v 13. storočí, kedy Tomáš Akvinský prepojil Aristotelov ucelený systém popisu prírody s kresťanskou teológiou a etikou. Pre vedu nastalo **obdobie temna**. V stredoveku bola veda pripútaná k cirkvi, čokoľvek, čo bolo v rozpore s dogmami kresťanskej cirkvi sa prísne odmietalo. Napriek tomu sa vedecké bádanie neustále rozvíjalo. Vedecké revolúcie sa odohrávali mimo cirkevného sveta. Vrcholom „boja“ proti teológií bol „učebnicový“ spor medzi kresťanskou náukou a prírodnou vedou v podobe geocentrizmu a heliocentrizmu (Krempaský, 2006). Fajkus (2005) uvádza tri hybné sily celkovej zmeny intelektuálnych postojov a civilizačného rozvoja v rannom novoveku:

- **objav kompasu**
- **objavenie strelného prachu Európanmi**
- **objavenie kníhtlače**

Podľa Cresswella (2013) Ptolemaios a Strabón predstavovali vzorové intelektuálne osobnosti, ktoré stáli pri zrode humanizmu v severnom Taliansku.

Kolumbus a iní objavitelia sa spoliehali na Ptolemaiove výpočty. Avšak ako sa ukázalo neskôr, nepresnosť Ptolemaiovej mapy spočívala v tom, že Čína sa mala rozprestierať oveľa viac na východ a na juh, ako v skutočnosti. To priviedlo Kolumbusa k presvedčeniu, že Áziu je možné dosiahnuť aj západnou trasou. V tom čase sa nevedelo, že medzi Európou a Áziou leží dovtedy nepoznaný kontinent Amerika. V roku 1569 *vydáva* ***Gerhard Mercator (1512-1594)*** novú mapu sveta s dvojdimenziálnou reprezentáciou, ktorej základy sa dodnes využívajú v lodnej navigácií.

Renesančná geografia zaznamenala určité úspechy, najmä v oblasti vydávania kartografických diel. Priniesla obnovený záujem o geografické znalosti starovekého sveta. Kľúčovým rysom geografických informácií je totiž skutočnosť, že sú lokalizované v priestore, týkajú sa konkrétnych častí zemského povrchu. Geografia spracovávala, sumarizovala a uschovávala takéto informácie, pričom dôležité sú najmä informácie uložené v mapách. Na týchto faktoch sa vytvorili úzke väzby geografie na kartografiu, ktorá zohrala významnú úlohu pri rozmachu námorných ciest – **navigačná tradícia**.

4.3 Geografia v období prírodnej filozofie

V období prírodnej filozofie v priebehu 15. a 16. storočia sa vyhrotili spory medzi dvoma intelektuálnymi tradíciami, ktoré sa prejavujú v odlišnom chápaní poznávania (geografickej) reality. Prvá, aristetolovská, preferovala **teleologický prístup** k vysvetľovaniu, ktorý sa nezakladá na pôsobiacej, ale účelovej príčine, uznáva metafyzické otázky a pracuje s metódami chápania, porozumenia a heuristickej interpretácie, kým galileovská uznáva **kauzálny prístup** k vysvetľovaniu, metafyziku stavia bokom a pracuje s metódou indukcie. Galileovská tradícia zvíťazila nielen nad aristotelovskou, ale aj nad teologickou. Na tomto základe sa rozvinula koncepcia metodologického naturalizmu, ktorá buduje metodológiu spoločenských vied na princípoch a metódach prírodných vied (Černík a Viceník, 2011).

Základným východiskom prírodnej filozofie je **obrat** od ontologického spôsobu poznávania geografickej reality **k epistemologii**, k spôsobu ako ju poznávať, ako ju uchopiť. Zouhar (2003) tvrdí, že najdôležitejšia filozofická otázka „čo existuje?“, už prestala byť zaujímavá, pričom sa formuloval iný typ filozofickej otázky „čo môžem poznať?“ a „ako to môžem poznať?“ Za základné poznávacie rámce sa považovali: **anglický empirizmus** a **francúzsky racionalizmus** (rámček 3).

Ako píše Capra (2002, s. 62), cieľom vedeckého poznania sa stalo získavanie poznatkov, ktoré mali slúžiť človeku na ovládanie prírody a kontrolu nad ňou, príroda mala byť „štvaná k behu“, „spútaná k službe“, „vzatá do otroctva“.

V prírodnej filozofii dominuje **individualizmus nad holizmom** v troch rovinách (Bunge 1996 in Černík a Viceník, 2011, s. 155-156):

- **ontologický individualizmus** hovorí, že spoločnosť je agregát jednotlivcov. Inštitúcie a sociálne štruktúry sú len fikcie, ustálené konvencie, ktoré sa nezúčastňujú interakcií
- **epistemologický individualizmus** hovorí, že predmetom záujmu sú indivíduá, ktoré sú bezprostredne pozorovateľné na báze prírodných zákonov
- **morálny individualizmus** hovorí o ľudskej prirodzenosti, racionalite, slobode

Prvé veľké úsilie vymaniť sa z opisno-chorografického stavu geografie je spojené s menom ***Bernhard Varenius (1622-1650),*** ktorého dielo „*Geographia Generalis*" bolo vydané až na konci jeho pomerne krátkeho života v roku 1650 v Amsterdame. Bol jedným z prvých učencov poukazujúcich na podstatné rozdiely v charaktere geografie zaoberajúcou sa prírodou a človekom, teda na rozdiely v charaktere **fyzickej a humánnej geografie**. Pri štúdiu prírodných fenoménov, ako je klíma, geológia a zemský povrch, je možné používať metódy prírodných vied a odvodzovať závery s veľkou vedeckou presnosťou. Pri štúdiu sociálnych a kultúrnych fenoménov sú tieto metódy ťažko uplatniteľné (Holt-Jensen, 2009). Impulzom takéhoto rozlíšenia sa stala všeobecne akceptovaná vedecká revolúcia, ktorá umožnila vzniknúť dvom základným filozoficko-metodologickým prúdom (pozri rámček 3). Prvé poznanie je založené na zmyslovom vnímaní a vychádza zo skúsenosti – empirizmus. Druhé poznanie založené na rozume – racionalizmus spočíva v logickom odôvodňovaní a dokazovaní, pričom podľa Varénia existuje aj tretí typ vedy, ktorý je kombináciou predchádzajúcich dvoch typov a podľa neho je to geografia (Paulov, 1998).

Variénius dielo „*Geographia Generalis*" rozdelil na dve časti. **Všeobecná geografia** je napísaná v duchu vtedajšieho scientizmu (racionalizmu), pričom jeho dielo využíval vo svojich prednáškach aj sám Isaac Newton. Zahŕňala tri elementy (Paulov, 1998; Cresswell 2013, s. 30-32; Holt-Jensen, 2009, s. 40):

- **absolútna geografia** súvisela s matematickým vyjadrením Sveta
- **relatívna geografia** bola zameraná na vysvetlenie pohybov Zeme a ich vzťahov k nebeským telesám
- **komparatívna geografia** študovala navigačný a súradnicový systém miest v porovnaní s inými

Špeciálna geografia ostala verná svojej tradícií rozsiahlych opisov v regionálnom a lokálnom kontexte zohľadňujúca:

- **astronomické podmienky**, vrátane klímy a podnebných pásiem

- **pozemské podmienky** s popismi reliéfu, vegetácie a živočíšstva
- **spoločenské podmienky**, vrátane obchodu, osídlenia a foriem vlády v každej krajine

Rozdelenie geografie na *všeobecnú* a *špeciálnu* časť sa stalo základom súčasného rozlišovania medzi **systematickou** a **regionálnou geografiou**. Podľa Paulova (1998) hodnota Vareniovho diela spočíva v tom, že regionálnu geografiu považuje ako integrálnu súčasť (systematickej) geografie a tým dal jasne najavo, že regionálna geografia, aby dosiahla vedecký status sa musí nutne opierať o všeobecnú geografiu, ktorej vedecký status nebol spochybňovaný. Tu sú nápadité rozdiely s tvrdením Ptolemaia, ktorý sa pokúšal vyčleniť regionálnu geografiu (chorografiu) z geografie. Aj tieto skutočnosti nám ukazujú, že geografia v období prírodnej filozofie zápasí s podobným typom duality, ktorý sa objavil v antike a ktorý geografiu trápi istým spôsobom až do súčasnej doby.

V 16. až 18. storočí viedli nové hodnoty individualizmu k úpadku tradičného feudálneho systému a k formovaniu nielen prvých moderných **štátov**, ale aj k doposiaľ novému nepopísanému fenoménu – **trhu**. Oba abstraktné pojmy spolu s merkantilizmom a súkromným vlastníctvom sa okamžite stali predmetom politických a ekonomických otázok. Praktická potreba zhromažďovať údaje za regióny a ďalšie jednotky (mestá, vidiek), popisovať veľkosť a štruktúru obyvateľstva, vlastníctvo pôdy a bohatstvo národov viedla k vzniku politickej ekonómie, kde bolo treba využiť analytické myslenie (Capra, 2002, s. 212-214).

Prirodzene sa tu vynára otázka ako geografia reagovala na tieto výzvy. Zdá sa, že geografia na tieto témy v tom čase nemala vyvinutý žiaden poznávací aparát, keďže jej zameranie sa orientovalo na popisovanie individuálnych čŕt regiónu na jednej strane a objavovanie nových území v navigačnej tradícií na strane druhej. Paulov (1998, s. 14) sa pýta: stalo sa to v dôsledku zložitosti objektu geografie alebo nedostatočného intelektuálneho vkladu? My dodávame, že ďalším dôvodom môže byť nedostatočná intelektuálna kapacita a slabé prepojenie s intenzívne rozvíjajúcimi sa ekonomickými vedami.

Rámček 3 Vedecká revolúcia

Galileo Galilei (1564-1642) ako prvý spojil vedecké experimenty s matematickým popisom. Bol presvedčený, že samotná veda pomocou čiastkových experimentov a série výpočtov môže odhaliť súhrnnú a úplnú pravdu o prírode. Inými slovami veda začala byť posadnutá empirickým pozorovaním a kvantifikáciou. Základnou filozofickou oporou experimentálnych postupov bol **empirizmus** a za jedinú správnu vedeckú metódu sa považovala **indukcia.** Za kodifikátora vedeckej revolúcie sa všeobecne považuje spomínaný anglický bádateľ ***Francis Bacon***

(1561-1626). Uvedomil si, že vedecké poznanie má byť procesom vyvodzovania všeobecného záveru zo série pozorovaní. Len tak môžeme dospieť k novým vedeckým poznatkom, „objavom“. Známe je Baconove tvrdenie, že poznanie je moc (Capra, 2002).

Druhým významným dejateľom prírodnej filozofie, bol ***René Descartes (1596-1650),*** priekopník novej vedeckej metódy – **dedukcie**, ktorej základom bolo spochybniť všetko, čo je spochybniteľné až do momentu poznania, ktorý nešlo spochybniť. Spochybniť samého seba. Uvedomenie si, že som, viedlo vedcov k jedinému záveru, že všetko pravdivé poznanie sa nevyhnutne musí opierať o čistý rozum – **racionalizmus**. Descartes založil celý svoj matematicko-geometrický pohľad na prírodu na dvoch nezávislých a oddelených oblastí: na sféru ducha a na sféru hmoty. Jeho karteziánsko-mechanistický model sveta uviedol do praxe ***Issac Newton (1643–1727)***, čo viedlo k uplatňovaniu redukcionalistického prístupu – teda k viere, že všetky stránky zložitých javov pochopíme vtedy, keď ich redukujeme na čo najkratšie časové momenty (Capra 2002).

Empirista ***John Locke (1632-1704)*** rozvinul newtonovskú mechaniku a atomistický pohľad v rámci spoločnosti. Locke veril, že ľudskú spoločnosť riadia prírodné zákony, ktoré vedú fyzikálny svet k rovnovážnemu/ideálnemu stavu. Ľudské bytosti sa stali základným prvkom spoločnosti, analogicky ako k atómom vo vesmíre. Locke rozvíjal empiricko-senzuálnu filozofiu, ktorá hovorí, že ľudská myseľ je pri narodení nepopísaná doska „tabula rasa“, ktorá sa zapĺňa kontaktom zmyslovej skúsenosti s realitou (Bennett, 2009, Leško a Mihina, 1994). Všetci ľudia sú pri narodení rovnakí a vo svojom vývoji sú závislí na okolitom prostredí. Ich činy sú motivované tým, čo považujú za vlastný záujem a svoje dobro – racionálne konajúci človek.

Vedecká revolúcia znamená nástup osvietenstva. Do tejto epochy veda vstupovala rozdelená **na „tvrdé“, exaktné vedy** a **„mäkké“ humanitné vedy** podľa toho, či ich predmet umožňuje matematizáciu a axiomatizáciu, alebo neumožňuje. Kráľovnou „tvrdých vied“ bola fyzika, ktorá prestavovala vzor pre prírodné vedy (Zouhar, 2003). Ostatné disciplíny, ktoré nevyužívali metódy fyziky a jazyk matematiky sa považovali za nevedecké.

Vrchol osvietenstva sa spája s dielom ***Immanuela Kanta (1722-1804)*** *„O kritike čistého rozumu*“, v ktorom zjednotil racionalizmus a empirizmus do koherentnej teórie poznania. Ako poznamenal Cresswell (2013) Kant bol nielen lektorom fyzickej geografie, ale najmä brilantný filozof. Základom jeho učenia je rozlíšenie medzi **apriórnym** (nemenné, poznanie pred skúsenosťou) a **aposteriórnym poznaním** (premenlivé, nadobudnuté skúsenosťou), pričom obe úrovne poznania nevyhnutne súvisia. Znamená to, že akékoľvek aposteriórne (empirické) poznanie

predpokladá apriórne poznanie, ktoré nepochádza z (prežitej) skúsenosti, ale je zabudované v ľudskom rozume. Inými slovami Kant označoval svet, ako ho vnímame, ako sa nám javí a ako ho poznáme a pozorujeme *„phenomena“* a vonkajšiu realitu, svet za hranicami nášho myslenia, veci, ktoré nemôžeme ovplyvniť termínom *„nuomena“*. Všetky vnímané javy sú riadené zákonmi našej mysle a prislúchajú vede, kým etika, morálka a sloboda sú mimo ľudskej skúsenosti a preto sú predmetom filozofie. Priestor a čas nie sú predmetom poznávania, priestor a čas sú nám jednoducho dané, sú vrodené a prostredníctvom nich poznávame a vnímame okolitý svet. Priestor a čas Kant považoval za nástroje ľudskej mysle, pomocou ktorých majú veci a javy svoje aktuálne miesto. Priestor a čas sa nachádzajú vo svete „noumena“.

Uvedený diferenciačný model vied sa aplikoval aj na biologické a spoločenské systémy, kedy sa zvieratá, rastliny, či ľudia považovali za dobre fungujúce stroje, ktoré pracujú podľa matematických (prírodných) zákonov, bez účelu, zámeru a spirituality.

4.4 Holistické myslenie a objaviteľská tradícia

Prvá polovica 19. storočia znamená pre geografiu významný prelom. Je to obdobie revitalizácie geografie v jej **objaviteľskej tradícií**. Je to zásluha dvoch velikánov vedy, a to ***Alexandra von Humboldta (1769-1859)*** a ***Karla Rittera (1779-1859)***. V Humboldtovom diele sa zjednocujú dve dôležité skutočnosti významne ovplyvňujúce geografické bádanie, a to, rešpekt k faktom a zároveň prísne logické odvodzovanie – inferencia. Humboldt si kladie za cieľ hľadanie poriadku, usporiadanie javov na zemskom povrchu. Humboldta priviedol jeho prístup k poznaniu hlbokých súvislostí medzi jednotlivými zložkami prírodnej krajiny a tým aj k chápaniu krajiny ako celostnej entity. Geografia pod vplyvom Humboldta nastolila opätovný obrat k myšlienke celostnosti (Paulov, 1998).

Humboldt nebol len intelektuál a vedec, ale aj vášnivý cestovateľ. V rokoch 1799 až 1804 viedol výskumnú expedíciu do Latinskej Ameriky, na ktorej okrem iného popísal veľa nových rastlinných a živočíšnych druhov. V jeho práci *„Kozmos“* s podtitulom *„Náčrt fyzického popisu sveta“* sa pokúšal zhromaždiť všetky súčasné poznatky o materiálnom svete. Kozmos bol publikovaný v rokoch 1845 až 1862 v piatich zväzkoch (Cresswell, 2013).

Karl Ritter sa v roku 1825 stal prvým mimoriadnym profesorom geografie na univerzite v Berlíne. Venoval sa predovšetkým výskumu Afriky a Ázie, ktoré spísal v diele „*Zemepis*“. Aktívne vystupoval proti obchodu s otrokmi a rasizmu. Keďže Ritter cestoval prevažne po Európe, štúdiom strávil relatívne viac času ako Humboldt. Rittera možno považovať za prvého geografa, ktorý sa zaoberal

sociálnym svetom a položil základy humánnej geografie. Aj Ritter akceptoval **holistické myšlienky**, ktoré boli v súlade so všeobecne prijímaným biologickým a geologickým chápaním sveta. Veril, že Zem a jej obyvatelia sú prepojení úzkymi obojstrannými vzťahmi. Krajina ovplyvňuje obyvateľov a obyvatelia ovplyvňujú krajinu. Na rozdiel od Kanta, ktorý priestor a čas oddeľoval, Ritter zdôrazňoval prepojenie histórie a geografie, jednotu v diverzite, čím sa stal priekopníkom **genetického prístupu** (Matlovič, 2006).

Základnou metódou skúmania bol popis jednotlivých regiónov a miest, so zdôrazňovaním podobností, zvláštností a jedinečností. Tieto regióny porovnával z aspektu fyzických, biologických a spoločenských čŕt. Spolu s Humboldtom tak priniesli do (regionálnej) geografie **komparatívnu analýzu**, ktorej úlohou bolo študovať **územnú diferenciáciu** (kapitola 5). Cieľom regionálnej geografie bolo vysvetliť rozdielnosť a podobnosť medzi jednotlivými kultúrami a vzťahy medzi ľuďmi a prírodou v rôznych regiónoch sveta na pozadí historického vývoja ľudstva. V otázkach vedeckého vysvetľovania zaujímal výhradne **teleologický prístup**. Teleológia je učenie o účelnosti všetkých prírodných a spoločenských javov, podľa ktorého je dianie vo svete nejakým spôsobom vopred dané – smeruje k naplneniu nejakého cieľa (Cresswell, 2013).

Humboldtovi a Ritterovi geografia vďačí nielen za to, že z nej urobili bádateľskú vedu, ale aj za to, že geografia na základe ich poznatkov redefinovala svoj predmet štúdia. V čase pôsobenia týchto dvoch bádateľov začali vznikať totiž nové geovedy, ktorých objektom štúdia boli jednotlivé zemské sféry (litosféra, hydrosféra). Pôvodný objekt geografického štúdia postupne rozobrali a geografia musela nanovo definovať svoj objekt a hlavne predmet štúdia, ale tak, aby naďalej zostala vedou o Zemi. Humboldt a Ritter svojimi prácami ukázali, že novým predmetom štúdia geografie treba urobiť interakciu zemských sfér a holistické poznávanie Zeme, ktorým nové geovedy venovali len okrajovú pozornosť.

Keďže táto interakcia je najintenzívnejšia v priestore, ktorý prilieha k zemskému povrchu, novým objektom štúdia geografie sa stáva práve tento priestor a predmetom štúdia interakcie medzi jednotlivými zemskými sférami. U Humboldta to bolo predovšetkým štúdium interakcie medzi prírodnými sférami, aj keď nie výlučne, kým u Rittera najmä štúdium interakcie prírodných sfér a ľudskej spoločnosti. Toto štúdium sa potom premietlo aj do chápania humánnej geografie, ktorej hlavnou doménou, teda predmetom bádania, malo byť štúdium vzťahov medzi interaktívnymi prvkami ľudskej spoločnosti.

Vyvrcholením obdobia formovania geografie ako vedy bola prvá polovica 19. storočia a pôsobenie Alexandra von Humboldta a Karla Rittera – **zrod geografie ako vedy**.

4.5 Inštitucionalizácia geografie a imperiálna tradícia

Je všeobecne akceptované, že ***Imamanuel Kant (1722-1804)*** prispel k chápaniu geografie ako vedy v rámci systému vied. Vedy rozdelil na systematické, priestorové a časové. Geografiu zaradil medzi vedy priestorové, medzi vedy bez väčších teoretických ambícií, považoval ju za vedu, ktorá má poskytovať poznatky ostatným vedám, najmä vedám systematickým. Geografiu považoval len za prístup k poznaniu (Paulov, 1998).

Kant ďalej poukázal na to, že existujú dva rôzne spôsoby zoskupovania a triedenia empirických javov za účelom ich štúdia: na základe ich povahy, a na základe ich pozície v čase a priestore. Prvý spôsob je **logická klasifikácia**, ktorá tvorí základy pre systematické vedy (štúdium zvierat je zoológiou, štúdium hornín je geológiou, štúdium sociálnych skupín je sociológiou). Druhý spôsob je **fyzická klasifikácia**, ktorá poskytuje vedecký základ pre históriu a geografiu: história študuje javy, ktoré nasledujú jeden po druhom v čase (chronologická veda), zatiaľ čo geografia študuje všetky javy vyskytujúce sa na rovnakom mieste (chorografická veda) (Holt-Jensen, 2009, s. 41).

V poslednej tretine 19. storočia sa však tradičná popisná geografia dostala do krízy – **kríza objaviteľskej tradície**. Podľa Daněka (2013) možno identifikovať dve hlavné príčiny. Po prvé, objavením prameňov Nílu a zmapovaním vysokých pohorí Ázie zmizli posledné biele miesta na mapách sveta. Popis vzdialených regiónov síce bolo možné ešte spresňovať a nové objaviteľské výpravy smerovali do polárnych oblastí a veľhôr, avšak objavenie niečoho zásadne nového, ktorého štúdium by zdôvodňovalo existenciu vednej disciplíny, nebolo pravdepodobné.

Po druhé, geografia musela obhájiť svoje miesto vo vytvárajúcom sa systéme vedeckých disciplín. Stála pred zložitou úlohou definovať predmet svojho štúdia a vymedziť jej hranice voči susedným disciplínam, čo sa jej celkom nedarilo. Ako sme spomínali geografia balansovala na hranici vedeckého a popisného, pričom jej objekt sa rozpadal paralelne so vznikaním špecializovaných vedných disciplín. Búrlivý proces dezintegrácie vied bol v ostrom kontraste s tým, ako sa profilovala geografia ako holistická a komplexná veda. Etablovanie sa v systéme vied bolo v tom čase náročnou úlohou. Snaha o riešenie tohto problému sa, okrem iného, dobre zviditeľňovala aj úsilím o **založenie univerzitných geografických katedier**.

Zriaďovanie pracovísk geografie vyplynulo z historicko-politickej situácie 70. rokov 19. storočia. Po Francúzsko-pruskej vojne v rokoch 1870-1871 si vplyvní pruskí politici uvedomili, že geografia by tiež mohla slúžiť dôležitým politickým cieľom. Geografické vzdelávanie by mohlo posilniť a popularizovať myšlienku národného štátu a poskytnúť ľuďom lepšie pochopenie ekonomických a politických

príležitostí pre svetový obchod a rozvoj (Holt-Jensen, 2009). Práve v nemecky hovoriacich krajinách vznikali najstaršie oddelenia a katedry geografie (oddelenie geografie na univerzite vo Viedni v roku 1851).

Geografické vzdelávanie úzko súviselo s imperiálnou politikou. ***Halford MacKinder (1861-1947)*** bol presvedčený, že objaviteľskú tradíciu je potrebné implementovať v rámci geografického vzdelávania. Keďže všetky miesta na Zemi boli už prakticky objavené a imperialistickým plánom stál v ceste fakt, že geografia týchto oblastí bola spoločnosťou nepoznaná, geografiu bolo potrebné priniesť ľuďom, inštitucionalizovať ju (Cresswell, 2013). Podľa Nayaka a Jeffreyho (2011, s. 13) inštitucionalizácia geografie tak znamenala vznik prvých geografických spoločností, najmä v Británii, ale zároveň poskytovala tesnejšie prepojenie geografických otázok so záujmami imperiálnej politiky.

Katedry mali v tom čase dva základné ciele predložené spoločenskou objednávkou. Na jednej strane mali vychovávať učiteľov geografie pre potreby rozširujúceho sa systému základných a stredných škôl v modernizujúcom sa Rakúsku, Prusku a neskôr Nemecku, na druhej strane mali poskytovať informácie o vzdialených krajinách pre potreby rozvíjajúceho sa koloniálneho obchodu a koloniálnej politiky. Tieto dve funkcie stáli na začiatku inštitucionalizácie geografického vzdelávania aj v iných krajinách. Geografia sa stala vedným odborom závislým od štátnej moci, slúžiaca jej cieľom. Napriek veľkej snahe geografov, ani jeden z týchto dvoch dôvodov však nebol zo strany už etablovaných vedných disciplín považovaný za dostatočný pre odôvodnenie štatútu univerzitnej vedeckej disciplíny.

V podobnom spoločensko-politickom kontexte došlo k prvotnej akademickej inštitucionalizácii českej geografie. Prvým docentom geografie na pražskej univerzite sa stal v roku 1856 Jan Palacký, ktorý bol v roku 1891 vymenovaný za riadneho profesora geografie. Práve v 90. rokoch 19. storočia vrcholil národný emancipačný zápas českého národa. V tomto období vznikla aj Česká společnost zeměvědná a začal vychádzať český geografický vedecký časopis (Matlovič a Matlovičová, 2015). Na Slovensku sa geografia prednášala v rámci Univerzity Komenského (UK) už od 20. rokov minulého storočia, najmä vďaka českým geografom. Okrem vzniku **Geografického semináru** v rámci Filozofickej fakulty UK v roku 1923, bol ďalší rozvoj (humánnej) geografie podporený vznikom samostatného **semináru antropogeografie** v roku 1938. V medzivojnovom období môžeme za hlavných predstaviteľov antropogeografie na UK považovať najmä prof. J. Krála a prof. J. Hromádku. Katedra humánnej geografie a demografie vznikla v akademickom roku 1952/1953 pôvodne ako Katedra ekonomickej geografie Fakulty geologicko-geografických vied Slovenskej univerzity (Kárpáty a Mázorová, 2011).

4.6 Evolučné myslenie a deterministická tradícia

Evolučné myslenie zasiahlo vedu v čase, kedy dominoval newtonovský pohľad na fungovanie sveta. Jednotlivé vedné disciplíny len veľmi ťažko nachádzali inú alternatívu k fyzikálnej a mechanickej koncepcii. Navyše v prírodných a sociálnych vedách sa začal presadzovať pozitivizmus. Darwinova teória bola akousi alternatívou, pretože položila základný kameň evolučnej teórie. Castree (2005, s. 53) zdôrazňuje, že pôvod a formovanie evolučnej, pôvodne Darwinovej teórie, stálo na preniku viacerých poznatkov z oblasti **geológie, geografie, ekonómie alebo demografie**.

Darwinova teória nemá opodstatnenie ak uvažujeme teologický výklad veku Zeme (6000 rokov), alebo Kelvinov fyzikálny výklad (100 miliónov rokov). Darwin by v takom prípade evolúciu a mechanizmus prírodného výberu do tak krátkej časovej dimenzie nevtesnal (Hellman, 2000, s. 85, 99). Winlow (2009, s. 4-5) uvádza, že hlavnou inšpiráciou Darwinovej evolučnej teórie sa stali stratigrafické výskumy geológa ***Charlesa Lyella (1797-1875)***, ktorý načrtol myšlienku gradualistickej evolúcie prírodného prostredia a prelomili pôvodné teologické tvrdenia. Tvrdil, že zemský povrch je tvorený systematickým ukladaním fosílneho materiálu v dlhodobom časovom horizonte, čím poskytol dôkazy skorších životov. Vedeckou prácou vyvrátil „Biblický katastrofizmus“ a uviedol do praxe tvrdenie, že formovanie Zeme možno vysvetliť prírodnými silami a činnosťou rôznych prírodných procesov (erózia, vulkanizmus).

Imperialistická a koloniálna politika Britského impéria hrala veľmi dôležitú úlohu pri námorných objavoch a získavaní geologických a biologických poznatkov. Geografia poskytovala základné pracovné nástroje, techniky a metódy pri objavovaní nových prírodných fenoménov: navigácia, kartografia, meteorologické zručnosti (Nayak a Jeffrey, 2013, s. 9). Winlow (2009), uvádza, že ***Charles Darwin (1809-1882)*** svoju evolučnú teóriu sformuloval na základe pozorovania širokej škály zvierat, rastlín a ľudí vo svojom okolí a najmä počas dlhých námorných ciest. Sledoval etnologické charakteristiky domorodých národov a boj o prežitie vo vzťahu ku kolonizácii. Počas expedície na Galapágoch ho zaujala rôznorodosť ostrovnej fauny a tak vypozoroval rozdiely medzi rovnakými druhmi žijúcimi na ostrovoch a kontinente. Podobne ako Humboldt, ktorým bol ovplyvnený, vychádzal z objaviteľskej tradície v geografii.

Viacerí autori (Castree, 2005; Winlow, 2009) uvádzajú, že aj ***Thomas Robert Malthus (1766-1834)*** určitým spôsobom pomohol sformovať Darwinovu evolučnú teóriu. Malthus bol ekonóm a priekopník v oblasti demografie, keďže svoje dielo zasvätil poznávaniu vzťahu populačného rastu a potravinových zdrojov. Vychádzal z predpokladov, že schopnosť populácie rozmnožovať sa je v čase stabilný jav,

pričom zabezpečovanie potravy je obmedzený jav. Ak počet obyvateľov dosiahne rozmery, ktoré už nestačia pokryť ich potreby z hľadiska potravinových zdrojov, nevyhnutne nastáva boj o ne. Na tejto myšlienke Darwin rozvinul ďalší prvok evolúcie boj o prežitie, resp. prežije ten najschopnejší.

Na Malthusove dielo treba nazerať v dobovom kontexte, v čase prvých priemyselných revolúcií, keď sa počet obyvateľov zvyšoval geometrickým rastom, pričom zásoby potravín aritmetickým rastom. Hoci sa Malthusove pesimistické scenáre vďaka novým poľnohospodárskym technológiám a alternatívam v oblasti produkcie a spotreby nenaplnili, Sedláček (2013, s. 232) tvrdí, že v jednom mal pravdu: naše potreby rastú rýchlejšie ako ich napĺňame.

4.6.1 Evolučná teória a sociálny darwinizmus

Prvú teóriu evolúcie sformuloval ***Jean Baptiste Lamarck (1744-1829)***. Všimol si, že zvieratá pod tlakom vonkajšieho prostredia menia svoje správanie počas svojho života a veril, že tieto získané vlastnosti prenášajú dedením ďalej na svoje potomstvo. V priebehu viacerých generácií dochádza k neustálemu prispôsobovaniu sa zmeneným podmienkam, čím následne dochádza k premene organizmu a k vzniku nových druhov – **rebríková evolúcia**.

Darwin však v roku 1859 vydal knihu „*O pôvode druhov*“, ktorú dovŕšil dielom „*O pôvode človeka*“ v roku 1871 a predstavil tak základy evolučnej teórie (Winlow, 2009). Evolúcia, ktorú vysvetľoval prostredníctvom mechanizmov náhodnej variácie (mutácie) a prírodného výberu mala v jeho ponímaní pomalší priebeh. Mechanizmus náhodnej variácie hovorí, že základným prvkom evolúcie musí byť dostatočná druhová variabilita, aby bolo z čoho vyberať. Mechanizmus prírodného výberu hovorí, že niektoré druhy majú vyššiu pravdepodobnosť prežiť ako iné. Jedince lepšie prispôsobené vonkajším podmienkam víťazia nad tými menej prispôsobenými a sériou týchto postupných (gradualistických) náhodných zmien (mutácií) sa odolnejšie jedince častejšie reprodukujú a produkujú ďalšie generácie, čím vzniká nový jedinec, ktorý sa môže podstatne líšiť od pôvodného – **stromová evolúcia**.

Kritika sa časom vzniesla k pojmu dedičnosť. Darwin v princípe nenachádzal odpoveď ako zachovať druhovú variabilitu. Chybný bol predpoklad, že biologické znaky potomkov sú zmesou znakov rodičov. Nový znak by bol „rozriedený“ a postupne by sa rozplynul okolo priemernej hodnoty. Zmenili to až znovu objavené poznatky Mendela na začiatku 20. storočia, ktoré hovorili, že jednotky dedičnosti, „gény“ sa v procese reprodukcie „nedeformujú“ prírodným prostredím, ale prechádzajú z generácie na generáciu bez zmeny identity (Capra, 2002, s. 123-124).

Myšlienka evolúcie, postupného vývoja, alebo tiež prechodu z nižšej a jednoduchšej do vyššej alebo zložitejšej formy života, dominovala vo vedeckých diskusiách v druhej polovici 19. storočia. Ovplyvnila geomorfológa ***Williama Morrisa Davisa (1850-1934)***, ktorý je autorom teórie erózneho cyklu. Podľa neho, proces premeny reliéfu prebieha niekoľkými vývojovými štádiami mladosti, zrelosti a staroby. Pre vývoj geografického myslenia a humánnu geografiu zvlášť mala však zásadný význam skutočnosť, že myšlienky evolučnej teórie o prirodzenom výbere boli aplikované aj v **sociálnych vedách.** Myšlienka konkurenčného boja o prežitie v spoločenských vedách už existovala. Analógia k procesom medzinárodného obchodu a trhovej konkurencie prebiehajúca v politickom a ekonomickom prostredí bola prevzatá z Malthusovej práce. Evolučná teória poskytla týmto myšlienkam status vedeckosti. Zásluhou ***Herberta Spencera (1820-1903)*** boli tieto analógie pomenované ako **sociálny darwinizmus**. Paradoxom je, že bol ovplyvnený nie Darwinovou, ale Lamarckovou evolučnou teóriou, ktorá prebiehala oveľa rýchlejšie a zdôrazňovala (zamýšľanú) adaptáciu organizmov v prostredí prostredníctvom učenia a osvojením si zvykov (Livingstone 1992). Bolo to v čase, keď Darwinova teória upadala na význame, nielen kvôli jeho smrti, ale aj s neriešenými otázkami variability a dedičnosti (Rosser, 2011).

Podľa Hodgsona (2005) Spencer vychádzal z predpokladu, že spoločnosť je súbor jednotlivcov, ktorí sledujú svoj vlastný prospech. Preto Darwinova verzia prírodného výberu tých najschopnejších jedincov, ktorá sa uskutočňovala v dlhších časových etapách, svojvoľne a bez účelu, nenašla miesto v sociálnej teórií, nakoľko v nej chýbal prvok vedomého individuálneho konania s jasným cieľom. Metodologický individualizmus v sociálnych vedách, ktorý rozvíjali neoklasickí ekonómovia Walras, Jevons, Pareto a iní, postavil do centra pozornosti ekonomickej teórie samotných individuálnych ekonomických aktérov, ktorých správanie je racionálne (Dopfer, 2011, s. 142).

4.6.2 Geografický determinizmus a vedecký rasizmus

V roku 1871 sa pruský kancelár ***Otto von Bismarck (1815-1898)*** podielal na zjednotení Nemecka a odštartoval novú vlnu politickej ideológie, založenej na etnickej a národnej identite a príslušnosti k štátu. V týchto podmienkach sa na geografickej scéne objavuje ***Friedrich Ratzel (1844-1904)***. Vo svojich hlavných dielach „*Antropogeografia I a II*“, ktoré vyšli v roku 1882 a 1891, sa snažil ukázať, v akom rozsahu žije ľudstvo pod vplyvom prírodných zákonov. Dospel k záveru, že územné diferencie v prírodných podmienkach determinujú priestorové rozloženie a charakter ľudskej aktivity. Koncept, podľa ktorého prírodné prostredie určujúcim spôsobom ovplyvňuje ľudskú činnosť, nazval **geografický**

determinizmus. Pri písaní tohto diela ho ovplyvnil nemecký evolučný teoretik Mortiz Wagner, ktorý tvrdil, že Darwin v procese evolúcie nedocenil význam migrácie a geografickej izolácie. Wagner sa síce nezaoberal migráciou ľudí, ale rastlinami a zvieratami, no jeho myšlienka, že boj všetkých živočíchov o priestor, potravu a reprodukciu, či boj o život predstavuje prvotný impulz pre migráciu (Holt-Jensen, 2009, s. 63-64).

Vzťahy medzi geografiou a politickými zámermi v iných častiach sveta dostali názov **geopolitika**. V Nemecku geopolitiku rozvíjal spomínaný Ratzel v koncepte **žitého priestoru** (*lebensraum*), ktorý mal ospravedlňovať teritoriálnu expanziu štátu prostredníctvom evolučných princípov. Štát je definovaný ako vyvíjajúci sa organizmus evolučnou cestou, ktorý podobne ako iné organizmy nemôže existovať bez priestoru. Silné štáty sa rozpínajú na úkor slabších štátov. (Cresswell, 2013, s. 45). Ratzel svoje myšlienky najlepšie sformuloval vo svojej tretej veľkej práci „*Politická geografia*“, ktorú vydal v roku 1897 a ktorá je všeobecne považovaná za vytvorenie novej subdisciplíny humánnej geografie **politickej geografie**.

V súlade s evolučnou teóriou Darwina a sociálnym darwinizmom Spencera, Ratzel považoval súperenie štátov nielen za prirodzený a pochopiteľný zdroj konfliktov, ale súčasne aj za hnaciu silu vývoja a pokroku. Kultúrne rozdiely sa posudzovali cez optiku prírodných rozdielov. Ľudia sa nepovažovali sa rovnocenných, rozlišovali sa tým, že boli zaradení do rás. Určité rasy boli považované za rasy vyššej civilizačnej úrovne, ktorá sa merala nadobudnutými kultúrnymi črtami (ako rozum, racionálnosť, technológia). Nakoniec treba upozorniť na fakt, že myšlienky boja o prežitie a zlepšenia kvalít ľudskej rasy – eugeniky prerástli do **nacistickej ideológie** (rámček 4). Geografický determinizmus a sociálny darwinizmus slúžili ako vedecké odôvodnenie rozvíjania myšlienok nacionalizmu, rasizmu a nacizmu. (Castree, 2005). Geografia tu bola zneužitá na upevňovanie moci, rozširovanie teritoriálnych hraníc a zdôvodňovanie rasovej nadradenosti.

Ratzelove myšlienky našli veľkú odozvu v americkej geografii v prácach ***Ellen Churchill Semple (1863-1932)* a *Ellsworth Huntingtona (1976-1947)***. Práce Sempleovej „*Americká história a jej geografická podmienenosť*“ a „*Vplyvy geografického prostredia*“ zdôrazňujú predovšetkým vplyv prírodných podmienok a geografického prostredia na utváranie spoločenských vzťahov. Rasistické konštrukcie neboli predmetom jej záujmu. Naopak argumentovala, že súčasná etnická rozmanitosť vo forme prenesených schopností a zvykov sa dlhodobo vyvíjala ako výsledok pôsobenia rôznych prírodných podmienok (nielen klímy, ale aj pôdy, reliéfu). Rasu nechápala ako dedičnú kategóriu, ale ako vplyv prostredia. Naopak, Huntington vo svojich prácach „*Civilizácia a klíma*“ a „*Charakter rás*“ **zachádza až k otvorenému rasizmu, keď vlastnosťami klímy vysvetľuje nižšiu**

produktivitu práce v južných štátoch USA. Podnebím vysvetľuje aj fyzické a mentálne vlastnosti černošských obyvateľov trópov.

Evolučné koncepcie sú v humánnej geografii konceptualizované v rôznych podobách. Darwinovo učenie podľa Stoddarta (1966) preniklo do geografie v podobe štyroch tém:

- **idea zmeny v čase**, na základe ktorej vznikla myšlienka „životného cyklu“ v geomorfológii, ale aj v ekonomickom prostredí, v ktorom sa ekonomika (firmy, produkty, zisky) vyvíjajú cez rôzne vývojové štádia – od obdobia vzniku, cez fázu zrelosti, nasýtenia až po úpadok.
- **idea organizácie**, ktorá prenikla do štúdia sociálnej ekológie v snahe vysvetliť fungovanie spoločnosti v priestore pomocou analógii z biologického prostredia, kedy sa mesto pokladalo za sociálny organizmus, ktorý sa vnútorne vyvíja a interaguje s vonkajším prostredím.
- **idea boja o život**, v ktorom prežije ten najzdatnejší, bola prevzatá z Mathusovej práce (Castree, 2005, s. 53). V prípade ekonomického a politického prostredia je tento boj riadený prostredníctvom trhu a súťaže v duchu “*laissez faire*“ a myšlienok individualizmu a slobody (Holt-Jensen, 2009).
- **náhodný charakter zmien**, ktorý sa v čase determinizmu, kedy sa evolučná teória formovala, nepovažoval za podstatný aspekt evolúcie. Záujem o stochastické procesy vzišiel práve z kritiky geografického determinizmu.

Rozhodujúca zmena Darwinovej teórie sa prejavila v metodologickej rovine, keď pôvodné **teleologické učenie o účelnosti bolo nahradené kauzálnym vysvetľovaním** s cieľom hľadania prírodných zákonov a **induktívne zdôvodnenie javov nahradil hypoteticko-deduktívny postup** (Holt-Jensen, 2009).

Rámček 4. Vedecký rasizmus a eugenika

Eugenika je teória a prax zámerného biologického kríženia na posilnenie určitých vlastností ľudského druhu. V súčasnosti sa toto zlepšenie dosahuje na genetickej úrovni. V minulosti existovali sterilizačné programy, ktoré boli zacielené na reguláciu populácie určitých skupín obyvateľstva. Regulácia vznikla v širšom kontexte sociálneho darwinizmu, no bola zneužitá pri dosahovaní mocenských cieľov. Napríklad v 19. storočí, svetové mocnosti zaviedli sterilizačné politiky s cieľom zabrániť ľuďom trpiacim fyzickými deformáciami, mentálnou retardáciou, epilepsiami, schizofréniou a ďalšími chronickými ochoreniami mať deti a takto „vyčistiť“ národnú populáciu od týchto biologických nedostatkov. V nacistickom Nemecku sa eugenika spojila s vyhladzovaním Židov, homosexuálov a rasovo iných skupín obyvateľstva. Nacistické Nemecko chcelo týmto prístupom umlčať tých, ktorí trpeli fyzickou alebo duševnou abnormalitou alebo chorobou a nespĺňali

definíciu nadradenej „čistej“ rasy. Hoci sa slovo „eugenika“ dnes už zriedka používa, niektorých ľudí znepokojuje pokrok v oblasti biomedicíny a zásahov do fungovania ľudského tela (Castree, 2005, s. 55-56).

V súčasnosti sa niektorí geografi a ekonómovia snažia príčiny chudoby vysvetľovať naďalej prostredníctvom geografických faktorov odvolávajúc sa na koncept geografického determinizmu. Geograf ***Jared Diamond (*1937)*** v knihe „*Osudy ľudských spoločností*“ (Diamond, 1997) tvrdí, že primárne faktory a prvotné príčiny nerovnomerného rozvoja nachádzame dávno v histórii. Vysvetľovanie rozdielov v dynamike spoločenského rozvoja západnej civilizácie a rozvojových krajín vidí vo východiskových environmentálnych podmienkach, v geografickej polohe, rozložení pevnín na zemi a orientácii kontinentov. Východiskové predpoklady plodia lokálne konflikty o mocenské postavenie v spoločnosti, sú zdrojom rôznych ochorení alebo viedli k rôznym formám kolonializmu a industrializmu v zmysle dobývania a ťažby nerastného bohatstva.

Jeffrey Sachs (*1954) je vplyvný ekonóm a zároveň špeciálnym poradcom generálneho tajomníka OSN v otázkach (udržateľného) rozvoja, ktorý stál aj pri koncepciách šokovej terapie v krajinách strednej a východnej Európy po roku 1989. V knihe „*Koniec chudoby*“ (Sachs 2005, s. 47) tvrdí, že obyvatelia rozvojových krajín sú chudobní preto, lebo sú lokalizovaní v odľahlom a nedostupnom teréne a tiež v prostredí, ktoré je náchylné na klimatické, hydrologické a pôdne extrémy. **Korene a príčiny chudoby sú geograficky dané**. Podľa Gallup a kol. (2003, s. 2) **geografia je osud** v tom zmysle, že žiaden človek nemôže za to, kde sa narodil. Inak povedané, za chudobu a bohatstvo môže geografia. Sachs (2005) tvrdí, že ekonómovia majú nástroje na prekonávanie (geografických) znevýhodnení. Tými nástrojmi myslí investície. K tomuto prístupu sa hlási nielen J. Sachs a Organizácia spojených národov, ale aj Medzinárodný menový fond a Svetová banka. Táto ekonomická perspektíva je kritizovaná geografmi. Rodríguez-Pose (2010), kritizujúc „*Správu o svetovom rozvoji*“ hovorí o **priestorovo slepej politike**, ktorá sa snaží aplikovať univerzálne ekonomické pravidlá bez kontextuálneho porozumenia lokálnych podmienok. Nealternatívny a vopred daný cieľ nie je demokratický, nezohľadňuje ani rozmanité podmienky geografickej reality a je zdrojom narastajúcich sociálnych rozdielov predovšetkým vo vnútri krajiny. Preto je nevyhnutné, aby ekonomické procesy, ktoré sa implantujú na rozvoj jednotlivých krajín, zodpovedali lokálnemu kontextu, aby sa zohľadnilo nielen to, ako by ekonomika mala pracovať, ale najmä, kde bude fungovať.

4.6.3 Anarchistická alternatívna tradícia

Anarchizmus je filozofia, ktorá je kritická voči inštitucionalizovanej moci a autoritám (cirkev, štát, firmy), ktoré sa snažia obmedzovať slobodu a popierať bohatú rôznorodosť spoločenského života. Na tomto mieste treba uviesť, že kým individualistickí anarchisti zdôrazňujú dominantný význam osobnej autonómie, sociálni anarchisti sa snažia poukázať na dôležitosť osobnej slobody a tvorivého rozvoja a spoločenskej zodpovednosti na silnom kolektívnom základe. Toto filozofické myslenie si našlo miesto v politickej ekonómii. Anarchisti presadzovali význam **vzájomnej spolupráce jednotlivých aktérov**, decentralizáciu moci a spoluprácu namiesto konkurenčného boja a podriaďovania sa vládnucim štruktúram (Breitbart, 2009). K hlavným postavám anarchistickej alternatívy patrili predovšetkým francúzsky geograf ***Eliseé Reclus (1830-1905)*** a ruský geograf ***Peter Kropotkin (1842-1921***). Ich príspevky k rozvoju geografie, ktoré sa objavili vo forme nových teórií humánnej ekológie, zážitkového geografického vzdelávania, kooperačných vzťahov medzi spoločnosťou a prírodou boli jasným signálom na zastavenie využívania geografického výskumu na imperiálne ciele.

Elisee Reclus bol francúzsky geograf, ktorý absolvoval niektoré z prednášok Rittera, ale omnoho viac ho ovplyvnili geopolitické súvislosti končiaceho sa 19. storočia. Jeho práca o regionálnej geografii predstavovala vyvrcholenie tradičnej popisnej geografie 19. storočia. Reclusova práca sa stala vzorom pre radu encyklopedických štúdií o svetovej geografii a o jednotlivých krajinách. Tak ako Ritter, tak aj Reclus sa zaujímal o sociálne aspekty geografie a sociálne nerovnosti vo svete. Považuje sa za zakladateľa konceptu **sociálna geografia**. Odkedy Reclus zasvätil svoj politický život sociálnej spravodlivosti, boli sociálne podmienky vždy súčasťou jeho kníh. V špeciálnej štúdii o sociálnej geografii opísal sociálnu situáciu medzi chudobnými v Londýne, čo dovtedy ešte nikto nevykonal. Vytvoril taktiež spojenie medzi geografiou, moderným plánovaním mesta a sociológiou. Stal prvým európskym geografom, ktorý podporoval myšlienky ochrany prírody (Holt-Jensen 2009).

Kropotkin svoje politické názory vyjadril oveľa priamočiarejšie ako Reclus. Kropotkinove politické názory sa formovali počas jeho cestovania na Sibíri v 60. rokoch 19. storočia. Pri pozorovaní ruských sedliakov si uvedomil ich prirodzený zmysel pre rovnosť a sebestačnosť. Podstatou ich života nebola konkurencia, ale spolupráca. Vzájomnú spoluprácu medzi členmi toho istého druhu pozoroval aj v rámci kolónie mravcov, stáda koní alebo svorky vlkov. Naopak, bol znechutený z negatívnych dôsledkov politickej centralizácie moci. V roku 1871 sa stal aktívnym zástancom sociálneho anarchizmu. Odvtedy zasvätil svoj život dvom revolúciám. Prvá sa týkala politických a sociálno-ekonomických vzťahov

spoločnosti a druhá reflektovala dianie v samotnej geografii. Kropotkinov sociálny anarchizmus sa snažil dokázať, že ľudia majú schopnosť vyvíjať lepšiu spoločnosť na základe slobody a spolupráce, za predpokladu, že by boli štruktúry nadvlády a podriadenosti odstránené (Holt-Jensen 2009).

Kľúčové koncepty Kropotkinovej práce sa stali **komunita**, **vzájomnosť** a **spolupráca**. Úlohu geografického prostredia pri vytváraní politických a sociálnych charakteristík jednotlivých štátov nespochybňoval, ale tvrdil, že vzájomná pomoc je hlavným prvkom evolúcie a mohla by poskytovať základy pre **rozvinutie teórie spoločnosti** (Cresswell, 2013). Významné bolo, okrem iných, aj vystúpenie Kropotkina počas jeho exilu, keď výrazne oponoval dominantnému výkladu Darwinovej knihy *O pôvode druhov* (1859), ktorý videl prírodu ako obrovské bojisko, na ktorom sa odohráva neustály boj o prežitie. Zaútočil najmä na **sociálny darvinizmus** a názory vplyvného filozofa Herberta Spencera. Tvrdil, že tento boj o prežitie generuje sociálne nerovnosti. Zaujímavé je, že Kropotkin mal silnejších politických stúpencov v USA než vo Veľkej Británii. Pravdepodobne to bol dôsledok spolupatričnosti rôznych skupín usadlíkov na americkom stredozápade, kde existovalo veľké množstvo družstiev, škôl a kostolov, ktoré boli postavené a udržiavané spoločným úsilím. (Holt-Jensen 2009).

Spoločnou črtou Reclusovho a Kropotkinovho učenia je, že sa ich myšlienky stali základom **politickej a sociálnej ekológie**, mali mnoho spoločného s neskorším rozvojom **radikálnej geografie** a **kritickej teórie** všeobecne.

4.6.4 Sociálna ekológia miest

Chicagská škola sociálnej ekológie je označenie pre prístup k štúdiu vývoja mestských oblastí, ktorý sa vyvinul na katedre sociológie univerzity v Chicagu v 10. až 30. rokoch 20. storočia. Ak ponecháme stranou tradičný morfologicko-genetický smer výskumu mesta, ktorý stál pri zrode geografie miest ako samostatnej geografickej disciplíny, potom najstarším a pravdepodobne aj najplodnejším prístupom k štúdiu vnútornej štruktúry miest je nepochybne prístup označovaný ako **ekologický.** Ako naznačuje sám názov, korene tohto výskumného zamerania musíme hľadať v ortodoxných ekologických koncepciách, ktoré sa rozvinuli v druhej polovici 19. storočia na pôde biológie a postupne sa na princípe analógie preniesli do oblasti spoločenských vied (Bezák, 1993c).

Hlavnú zásluhu na rozvoji ekologického spôsobu myslenia v urbánnej analýze mali sociológovia E. R. Park, E. W. Burgess, Louis, vedúce osobnosti tzv. **chicagskej školy sociálnej ekológie**. Mestské prostredie pokladali za **zvláštny sociálny organizmus**, v ktorom sa individuálne i skupinové správanie ľudí riadi princípom boja o prežitie. V súlade s týmto princípom sa pokúsili vysvetliť

priestorovú štruktúru mesta, vrátane zmien vo využívaní plôch v meste, ako výsledok pôsobenia „prirodzených“ procesov **dominancie, segregácie, invázie a sukcesie** pozorovaných v prírode (Bezák, 1993c).

Pravdepodobne najvýznamnejším produktom chicagskej školy sociálnej ekológie je známy **Burgessov model**, zobrazujúci mesto v podobe pravidelných koncentrických zón, ktoré sú rozložené okolo mestského centra (Burgess, 1925). Model prezentoval štruktúru mesta ako sériu koncentrických zón okolo centra mesta (Central Business District), odlišujúcich sa navzájom rasovou a etnickou štruktúrou obyvateľstva, jeho ekonomickou štruktúrou a aj typom zástavby. Pomocou biologických konceptov bol vysvetľovaný priestorový proces prenikania progresívnejších elementov do centrálnych priestorov miest, na úkor tých menej vyspelých. Vysokopríjmové skupiny obyvateľstva sa lokalizovali v lukratívnych zónach miest a nahradzovali nízkopríjmové, chudobnejšie obyvateľstvo, ktoré sa koncentrovalo na ich okraji (Sýkora, 1993). V tomto prípade bol priestor a jednotlivé obytné a sociálne areály mesta zákonitým a nevyhnutným výsledkom evolučných procesov. Obdobie popularity chicagskej školy netrvalo dlho, pretože už koncom 30. rokov prichádza vlna kritických štúdií, ktoré vyvolali reorientáciu ekologického bádania. Časť kritikov však oceňovala záujem sociálnych ekológov o vzájomné vzťahy medzi sociálnymi skupinami, väčšina z nich však nesúhlasila s ignorovaním ekonomických a inštitucionálnych faktorov, ktoré výraznou mierou formujú sociálno-priestorovú štruktúru miest (Bezák, 1993c; Daněk, 2013).

Sociológovia chicagskej školy vychádzali z Darwinovej evolučnej teórie a jej dôrazu na súperenie medzi druhmi, ktoré žijú na spoločnom území. Z tohto uhla pohľadu študovali spoločenstvo ľudí v meste. Zistili, že v dôsledku rozvinutej deľby práce, ktorá charakterizovala modernú spoločnosť, je pre ľudí v meste pri využívaní priestoru potrebné spolupracovať. Spoločnosť je teda podľa chicagskej školy organizovaná na dvoch úrovniach, a to na biotickej a kultúrnej. Chicagská škola sociálnej ekológie sa sústredila na štúdium biotickej úrovne sociálnej organizácie, pre ktorú sú typické, ako sme už uviedli vyššie, tak vzťahy súperenia, ako aj spolupráce. Biologickými „druhmi“ v meste sú podľa chicagskej školy ľudské komunity, identifikujúce sa predovšetkým na základe rasy a etnicity, čiastočne aj religiozity a iných črt. Tieto komunity majú tendenciu vytvárať v meste „prirodzené“ areály, ktoré sú vnútorne homogénne a vzájomne segregované (Daněk, 2013).

Neskôr sa na báze chicagskej školy vyvinul smer výskumu vnútornej štruktúry miest, ktorý sa nazýva **(klasická) urbánna ekológia** a silne nadväzuje na tradície chicagskej školy. Tematicky sa orientuje najmä na štúdium tzv. prirodzených areálov v meste ako sú napr. **slumy alebo getá,** ktoré sa vyznačujú osobitnou demografickou, sociálnou a ekonomickou štruktúrou ich obyvateľstva. Relatívne

samostatnou oblasťou urbánnej ekológie je výskum rozmiestnenia sociálno-patologických javov, ako sú napr. duševné choroby, zločinnosť, samovraždy, rozvody, prostitúcia, alkoholizmus i iné, zacielený na odhalenie priestorových zákonitostí ich výskytu na území mesta (Bezák 1993c).

Termín prišiel do geografie prostredníctvom sociológie, keď geograf z University of Chicago, Harlan Barrows v roku 1923, definoval geografiu ako vedu o humánnej ekológii. Táto definícia mala iný zmysel, ako tá, ktorú používali sociológovia. Barrow sa zameral na prispôsobenie sa človeka fyzickému prostrediu.

5. Regionálna geografia

Regionálna geografia predstavuje pomerne ucelený výskumný smer v modernej humánnej geografii. Zdôrazňovala metodologickú výnimočnosť, pretože cieľom jej záujmu boli špecifické prekrývajúce sa vertikálne vzťahy v priestore. Z tohto dôvodu sa jednotlivé miesta na Zemi líšili. Hlavný koncept, **región**, rozvíjali tri veľké školy. Francúzska škola regionálnej geografie, Berkeleyovská škola kultúrnej geografie a Hettnerovsko-Hartshorneovská chorologická škola regionálnej geografie.

5.1. Francúzska škola regionálnej geografie

Vznik a rozvoj francúzskej školy regionálnej geografie je nerozlučne spojený s menami ***Paul Vidal de la Blache (1845-1918), Jean Brunhes (1869-1930) a Albert Demangeon (1872-1940)***. Bola to regionálna geografia so silnou orientáciou na človeka. Jej predstavitelia zdôrazňovali myšlienku, že ľudia, majúci slobodnú vôľu, sa podieľajú na vývoji každej krajiny prostredníctvom jedinečných historických procesov. Ako uvádza Daněk (2013), štúdium pestrosti miestnych kultúr i kultúr štátov viedlo Paul Vidal de la Blachea k odmietnutiu geografického determinizmu a vytvoreniu vlastného konceptu, označovaného ako **geografický posibilizmus**. Posibilistický prístup považoval prírodné prostredie za rámec, v ktorom má človek možnosť slobodnej voľby v kontexte zodpovedajúceho štýlu života (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Podľa Vidala hlavným konceptom „vidaliánskej geografie“ je **koncept spôsobov života**, životných štýlov (franc. *genres de vie*). Tento koncept zahŕňal všetky aktivity človeka, ktoré si môžeme spájať s kultúrou ako celostným spôsobom života (poľnohospodárske aktivity, výrobné aktivity, špecifické formy architektúry, spôsoby obliekania, stravovanie, rešpektovanie hodnôt, činnosť miestnych inštitúcií a iné). Spôsoby života nie sú predurčené prírodnými podmienkami, ale ľudia samotní sa rozhodujú ako budú žiť a využívať danosti prírodného prostredia v danom regióne. Podľa neho je dôležitá možnosť voľby z viacerých možností, ktoré prírodné prostredie umožňuje. Preto sa aj v podobných prírodných podmienkach rozvíjajú rôzne spôsoby života, rôzne kultúry a vznikajú rôzne formy kultúrnej krajiny. Nejedná sa teda o žiadny determinizmus (Daněk, 2013; Matlovič a Matlovičová, 2015).

Podstatou geografického posibilizmu je názor, že prírodné prostredie poskytuje celý rad príležitostí, z ktorých si ľudia vyberajú podľa svojich kultúrnych potrieb a noriem. Posibilizmus teda nepopiera existenciu prírodných limitov ľudskej aktivity, ale zdôrazňuje význam slobodnej voľby jednotlivcov. Názov

posibilizmus navrhol v roku 1922 francúzsky historik Lucien Febvre, ale posibilistický spôsob myslenia sa začal rozvíjať skôr, najmä zásluhou predstaviteľov francúzskej školy regionálnej geografie.

Práve Febvre označil Vidal de la Blachea za reprezentanta geografického posibilizmu ako smeru myslenia odlišného od geografického determinizmu, pričom Vidal de la Blache tento termín nepoužíval. Možno vzhľadom ku skutočnosti, že Vidal de la Blache bol ovplyvnený prácami nemeckých geografov Humboldta, Rittera a Ratzela, neskorší autori konštatovali, že je mnoho spoločných čŕt v myslení Ratzela a Vidal de la Blacha (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Začiatky posibilizmu možno nájsť už v diskusii, ktorú viedli Friedrich Ratzel, ***Émile Durkheim (1858-1917)*** a Paul Vidal de la Blache na prelome 19. a 20. storočia. Paul Vidal v tejto diskusii zastával strednú pozíciu medzi Ratzelovou verziou prírodného determinizmu a Durkheimom, ktorý presadzoval redukciu humánnej geografie len na štúdium spoločnosti a jej rozmiestnenia, bez zvláštnej pozornosti venovanej prírodnému prostrediu. Paul Vidal argumentoval Ratzelovi, že príroda je len „poradcom“, zdrojom príležitostí a Durkheimovi zase namietal, že ľudská bytosť je ovplyvňovaná aj prírodným prostredím, a to súčasne ako pasívny príjemca a aktívny tvorca (Holt-Jensen, 2009).

V polovici 20. storočia sa ako stredná cesta medzi tvrdým prírodným determinizmom a radikálnym posibilizmom objavil probabilizmus (Spate, 1957). **Probabilizmus** je doktrína, ktorá uznáva, že prírodné prostredie poskytuje rozsah možností, ale zároveň tvrdí, že niektoré z týchto možností majú vyššiu pravdepodobnosť realizácie ako iné.

Vrchol geografického bádania videli predstavitelia francúzskej školy regionálnej geografie v **monografiách malých regiónov**, ktoré sa pokladali za jedinečné útvary. Regionálnej geografii preto pripisovali centrálnu pozíciu v rámci geografie a geografického bádania. Z epistemologického hľadiska išlo o školu výrazne empirickú, bez osobitných teoretických ambícií a snahy zovšeobecňovať. Cieľom geografického bádania nebolo teda vysvetlenie, ale porozumenie, pochopenie života ľudí v konkrétnych podmienkach a prostredia v historickom priereze. Vhodným výskumným nástrojom sa stal terénny výskum spôsobu života ľudí a ich postojov, doplnený množstvom štatistického, historického a archeologického materiálu. Práca s dátami, ich organizácia, analýza a klasifikácia, mala všetky znaky induktívnej metódy vedeckého bádania.

Vidal de la Blache je teda považovaný **za zakladateľa modernej francúzskej geografie.** Popri jeho posibilistickej koncepcii antropogeografie je potrebné upozorniť na jeho dôraz na ideu jednoty Zeme pri jej štúdiu. Kľúčovou ideou

Vidala de la Blachea bolo, že **štúdium prírody nemožno odtrhnúť od štúdia kultúry**. Preto nie je možné študovať prírodnú krajinu ako niečo oddelené od kultúrnej krajiny. Daná oblasť, ktorá sa v priebehu storočí vyvíjala v úzkom vzťahu medzi ľudstvom a prírodou predstavuje **región.** Základnou úlohou geografa by preto malo byť štúdium týchto regiónov, pričom **každý región je jedinečný**. Vidal preto zastával názor, ako už bolo uvedené skôr, že jadrom geografie je práve **regionálna geografia** (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Myšlienky Vidal de la Blachea o dôležitosti štúdia diferenciácie prírody a kultúry v špecifických regiónoch, pre poznanie všeobecného vzťahu medzi prírodou a spoločnosťou, boli zosumarizované v monografii „*Princípy humánnej geografie*", ktorú po Vidalovej smrti dokončil jeho študent Emmanuel de Marton (Daněk, 2013). Predstavitelia francúzskej vidaliánskej školy sa vo svojich prácach na mnohých príkladoch snažili ukázať, ako miesta s veľmi podobnými prírodnými podmienkami boli zmenené do výrazne odlišných podôb, prostredníctvom jednotlivých, navzájom odlišných životných štýlov (Cresswell, 2013; Matlovič a Matlovičová, 2015).

5.2 Berkeleyská škola kultúrnej geografie

Jednou z kritických reakcií na geografický determinizmus bola **kultúrna geografia** založená a vedená ***Carl Sauerom (1889-1975)***. Na prácu Sauera mali veľký vplyv práce nemeckej a francúzskej geografickej školy (Hettner, Vidal de la Blache) najmä v otázkach transformácie prírodnej krajiny na kultúrnu krajinu. Sauer definuje geografiu ako vedu zaoberajúcu sa krajinou, pričom termín krajina používa ako ekvivalent termínu oblasť alebo územie, nie krajina ako štát, resp. krajina ako krajinná sféra, ktorá je objektom štúdia geografie. Sauerova kultúrna geografia deterministický prístup prírodného prostredia a spoločnosti radikálne odmieta (Daněk 2013). Ako uvádza Sauer vo svojej práci „*Morfológia krajiny*", **príroda je prostredie**, **kultúra je činiteľ** a **kultúrna krajina je výsledok**". Napríklad, americko-mexická hranica prechádza cez hory, púšte a pasienky, ktoré sú rovnaké na oboch stranách hranice. Avšak, kultúrna krajina je v USA a v Mexiku iná, pretože je výsledkom rozdielov medzi americkou a mexickou kultúrou (Holt-Jensen, 2009). Sauer študoval predovšetkým krajiny (oblasti, územia) USA a Strednej Ameriky, pričom bol kritický k európskej kolonizácii Nového sveta, ktorá podľa neho viedla k trvalému vyčerpávaniu oblastí a území a likvidácii ich pôvodnej kultúry (Daněk, 2013).

Vyššie citovaná práca obracia deterministický vplyv prírody na človeka, na štúdium vplyvu človeka (kultúry) na prírodu. Berkeleyská škola kultúrnej geografie hovorí, že kultúrna geografia sa sústreďuje na štúdium vzájomných vzťahov jednotlivých ľudských kultúr a meniaceho sa prírodného prostredia. Kultúrni

geografi sa podľa tohto smeru venujú štúdiu vplyvu aktivít človeka na krajinu, pričom hlavnými témami ich výskumu sú difúzia kultúr, identifikácia kultúrnych regiónov, kultúrna ekológia a regionálna špecializácia (Daněk, 2013; Cresswell, 2013).

Úlohu geografie Sauer obmedzuje na porovnávacie štúdie územne lokalizovaných kultúr. Po metodologickej stránke zdôrazňuje vysoký stupeň regionálnej špecializácie a **prácu v teréne**, nevyhnutnú pre poznanie a pochopenie kultúrnej krajiny. Jeho analýzy ľudského vplyvu na prírodu sa zameriavali na pátranie po pôvode inštitúcií v krajine a kultúrnych rysov krajiny (pôvod a priestorové šírenie poľnohospodárskych plodín a techník, domestifikácia niektorých plodín alebo zvierat, hospodárske využívanie krajiny i iné).

Okrem iného, vyvinul aj špecifickú metódu terénneho výskumu, ktorá spočívala na dlhodobej osobnej prítomnosti bádateľa v študovanej krajine, kde namiesto zbierania vzoriek alebo získavania informácií rozhovormi s obyvateľmi, spočívala jeho práca na intuitívnom pozorovaní, nezaťaženom predchádzajúcim zberom informácií a snahe o **empatické porozumenie krajiny** s cieľom dosiahnuť jej hlbšie pochopenie. Sauer vytvoril osobitné vnímanie kultúrnej geografie, ktoré spájalo ľudstvo a prírodu, čo nebolo spochybnené inými vedeckými disciplínami. Sauer tvrdí, že geografia sa nezaujíma o jednotlivca, ale iba o kultúry (skupiny ľudí, ktoré ich vytvárajú) alebo spoločnosť (Holt-Jensen, 2009).

Sauer presadzoval komparatívne štúdie z kultúrnej histórie a za tri piliere geografie považuje historickú geografiu, fyzickú geografiu a antropológiu (Holt-Jensen, 2009; Matlovič a Matlovičová, 2015).

5.3 Chorologická škola regionálnej geografie

V období konca 19. a začiatku 20. storočia bol v geografii vyprodukovaný dualizmus, diferenciácia na **fyzickú geografiu a geografiu človeka (antropogeografia)**. V rámci fyzickej geografie a antropogeografie sa začali rýchlo rozvíjať jednotlivé subdisciplíny, najmä tie, v ktorých sa uplatnili v tom čase módne evolucionistické myšlienky (geomorfológia, politická geografia i iné). Viacerí geografi upozorňovali na nebezpečenstvo rozplynutia sa geografie vyplývajúce z prehlbovania jej vnútornej odvetvovej špecializácie. Upozornili na to napr. ruský geograf Vasil Vasilievič Dokučajev a nemecký geograf Ferdinand von Richthofen, ktorí za zjednocujúci prvok geografie považovali objekt geografického štúdia, zemský povrch chápaný ako vrstvu intenzívnych interakcií jednotlivých geosfér (Hol-Jensen 2009).

V hľadaní jednoty geografie bol aktívny aj ***Alfred Hettner (1859-1941*)**, ktorý pri vzájomnom porovnávaní vied identifikoval dve skupiny. Prvú, ktorých jednota spočíva v jasne definovanom predmete štúdia a druhú, ktorých jednota spočíva v metódach. Geografiu zaradil do druhej skupiny, pričom jej základnou metódou je identifikovanie a popis priestorovej individuálnosti javov v určitom území a zároveň ich variability v odlišných územiach. Hettner zaradil geografiu k priestorovým vedám, čím sa priblížil ku Kantovej klasifikácii. Okrem priestorovosti zdôrazňoval aj syntetickosť. Hettnerova koncepcia sa opierala o vnútornú podstatu miest a regiónov, ktorá spočíva vo vzájomnej podmienenosti ich prírodných a antropogénnych prvkov. Tieto názory zhrnul Hettner vo svojej najvýznamnejšej práci „*Geografia, jej história, povaha a metódy*“, ktorú vydal v roku 1927 (Matlovič a Matlovičová, 2015).

V Hettnerovej koncepcii došlo takto k transformácii Kantovho konceptu chorografie, v zmysle opisu miest alebo regiónov na zemskom povrchu, na chorológiu, vedecké štúdium vzájomných vzťahov medzi javmi, ktoré sa vyskytujú v jednom mieste, v jednom regióne. Takto chápaná regionálna geografia sa stala jadrom geografie. Chorologická koncepcia sa odvolávala na novokantovské rozdelenie vied na vedy **idiografické (individualizujúce) a nomotetické (generalizujúce).** Cieľom idiografických vied je postihnutie individuálneho, cieľom nomotetických vied je postihnutie všeobecného. Štúdium regiónov ich individuality, ktoré bolo hlavnou náplňou geografie v zmysle chorologickej koncepcie, dostalo tak zo strany novokantovského rozdelenia silné **vedecké opodstatnenie** (Paulov, 2006).

Werlen (1993) ale tvrdí, že Hettner Kanta nepochopil správne. Pre Kanta bola geografia skôr popisnou alebo taxonomickou disciplínou, ako vedou. Mala len postavenie vzdelávacej disciplíny. Kant použil slovo **„chorografická“,** čo znamená popisná. Hettner (1927) transformoval tento pojem na **„chorologická“,** ktorý sa vzťahuje skôr na vysvetlenie než popis. V časoch, keď Kant prednášal v Königsbergu, história sa snažila rozprávať príbeh pomocou časových sekvencií, kým geografia opisovala svet a jeho časti systematickým spôsobom. Zmena v označení geografie z chorografickej na chorologickú vedu, ktorú vykonali Hettner a Hartshorne, musí byť chápaná ako dôsledok všeobecných zmien vo všetkých vedách, ktoré prebehli počas 19. a začiatkom 20. storočia. Ako uvidíme neskôr, Hettner a Hartshorne boli následne kritizovaní pre ich prezentáciu geografie ako obyčajnej opisnej vedy.

Dnes sa považuje všeobecne za nemožné, a do istej miery za filozoficky neudržateľné, určiť také ostré hranice medzi „vedami“, aké vymedzil podľa Hettnerovho výkladu Kant. Pochopenie geografických pomerov sa vždy zdokonaľuje, keď vezmeme do úvahy ich vývoj v čase. Tak, ako by geografi

nemali študovať kultúrne krajiny minulého obdobia bez potrebnej snahy vysvetliť týmito poznatkami súčasné podmienky, tak by nemali ani historici zanedbávať štúdium rozdielov medzi rôznymi miestami. Jednotlivé vedy sa vzájomne prekrývajú (Paulov, 2006).

Hettner tvrdil, že najväčší rozdiel medzi históriou a geografiou nespočíva v tom, že geografia sa obmedzuje na štúdium určitých javov len vo vybranom čase, najčastejšie v prítomnosti, ale že **v geografii časový aspekt ustupuje do pozadia**. Geografia neštuduje vývoj v čase ako taký, aj keď toto konkrétne „metodické pravidlo“ sa často porušuje, geografi si vyberú určitý výrez reality v presne určenom čase, a historický vývoj berú do úvahy len v tom rozsahu, v ktorom je nevyhnutný na vysvetlenie situácie v tomto zvolenom časovom okamihu.

Americký geograf ***Richard Hartshorne (1899-1992)*** dôkladne nasledoval Hettnera v jeho esenciálnom diele „*Podstata geografie“* (Hartshorne, 1939), na ktorej vyrastala celá generácia amerických geografov. Hettner položil jej základy a Hartshorne ju prevzal, rozšíril a presadil v anglo-americkom svete. Vznikla tak **Hettnerovsko-Hartshornovská chorologická koncepcia regionálnej geografie.** Jej hlavným cieľom bol výskum územnej diferenciácie regiónov, chápaných ako unikátnych entít. Vo vyššie uvedenej monografii Hartshorne obhajoval idiografický prístup a tvrdil, že geografický výskum sa má sústrediť výhradne na popis priestorového rozmiestnenia javov a ich vzájomným porovnávaním podľa regiónov a nemá sa zaoberať časom, procesmi a zmenami tohto rozmiestnenia. V roku 1959 vydal jej doplnenie, ktoré reagovalo, okrem iného, aj na kritiku jeho chorologickej koncepcie pod názvom „*Perspektíva povahy geografie*“ (kapitola 6). Hettnerovsko-Hartshornovská chorologická koncepcia regionálnej geografie bola charakteristická presvedčením o svojej **mimoriadnej tematickej výnimočnosti a metodologickej jedinečnosti** (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Takáto regionálna geografia dominovala v anglo-americkej geografii v období pred a po druhej svetovej vojne. Podľa jej koncepcie sa humánna geografia má zaoberať geografiou regiónov tradičným spôsobom, analýzou územnej diferenciácie, ktorej úlohou je objasniť špecifickú, unikátnu a neopakovateľnú situáciu v danom regióne (Pavlínek, 1993). Vplyv tejto koncepcie na myslenie geografov bol dlhodobý a niektorí geografi sa dokonca ešte aj v 80. rokoch 20. storočia držali starých myšlienok. Aj v súčasnosti môžeme vidieť veľa prác, ktoré metodologicky vychádzajú z koncepcie regionálnej geografie Hartshorna.

Hettnerovsko-Hartshornovská chorologická koncepcia regionálnej geografie nadväzujúca na Kantovu epistemológiu, nemecká geografia krajiny a vidaliánska koncepcia regionálnej geografie vyvolali veľký ohlas v geografickej komunite v prvej polovici 20. storočia a predstavovali vedúcu líniu v idiografickej paradigme

geografie v tomto období. Ako dôsledok sa vytvorilo presvedčenie, že geografia vlastne ani nepotrebuje rozvíjať nomotetickú dimenziu, stačí ak sa sústredí na bádanie individuálneho, t.j. bádanie individuality regiónov (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Tak sa zrodila okrem chorologickej aj idiografická koncepcia geografie. Keďže obidve koncepcie chorologická i idiografická do seba priamo zapadajú, možno podľa Paulova (2012) hovoriť o **chorologicko-idiografickej** koncepcii (paradigme) geografie. Podľa Hartshorna je stredobodom pozornosti geografov **územná diferenciácia**, t. j. mozaika jednotlivých krajín, resp. regiónov na zemskom povrchu. Hettner a Hartshorne pripúšťajú možnosť formulácie empirických generalizácii, ale nepripisujú im rozhodujúci význam. Geografia je podľa nich empirická veda bez veľkých teoretických ambícií (Pavlínek, 1993).

Hartshornova obhajoba chorologického prístupu bola jedným z najlepšie teoreticky rozpracovaných zdôvodnení predmetu štúdia geografie v prvej polovici 20. storočia. Jeho obhajoba však predstavovala výrazné posunutie geografie smerom k idiografickej tradícii (Daněk 2013). Geografi tej doby sa domnievali, že majú „natrvalo vyhraté“, predmet geografie bol jasne stanovený a relevantný k požiadavkám vedy i spoločnosti. Chorologická koncepcia regionálnej geografie na jednej strane výrazne ovplyvnila geografické myslenie prvej polovice 20. storočia a na druhej strane z jej kritiky a odmietnutia neskôr, v päťdesiatych rokoch 20. storočia, vznikla a rozvinula sa teoretická geografia.

5.4 Niektoré ďalšie smery regionálnej geografie

Geografia prvej polovice 20. storočia už bola široko rozvinutá vedná disciplína, v ktorej dominovali najmä nemecká, americká, francúzska, britská a ruská geografia. Je zrejmé, že v tomto období sa sformovalo viac relatívne samostatných smerov bádania „regionálnej geografie“ v kontexte prístupov k štúdiu regiónu. Okrem vyššie hodnotených smerov si pozornosť zaslúžia **landšaftná škola a britské regionálne štúdie** (Matlovič a Matlovičová, 2015). Na štúdium interakcie prírodných sfér, ktorej dôsledkom vznikajú na zemskom povrchu určité celostné, priestorovo vyhraničené útvary, ktoré dostali názov „landšafty“ (krajiny) upozornil vo svojej práci aj Paulov (2012). Britskí geografi nadväzujúc na imperiálnu tradíciu sa nezaoberali filozofickými a metodologickými otázkami vo vzťahu k výskumu regiónov, ale sústredili sa na jadro problému geografie toho obdobia, za ktorý považovali skúmanie príčin a spôsobu diferenciácie jednotlivých častí zemského povrchu (Matlovič a Matlovičová, 2015).

Za zakladateľa **landšaftnej školy** regionálnej geografie považuje Paulov (2012) Alexandra von Humboldta a na jej počiatkoch sa výrazne podieľali vyššie

spomínaní von Richthofen a Dokučajev. Pri jej formovaní zohrali dôležitú úlohu dve národné školy, nemecká a ruská. Hlavným cieľom landšaftnej školy regionálnej geografie bolo predstaviť **harmonický obraz krajiny**, koexistenciu a súlad jej jednotlivých zložiek (Matlovič a Matlovičová, 2015). Vysvetlením reálne existujúcej harmónie v krajine boli podľa predstaviteľov tejto školy dlhodobo sa formujúce vzájomné závislosti jednotlivých prvkov územia, pričom dôležitý bol aj integrujúci charakter percepcie krajiny, vnímania jej „obrazu".

Neskorší vývoj výskumu krajiny podmienil rozvoj viacerých prístupov, ktoré vzišli práve z landšaftnej školy po druhej svetovej vojne. Najväčší rozmach z nich zaznamenala **krajinná ekológia**, ktorej významné miesto v rozvoji geografického myslenia ukázal aj Paulov (2012) tým, že ju vyčlenil ako samostatnú krajinno-ekologickú paradigmu geografie. Krajinná ekológia sa sformovala na rozhraní fyzickej geografie a ekológie a jej základy sú spojené s menom nemeckého geografa ***Carla Trolla (1899-1975)***. V tejto disciplíne ide o snahu, syntetizovať geografické a ekologické myslenie. Je opodstatnené konštatovať, že krajinná ekológia, resp. geoekológia, je akýmsi novým pokračovaním landšaftnej školy regionálnej geografie z predvojnového obdobia. Krajinná ekológia bola významne rozpracovávaná aj v rámci slovenskej geografie. Za jej hlavných predstaviteľov možno považovať Drdoša, Urbánka, Kozovú, Mičiana.

V britskej geografii boli regionálne štúdie poplatné prácam a myšlienkam Vidala de la Blache a ďalším francúzskym regionálnym geografom a takisto aj práci francúzskeho sociológa Frederica LePlaya. Vidalove a LePlayaove práce významne ovplyvnili škótskeho geografa a sociológa ***Patricka Geddesa (1854-1932),*** ktorý mal zásadný vplyv na britskú geografiu, a to najmä v oblasti regionálneho výskumu, regionalizácie a aplikovanej geografie. LePlay uskutočnil rozsiahly sociologický výskum rodinných životných štýlov, vrátane výskumu rodinných rozpočtov. Zistil, že rodinný život závisí na spôsobe získania obživy, na práci, zatiaľ čo charakter práce je do značnej miery determinovaný prírodným prostredím, čiže miestom, kde rodina žije (Holt-Jensen, 2009). Terénny výskum, pozorovanie a poznatky získané v teréne, boli podľa Geddesa základom práce geografa. Túto činnosť nazval **regionálny prieskum**. Geddes bol trochu zdržanlivý ku geografom, ktorí definovali geografiu ako jednoduchú **opisnú vedu**. Podľa jeho názoru geografia by mala byť hlavne **aplikovanou vedou**, ktorá nám hovorí čo by sme mali na danom mieste robiť a akí by sme mali byť.

Geddesa mal aj významných nasledovníkov, ktorí sa inšpirovali Vidalovým konceptom regiónu. V ich prácach sa zdôrazňuje, že kľúčové udalosti ľudských dejín sa odohrávajú v kontaktných zónach rozličných kultúr, význam funkčných regiónov na báze priestorových tokov medzi mesta a ich zázemiami pre rozdelenie krajiny na administratívne jednotky.

5.5 Kritika regionálnej geografie

Veľmi rýchlo po druhej svetovej vojne sa regionálna geografia stala predmetom kritiky zo strany mladšej generácie, hlavne amerických a britských geografov, ktorí takúto geografiu považovali za príliš **deskriptívnu, anarchistickú a heuristicky málo ambicióznu**. Prudký spoločenský rozvoj po druhej svetovej vojne a riešenie nových nastolených problémov (lokalizácia priemyselných závodov, organizácia poľnohospodárstva, rozvoj miest a iné) si vyžadovalo precízne a hĺbkové analýzy veľkého množstva informácií, návrhy na priestorovú optimalizáciu osídlenia a výroby, riešenie otázok šírenia nových poznatkov. Toto všetko dovtedajšia geografia regiónov nebola schopná plniť, navyše utrpela aj diskreditáciou geopolitiky (podporou nacizmu geografickými poznatkami), ako aj kritikou geografického determinizmu a deklarovaní výnimočnosti medzi vedami (Matlovič, Matlovičová 2015).

Podľa viacerých geografov (Pavlínek, 1993; Barnes a Farish, 2006) hlavné teoretické a metodologické nedostatky koncepcie regionálnej geografie sú:

- nedostatočne rozvinutá teória
- izolovanosť geografie a pripisovanie výnimočného postavenia medzi ostatnými vednými disciplínami
- prílišná pozornosť venovaná individuálnemu a výnimočnému a nedostatočná, resp. žiadna pozornosť venovaná širším, všeobecným, globálnym problémom
- zdôrazňovanie popisu namiesto vysvetlenia
- nezahrnutie spoločnosti do svojho výskumu
- subjektívna povaha regionálno-geografického bádania
- nekritické myslenie geografiou, preberanie starých tradícií

6. Geografia ako priestorová veda

Terminológia a interpretácia pojmov

Humánna geografia ako priestorová veda začala exaktným spôsobom študovať priestorové javy, procesy a vzťahy. Exaktným preto, lebo na rozdiel od geografie ako popisnej vedy sa už nezaoberala len popisovaním jedinečných a unikátnych regiónov, ale hľadala matematické, logické a systémové vysvetlenie priestorovej organizácie spoločnosti (Paulov, 1966). Priestoroví geografi boli presvedčení, že priestorové javy sú priestorovo organizované podľa geometrických princípov. Tvrdili, že tak ako existujú fyzikálne zákonitosti, tak musia existovať aj priestorové zákonitosti, tak ako existujú ekonomické teórie, tak musia existovať aj priestorové teórie.

S humánnou geografiou ako priestorovou vedou súvisia termíny **kvantitatívna revolúcia** a **teoretická geografia**, ktoré použil prvýkrát kanadský geograf ***Ian Burton (*1935)***:

> Kvantitatívne techniky sú najvhodnejšie metódy pri rozvoji teoretickej úrovne bádania v geografii. Éra kvantitatívnej revolúcie je tu tak dlho ako kvantitatívne metódy, ktoré sa neustále zdokonaľujú a pomáhajú rozvoju teoretickej geografie. Ak každá subdisciplína geografie tvrdí, že chce byť vedecká, potom potrebuje rozvíjať teoretickú úroveň poznania, a ak každá subdisciplína geografie chce rozvíjať teóriu, potrebuje kvantitatívne metódy (Burton, 1963, s. 158).

Burton prichádza s novou terminológiou až v roku 1963, kedy sa revolučné myšlienky už etablovali v rámci geografie hlavného prúdu, a ďalej dodáva:

> Ak revolučné myšlienky boli prijaté ako nový vzor myslenia, intelektuálna revolúcia sa skončila. Ak Ackerman a Hartshorne sú v podstatnej zhode na niečom, potom hovoríme o konvenčnej múdrosti (v jazyku Kuhna o normálnej vede). Kvantitatívna revolúcia sa už dávno skončila, dôkazom čoho je, že predmety kvantitatívnych metód sa stali bežnou súčasťou študijných programov a záverečných skúšok (Burton, 1963, s. 153).

Niektorí autori (Chishlom, 1975; Johnston, 1978; Barnes, 2001) tvrdia, že nešlo ani tak o revolúciu ako o **evolúciu** v rozvoji kvantitatívnej geografie. Kvantifikácia bola v geografii prítomná od jej inštitucionalizácie v 19. storočí, avšak sofistikovanejšie výpočty a techniky (vďaka rozvoju počítačov), ktoré dokázali spracovať väčšie objemy dát, prenikli do geografie až v 50. rokoch 20. storočia. Podľa Barnes (2001, s. 552) čísla a počítanie neboli tým hlavným zámerom kvantitatívnej revolúcie, stali sa len nástrojom pre pochopenie a vysvetlenie teoretickej bázy nemeckej školy lokalizačnej teórie. **Revolúcia** v pravom slova

zmysle sa odohrala **v teoretickej úrovni rozvoja geografie**. Tu vznikol priestor pre rozvoj predmetu štúdia **teoretickej geografie**. Paulov (2000, s. 8) tvrdí, že teoretická geografia je zacielená na hľadanie a konštrukciu takých epistemologických útvarov, ktoré „zrkadlia“ (odrážajú) ten fragment reality, ktorý študuje geografia. Takýmito epistemologickými útvarmi sú predovšetkým zákony a teórie“. Keďže geografia kládla dôraz na matematiku, kvantitatívne techniky a kvantifikáciu priestorových informácií zaužíval sa termín **kvantitatívna geografia** (Fotheringham a kol., 2000; Bezák, 2008).

Menej preferovaný termín, **systematická geografia,** bol chápaný ako kritika k regionálnej geografii, ktorá bola v tom čase považovaná za jadro geografie (Johnston a Sideway, 2004). Na zdôraznenie centrálnej úlohy pozitivizmu medzi vedou a humánnou geografiou v kontexte produkcie vedeckých poznatkov sa používal termín **pozitivistická geografia** (Bennett, 2009).

Spoločenský kontext

Impulzy revitalizujúce povahu (humánnej) geografie prichádzali nielen z vnútra vednej disciplíny (geografie), ale mali širší spoločenský rozmer. Viacerí autori (Nayak a Jeffrey, 2011; Cresswell, 2013; Danek, 2013) prezentujú štyri dôvody, ktoré stáli pri vzniku geografie ako priestorovej vedy:

- **politický kontext** reflektujúci status geografov a geografie v období pred, počas a po druhej svetovej vojne
- **akademické a personálne spory** medzi geológiou a geografiou na Harvarde
- **spor o vedecký status geografie**, ktorý sa vyostril vo vnútri disciplíny medzi Richardom Hartshorneom a Fredom Schaeferom
- **interdisciplinárna spolupráca** v rámci prírodných a sociálnych vied

Na viacerých miestach sme uvádzali, že geografia bola vždy úzko spätá s expanzívnou politikou štátov, kolonializmom a vojenskými udalosťami. Myšlienky imperiálnej tradície sa opätovne začali vynárať v súvislosti s teritoriálnym rozpínaním Hitlerovho Nemecka počas druhej svetovej vojny. V čase silnejúceho vplyvu nacistického Nemecka sa viacero významných vedcov rozhodlo emigrovať do USA. Jedným z nich, ktorý otvorene vyjadril nesúhlas s ideológiou nacizmu bol aj geograf Fred Schaefer.

Trevor Barnes (*1956) sa považuje za brilantného geografia, ktorý sa zaoberá geografickými myšlienkami a históriou (ekonomickej) geografie. Vo svojom príspevku (Barnes, 2012) píše príbeh z „podzemia“ vzniku teórie centrálnych miest, ktorého autori Walter Christaller a Edward Ullman boli zamestnaní počas druhej svetovej vojny ako geografickí experti pracujúci na prísne tajných

vojenských projektoch v Nemecku a USA (rámček 5). V tomto období viacerí geografi po celom svete (USA, Nemecko, Sovietsky zväz) boli povolávaní do spravodajských služieb, kde mali zhromažďovať, analyzovať a vyhodnocovať geografické poznatky o nepriateľovi a zúčastňovať sa vojenského a strategického plánovania. V roku 1941 bol do Washingtonu D.C. povolaný aj Richard Hartshorne, aby riadil kľúčovú administratívnu pozíciu Úradu strategických služieb (predchodca CIA), ktorá podliehala priamo prezidentovi. Soja (1989, s. 37) tvrdí, že spravodajstvo, plánovanie a administratíva boli tri kľúčové oblasti, ktoré stáli pri definícií aplikovanej geografie. Geografia sa tak profilovala ako **servisná veda** slúžiaca mocenským a politickým záujmom (Daněk, 2013).

Na začiatku studenej vojny sa politické napätie na oboch brehoch Atlantiku stupňovalo. V Amerike, počas politickej éry senátora Josepha McCartyho, prevládal silný antikomunizmus vo verejnom a v akademickom živote. Spojenie (humánnej) geografie a sociálnej (kritickej) teórie v tom čase nebolo možné, pretože sociálne vedy boli chápané ako ideologické, podporujúce ľavicový radikalizmus, slúžiace politickým cieľom komunistických strán. Dokonca aj homosexualita a rôzne černošské hnutia, ktoré revoltovali za sociálnu rovnosť a spravodlivosť boli vnímané ako niečo, čo podkopáva americké tradície. Všetko neamerické bolo vnímané ako komunistické (Smith 1987, s. 166). To viedlo mnoho progresívnych geografov prijať myšlienky pozitivizmu, ktoré boli považované za vedecké zdôvodnenie geografie (Nayak a Jeffrey 2011, s. 36-37). Práve pôsobenie európskych utečencov na amerických univerzitách viedlo k plodnému prepojeniu logického pozitivizmu s geografiou v USA a malo priaznivý vplyv na rozvoj geografie ako priestorovej vedy.

Rámček 5 Walter Christaller a Edward Ullman: „zákulisie“ teórie centrálnych miest.

Autor teórie centrálnych miest, ***Walter Christaller (1893-1969)***, vyštudoval ekonómiu v roku 1931 v Erlangene. V ekonómií ďalej nepokračoval, pretože v nej nenachádzal odpovede na priestorové aspekty rozmiestnenia sídel. V roku 1932 začal študovať geografiu na doktorandskom štúdiu, počas ktorého začal formulovať svoju teóriu. Bol presvedčený, že ak ekonómovia sú tvorcami zákonov o ekonomickej realite, tak geografi by mohli formulovať zákony geografického osídlenia (Christaller, 1933, In Cresswell, 2012, s. 89).

V roku 1938 ***Edward Ullman (1912-1976)*** protagonista teórie centrálnych miest v USA navštívil prednášku A. Löscha, ktorý v rámci Rockefellerovej nadácie cestoval po americkom kontinente a zhromažďoval dáta pre svoju pripravovanú knihu „*Ekonómia lokalizácie*“ (Lösch 1940). Lösch ho priviedol k práci Christallera, ktorá ho natoľko inšpirovala, že zhrnutie jeho myšlienok uverejnil

v roku 1941 v článku „*Teória lokalizácie miest*“. Keďže USA vstúpilo do druhej svetovej vojny, Ullman bol pozvaný do vojenskej spravodajskej služby. V tom čase začal pre vládne projekty nacistického Nemecka pracovať aj Christaller, a ich spoločné stretnutie sa na dlhý čas oddialilo.

Podľa Barnesa (2012) nie je historicky objasnené, prečo sa Christaller rozhodol vrátiť počas vojny do Nemecka, potom čo v roku 1934 utiekol do Francúzska pred silnejúcim vplyvom nacizmu. Týmto rozhodnutím sa pripojil k nacizmu a podieľal sa na plánovanom projektovaní sídelnej rekonštrukcie východnej Európy. Barnes tvrdí, že nemecký ekonóm August Lösch, ktorý pokračoval vo vedeckej práci na rozdiel od Christallera nevstúpil do nacistickej strany a ani sa nezúčastnil projektu „*Drang nach Osten*“. Barnes (2012) tak diskutuje širší kontext vývoja teórie centrálnych miest. Uvažuje, že ak by Christaller odmietol spoluprácu s nacistickým Nemeckom, jeho profesionálna kariéra v súvislosti s teóriou centrálnych miest by sa ďalej nerozvíjala. Nemal na výber, ak chcel mať prácu a zotrvať v akademickom prostredí, musel spolupracovať (s. 21). Otázka morálnej zodpovednosti sa netýkala len geografov ale aj fyzikov. Rozdielne postoje k atómovému programu Nemecka zastávali Heisenberg a Bohr (pozri seriál „*Boj o ťažkú vodu“*, 2015).

Scott (2012, s. 29) v reakcií na Barnesov príspevok poznamenáva, že Christaller teóriu centrálnych miest začal formulovať v roku 1932, teda dávno pred tým ako vstúpil do nacistickej strany. Aj napriek tomu, že teória centrálnych miest sa istý čas prelína s nacistickou geopolitikou a jej racionálne základy a normatívny prístup boli navrhnuté v rámci sídelnej reorganizácie Poľska, formovanie samotnej teórie bolo mimo tohto spojenia. Holt-Jensen (2009, s. 84) uvádza, že aplikácia teórie centrálnych miest do plánovacej praxe bola prvý krát uskutočnená až po skončení druhej svetovej vojny na území Holandska.

Po skončení druhej svetovej vojny nebolo Christallerovi ponúknuté akademické miesto. Bolo to z veľkej časti aj preto, že v roku 1953 sa stal komunistom a začal pracovať vo Východnom Nemecku. Definitívne uznanie jeho práce v komunite geografov sa začalo napĺňať až v 60. rokoch. V roku 1960 bol pozvaný na sympózium IGU v Lunde, kde sa stretol aj s E. Ullmanom a jeho práca sa stala symbolom teoretickej revolúcie.

V akademickej oblasti sa vyhrotil spor medzi geológmi a geografmi. Celý príbeh priblížil Neil Smith (1987) v príspevku „*Akademická vojna v prostredí geovied*“. Na začiatku 20. storočia bola na Harvardskej Univerzite geografia súčasťou geológie a orientovala sa na geomorfológiu a fyzickú geografiu. Rastúci záujem o problematiku priestorovej organizácie spoločnosti a ekonomického rozvoja začal už v 30. rokoch po odchode autorít a prekonaní paradigmy environmentálneho determinizmu a vyvrcholil po skončení druhej svetovej vojny.

Na Harvarde sa začalo intenzívnejšie diskutovať o oddelení geografie od geológie. Nedostatok humánnych geografov riešil Harvard v roku 1947 prijatím dvoch absolventov z Chicaga Edwarda Ullmana a Edwarda Ackermana. Komisia pre povojnové plánovanie odporučila, aby sa geografické oddelenie osamostatnilo (Smith, 1987, s. 157).

Táto situácia odštartovala hon na geografiu. Celý príbeh vyvrcholil v roku 1948, kedy mal byť za docenta geografie vymenovaný Ackerman. Ak by bol zvolený, oddelenie geografie by získalo finančné prostriedky na úkor geológie. Keďže Harvard v tom čase zápasil s finančnými ťažkosťami predstavitelia geologickej katedry nesúhlasili s odčlenením geografie. Argumentovali tým, že geografia sa profilovala ako **popisná veda**, ktorá si nekládla za cieľ vysvetľovať a formulovať zákony a prerozdelené finančné prostriedky by potom chýbali geológom na exaktný výskum. Nakoľko geografia nespĺňa status čistej vedy (*proper science*), tak nezaslúži si miesto na Harvarde. Celý príbeh bol popretkávaný personálnymi a osobnostnými spormi, ktoré plynuli z politiky danej doby. V roku 1948 sa konflikt uzavrel odchodom geografov Ackerman a Ullman a zavretím geografického oddelenia (Cresswell, 2013, s. 79). Zaujímavosťou je, že po roku 2000 sa štúdium geografie na Harvarde opätovne obnovilo, z dôvodu, že teoretická ekonomická geografia v súčasnosti získava značné medzinárodné uznanie (Holt-Jensen, 2009, s. 82).

Predchádzajúce dva kontextuálne dôvody jasne preukázali, že geografia ako **servisná veda**, zneužívaná pre mocenské účely štátov a **popisná veda** skúmajúca jedinečné a unikátne aspekty regiónov, ktoré nachádza v prírode, kultúre a histórií, stratila kredit medzi exaktnými akademickými disciplínami. Ackerman (1945, s. 122) tvrdil, že vojnové skúsenosti odhalili nedostatky starej americkej regionálnej geografie v tom, že jej vyučovacie predmety neobsahujú aktuálne problémy a nevyužívajú analytické metódy a techniky. Práve táto výhrada trápila mladú generáciu geografov. Problém spočíval v tom, že možnosti praktického uplatnenia geografie preberali tie vedné disciplíny, ktoré mali rozvinutú teoretickú rovinu bádania (napr. ekonómia). V geografickom vzdelávaní chýbali nové systematické predmety, ktoré by naučili geografov pracovať s metodológiou, štatistikou a interpretovať analyzované informácie. Preto bolo potrebné zásadne preformulovať jej filozofické a metodologické základy.

V rámci geografickej komunity sa vyostrili debaty medzi regionálnou tradíciou, ktorú zastupovala vtedajšia autorita americkej regionálnej geografie ***Richard Hartshorne (1899-1992)*** a vedeckým myslením ***Freda Schaefera (1904-1953)***. Barnes a Farish (2006, s. 812) citujú niektoré pasáže z Hartshornovej knihy „*Povaha geografie*“ (Hartshorne 1939), ktorá predstavovala vrchol chorologickej tradície v geografii (regionálnej geografie):

> Hartshorne považoval geografiu za vedu, avšak jej interpretácia sa líšila od „exaktnej vedy“, alebo „systematických vied“. Geografia je veda poskytujúca usporiadané a objektívne poznatky, ktoré nachádza vo všetkých faktoch (javoch) na zemskom povrchu. Tieto javy sú usporiadané chorologicky, teda sú regionálne, resp. územne diferencované. Hartshorne si bol vedomý, že koncept regiónu je len konštrukt našich myšlienok poskytujúci určitý rozumný základ pre organizovanie našich poznatkov o realite. Základ chorologickej koncepcie geografie videl nielen v územnej diferenciácií javov, ale najmä v ich špecifických vertikálnych vzťahoch. Každý región sa vyznačoval inou kombináciou javov. Pre geografiu to znamenalo, že študuje unikátny a jedinečný súbor javov, preto hľadanie všeobecných zákonitostí nie je potrebné.

Geografia bola prezentovaná za rovnako výnimočnú idiografickú vednú disciplínu študujúcu jedinečné regióny ako história študujúca jedinečné historické obdobia. Podľa Barnesa a Farisha (2006) regionálna geografia ostala izolovaná a uzavretá pred potenciálnou spoluprácou s príbuznými sociálnymi vedami a statická v tom zmysle, že staré koncepty a myšlienky nekriticky reprodukovala ďalším generáciám – geografia ako múzeum pôvodných konceptov.

V roku 1953 Fred Schaefer vystúpil proti tejto izolácií článkom „*Výnimočnosť v geografii*“ (Schaefer, 1953), ktorý **sa považuje za začiatok novej priestorovej paradigmy** (Harvey a Holly, 1981) kritizujúci metodologickú jedinečnosť a výnimočné postavenie geografie v systéme vied. Podľa Schaefera (1953, s. 227-228) javy v geografii nie sú o nič viac unikátne, ako javy v prírodných a sociálnych vedách. Geografia musí klásť dôraz na priestorové usporiadanie javov a nie na javy ako také. Preto by geografia mala opustiť štúdium podstaty jednotlivých javov a venovať sa priestorovým vzťahom medzi nimi. Deskripcia a klasifikácia javov nedokážu vysvetliť priestorové usporiadanie javov. Na vysvetlenie je preto potrebné formulovať zákony a za čisto geografické považoval tie, ktoré sa vyjadrujú k lokalizácií. Geografia by mala byť chápaná ako veda formujúca zákony priestorového rozmiestnenia javov na zemskom povrchu.

Schaefer (1953) bol presvedčený, že geografia nie je odlišná od iných “dozretých” sociálnych vied (napr. ekonómia), len vo svojej metodologickej prestavbe napreduje pomaly. V geografii niektoré originálne myšlienky napriek jej metodologickej bohatosti ostali celé desaťročia bez povšimnutia (nemecká škola lokalizačných teórií), iné sa zakorenili bez akejkoľvek kritiky (regionálna geografia).

Treba zdôrazniť, že Schaeferov článok vyšiel po jeho smrti a nemohol reagovať na Hartshornovu odpoveď (Hartshorne 1955, 1959), v ktorej kritizoval Schaefera za to, že nesprávne interpretoval niektoré jeho myšlienky a nebol dostatočne presvedčivý vo svojich tvrdeniach. Podľa Unwina (1992, s. 114-115) Hartshorne

pokračoval vo svojom presvedčení, že neexistuje dualita medzi systematickou a regionálnou geografiou. Svoje pôvodné tvrdenie z roku 1939 o centrálnej úlohe regionálnej geografii však modifikoval, keď uvádza, že ani jedna nie je nadradená tej druhej, ale obe sú dôležité pre geografickú prax. Taktiež nebol spokojný s oddeľovaním fyzickej a humánnej geografie. Geografia má byť vedou, ktorá sa snaží poskytnúť vedecký opis všetkých geografických javov na Zemi. Pod vedeckým popisom rozumel vzťahy medzi javmi, resp. asociácie vzťahov. Unwin tvrdí, že Hartshorne v tej dobe „plával proti prúdu“, keď tvrdil, že formulovanie zákonov a ani predikcia nemá byť konečným snažením vedy.

Záujem o vertikálne vzťahy, resp. vzťah spoločnosti a prírodného prostredia bol nahradený záujmom o **horizontálne (alebo priestorové) vzťahy**. Priestoroví geografi venovali viac pozornosti priestorovej organizácii ekonomických, sociálnych a politických aktivít a nie územnej (regionálnej) diferenciácií. Tak bolo štúdium regionálnej syntézy a územnej diferenciácie javov nahradené **štúdiom regionálnej analýzy** a **priestorovej organizácie spoločnosti** (Morrill, 1970; Abler a kol., 1971). Vlastnosti priestoru sa analyzovali s ohľadom na priestorovú distribúciu, interakciu, integráciu, organizáciu a priestorové procesy a pri štúdiu aspektov priestorovej organizácie spoločnosti priestor vykazoval päť základných kvalít: lokalizácia, vzdialenosť, dostupnosť, aglomerácia, veľkosť (Berry, 1964).

Podľa Barnes a Farish (2006) vojnové udalosti prispeli k tesnejšiemu kontaktu geografov s inými vedcami. V americkej komunite geografov bolo prirodzené, že v noci sa stretávali s ekonómami, historikmi alebo politológmi a cez deň boli vyslaní mimo D.C., aby zbierali údaje v spolupráci s profesionálnymi vojakmi, biológmi, geológmi alebo klimatológmi. Burton (1963) uvádza, že **pôvod teoretickej revolúcie leží v matematike a fyzike**, pričom na riešení niektorých nezodpovedaných geografických otázok sa podieľali bádatelia z prírodných a sociálnych vied. Zlom nastal v roku 1949, kedy sa na Princetonskej konferencii podpísala vzájomná spolupráca medzi prírodnými a sociálnymi vedcami. Výsledkom bola **penetrácia matematiky do sociálnych vied**.

Povojnový ekonomický boom znamenal pre rozvoj humánnej geografie veľkú výzvu. Rastúca urbanizácia, industrializácia a postupujúca ekonomická globalizácia vytvárala tlak na novú organizáciu priestoru a politiku územného plánovania. Bolo nevyhnutné, aby sa nová generácia geografov začala zaoberať ekonomikou priestoru a politikou plánovania. Z tohto dôvodu sa **humánna geografia** profilovala **ako ekonomická geografia**.

Barnes (2000) uvádza, že rozvoj teoretickej geografie sa spája s rozvojom ekonomickej geografie. Tvrdí, že príbeh rozvoja ekonomickej geografie síce začína v období inštitucionalizácie geografie, ale skutočný rozmach ekonomickej

geografie zasadzuje do obdobia teoretickej revolúcie, ktorá transformovala ekonomickú geografiu v nomotetickú priestorovú vedu, ktorá bola metodologicky bližšia ekonomickým vedám. Ekonomické vzdelanie, resp. kurzy absolvovali viacerí významní geografi (Garrison, Schaefer, McCarthy). Neskôr sa aj časť ekonómov začala zaoberať vzdialenosťou a priestorovou dimenziou ekonomických aktivít (Samuelson, 1952; Isard, 1956; Alonso 1964). Ekonomické princípy sa stali bežnou súčasťou geografických výskumov a vzdelávacích programov (Chisholm, 1966). V roku 1991 ***Paul Krugman (*1953)*** dostal vzťah geografie a ekonómie na novú úroveň, keď sa mu podarilo zahrnúť priestor do ekonómie hlavného prúdu (teda urobiť z neho merateľnú veličinu), čo vyvolalo na jednej strane vlnu kritiky (Martin, 1999), ale aj povzbudenia do ďalších spoločných výskumov (Clark a kol., 2000).

Napriek tomu, že Schaeferov článok prebudil geografickú komunitu z metodologickej výnimočnosti, Hartshorneho koncept geografie si v americkom akademickom prostredí udržiaval dominantné postavenie. Nástup priestorovej paradigmy sprevádzal istý odpor starej generácie geografov k zavádzaniu nových kvantitatívnych metód do výskumu a výučby. Napríklad Ullmanova práca „*Teória lokalizácie miest*“, ktorá sa považuje za americkú verziu Christallerovej teórie centrálnych miest vyšla v sociologickom časopise (Ullman, 1941). S podobnými problémami zápasil Brian Berry, ktorý sa spolu s Williamom Garrisonom venovali výskumu centrálnych miest. Ich výsledky niektoré geografické časopisy zamietli, pretože ich považovali za príliš matematické a negeografické (Berry 2005, s. 68). ***William Bunge (1928-2013)***, autor knihy „*Teoretická geografia*“ (Bunge, 1962), v ktorej položil dôraz na geometrické schémy a modely pri vysvetľovaní priestorovej organizácie spoločnosti bol pre konflikt s Hartshorneom nútený hľadať vydavateľstvo mimo amerického kontinentu. Podarilo sa mu to až v roku 1962 vďaka spolupráci s Hägerstrandom na Lundskej univerzite vo Švédsku (Matlovič a Matlovičová 2015, s. 109). Nedostatok publikačných možností viedlo v roku 1969 k vytvoreniu teoreticky orientovaného časopisu *Geographical Analysis* (Holt-Jensen, 2009, s. 118). Bolo to v čase, keď sa v humánnej geografii formovali paralelne vyvíjajúce „sociálne a kultúrne“ orientované paradigmy.

Teória centrálnych miest

Podľa Barnesa (2012, s. 4) **teória centrálnych miest sa stala symbolom kvantitatívnej geografie a teoretickej revolúcie**. Jej autorom je nemecký geograf **Walter Christaller**. Teória centrálnych miest, ktorá bola produktom nemeckej školy lokalizačnej teórie mala za cieľ vysvetliť a predpovedať veľkosť, počet a distribúciu miest v priestore na základe predpokladov, ktoré Cresswell (2013) zhrnul do štyroch bodov:

- **obyvateľstvo a zdroje sú rozmiestnené rovnomerne,**
- **dopravné náklady sú rovnaké v každom smere**
- **všetci spotrebitelia disponujú rovnakou kúpnou silou,**
- **všetci aktéri fungujú v režime dokonalej konkurencie.**

Kým prvé dva predpoklady predstavujú izotropné vlastnosti geografickej reality – **homogénny priestor**, tak druhé dva sú odvodené z ekonomickej teórie. Christaller využil ekonomické vzdelanie na to, aby vysvetlil pravidelnosti priestorového rozmiestnenia sídel. Hľadal odpovede na normatívne otázky: ako by mohol vyzerať priestorový vzor osídlenia, ak existujú miesta s rôznym dosahom trhových aktivít? Teda istým spôsobom bol plánovač urbánnych systémov. Jeho teória nutne **nevyžaduje (empirické) poznanie reality**, je vybudovaná deduktívnym spôsobom, bez ohľadu na skutočné vlastnosti reality. Práve v tom spočíva bohatosť teoretického myslenia.

Základom jeho teórie vysvetľujúcej existenciu trhových zón sú dva koncepty – **dosah** a **prah**. Dosah je maximálna vzdialenosť, ktorú je spotrebiteľ ochotný prekonať, aby tovar, alebo službu získal. Ak je táto vzdialenosť z hľadiska dopravných nákladov vysoká, spotrebitelia vyhľadávajú bližšie lokalizované miesta. Prah je minimálna populačná veľkosť, nevyhnutná na to, aby boli trhy s tovarom, alebo službami, ekonomicky životaschopné (Cresswell, 2013).

Hierarchia centrálnych miest je tu vyjadrená vzťahom medzi počtom spotrebiteľov a funkciami jednotlivých miest. Inými slovami existuje tu asymetria medzi populačnou veľkosťou miest a ich počtom. Napríklad obce disponujú minimálnou trhovou aktivitou (základné služby, prípadne poľnohospodárstvo), mestá ich koncentrujú vo väčšom rozsahu (rozšírená pôsobnosť služieb, priemysel) a mestské regióny zahŕňajú aj také, ktoré v mestách nenájdeme (výroba a služby s vysokou pridanou hodnotou, univerzity) (obrázok 4). K vyššej dokonalosti a komplexite vylepšili pôvodné lokalizačné teórie ekonómovia A. Lösch, W. Isard a súčasná generácia priestorových (urbánnych, regionálnych) ekonómov, kde okrem dopravných nákladov hrá dôležitú úlohu veľkosť trhu, peňažné efekty, ale aj voľnejšia ekonomická integrácia.

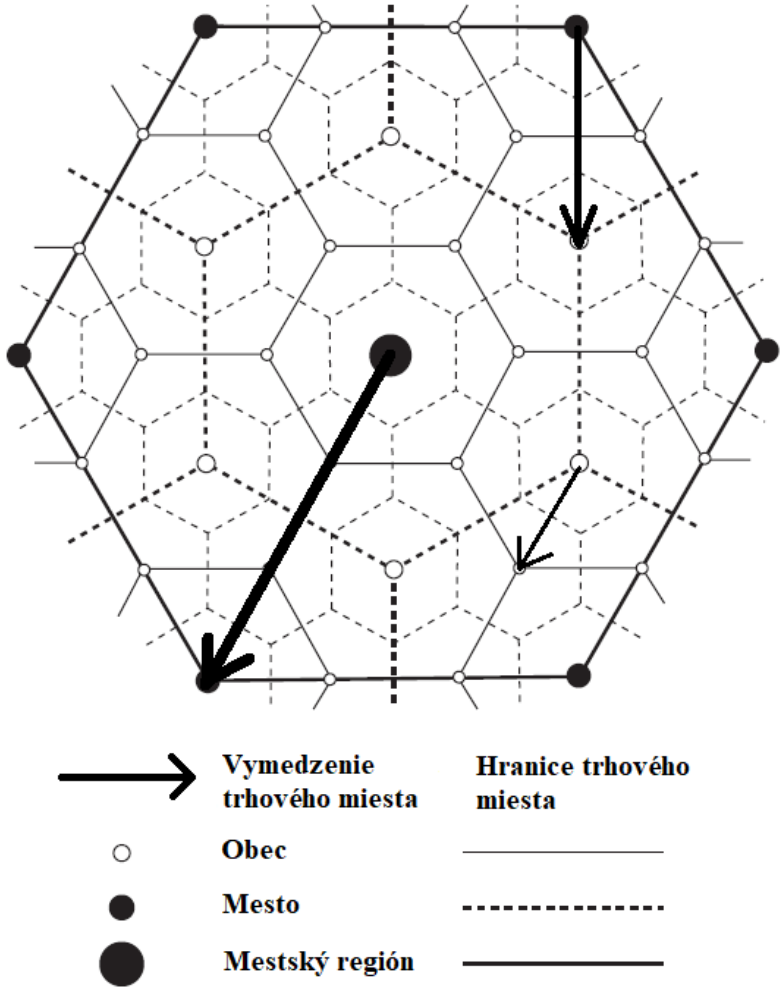

Obrázok 4 Grafický model hierarchie centrálnych miest (Malczewski, 2009)

Metodológia: geografia a pozitivizmus

Ján Paulov tvrdí, že pozitivizmus sa nepovažuje za filozofický smer či filozofiu ako takú a nie je ani špeciálnou vedou, ale skôr **typ poznania v kontexte epistemológie** (Paulov, 1986). Za kodifikátora pozitivizmu sa považuje Francúz ***Auguste Comte (1798-1857)*** a Angličan ***John Stuart Mill (1806-1873)***, ktorí tvrdili, že vedecká metóda používaná v exaktných vedách by mohla byť aplikovateľná aj na sociálne otázky. Ľudské správanie malo byť merané a vysvetľované pomocou spoločenských zákonov rovnakým spôsobom, ako skúmanie prírodných javov podľa prírodných zákonov (Barnes, 2009).

Pozitivizmus sa vyvinul z empirizmu, ktorý kládol dôraz na štúdium faktov. **Empíria (skúsenosť) sa považovala za jediný zdroj vedeckého poznania.** Vedecké poznanie je závislé od zmyslového pozorovania a experimentovania. Základnou vedeckou metódou spracovania a zovšeobecňovania faktov je **indukcia**. (Paulov, 1998). Podľa pozitivizmu fakty získané pozorovaním treba triediť a testovať. Testovanie sa vykonávalo na základe série opakovaní s cieľom hľadať konštantné vzťahy medzi pozorovanými javmi, ktoré by vysvetľovali a predvídali ľudské správania (Kitchin, 2006; Blažek a Uhlíř, 2011). Pozitivizmus sa vyvinul cez tri myšlienkové štádiá vo vývoji spoločnosti (Holt-Jensen, 2009):

- **teologické** (vysvetľovanie javov podľa Božských síl)
- **metafyzické** (vysvetľovanie javov na základe špekulatívnych síl)
- **pozitívne**

Pozitívne je to, čo je nám zmyslami dané, skutočné, pozorovateľné, faktické, merateľné. Pozitívne (empirické) otázky sa vyjadrujú k veciam, ako v skutočnosti existujú (fungujú): „Ako sú potravinové zdroje rozdeľované medzi obyvateľov sveta? Opakom pozitívneho je normatívne. Normatívne otázky týkajúce sa morálnych a etických zásad a hodnôt sa vyjadrujú k veciam, ako by mali (spravodlivo) fungovať: „Ako by mali byť potravinové zdroje rozdelené medzi obyvateľmi sveta?“ Tento typ otázky sa viaže na marxistické a humanistické teórie. Inými slovami otázka prečo to tak je dostala prednosť pred otázkou ako by to malo byť. **Pozitivizmus odmietal teologické, metafyzické a ontologické otázky** (hľadanie prvotných príčin a podstát), ako aj **kritické filozofie a normatívne prístupy** (etické a morálne hodnoty) a **nahradil ich pozitívnym prístupom** (Holt-Jensen, 2009, s. 128-129).

Hoggart a kol. (2002) tvrdia, že veda podľa pozitivizmu stojí na piatich predpokladoch:

- vedecké pozorovanie je založené **na priamej, bezprostredne dostupnej a merateľnej skúsenosti**,
- fakty získané empirickým pozorovaním môžu byť prehlásené za **pravdivé, nezávisle od iných** (teoretických) **záverov,**
- vedecké pozorovanie má byť **opakovateľné** a toto univerzálne pravidlo sa malo stať jedinou vedeckou metódou,
- **veda má postupovať cez konštrukciu formálnych teórií**, ktoré môžu nadobudnúť status univerzálneho zákona vtedy, ak sú empiricky overené,
- vedecké zákony by sa mali vzťahovať na len oblasť nevyhnutných faktov (empíriu) a dištancovať sa od normatívnych otázok a hodnôt (etika) – **objektivita výskumu**.

Na prelome 19. a 20. storočia **pozitivizmus** opúšťa pôvodne empirickú rovinu poznania a **začína uznávať existenciu teoretickej roviny**, ktorá bola čiastočne redukovateľná cez pravidlá korešpondencie (Paulov, 1986, s. 263). Pravidlá korešpondencie dávajú teoretickým termínom empirický zmysel. Metóda formálnej logiky mala prepájať zmyslové skúsenosti (empirické výroky) s ich vyjadreniami v jazyku vedy (analytické výroky) (Peregrin, 2008). Tento posun k logickej analýze jazyka znamenal nový spôsob myslenia, ktorý sa nazýval **logický pozitivizmus**. Tento spôsob myslenia sa spája s aktivitami Viedenského krúžku, ktorý sa formoval v prvej polovici 20. storočia vo Viedni. Jeho predstavitelia reagovali na silnejúci vplyv ideológie nacizmu (rámček 6). Na rozdiel od Comteho rozlišovali dva typy výrokov:

- **syntetické (empirické) výroky**
- **analytické výroky**

Empirické výroky sa vzťahujú na pozorovateľné javy. Ak chcú byť prehlásené za pravdivé, musia byť overené. Pravdivosť analytických výrokov je apriórna, daná z definície internej logiky vzťahov medzi tvrdeniami (Kitchin, 2006). Z toho vyplýva, že analytické výroky môžu byť prehlásené za pravdivé aj napriek tomu, že sa nevzťahujú na pozorovanú skutočnosť.

Logický pozitivizmus prísne **odlišoval vedu** od **metafyziky**. Pomocou kritéria zmyslu rozlišoval zmysluplné a nezmyselné tvrdenia. Týmto kritériom bola **verifikácia**. Verifikácia sa považovala za jedinú vedeckú metódu ako overiť zmysluplnosť empirických výrokov. Carnap vychádzajúc z objektívnej reality a nemožnosti uskutočniť všetky verifikácie „naraz“, princíp verifikácie nahradil princípom verifikovateľnosti (Fajkus, 2005). Inak povedané, ak sa nejaké empirické výroky nedajú verifikovať v určitom momente, neznamená to, že v budúcnosti to nebude možné. Empirické výroky ostávajú v „režime“ verifikovateľnosti. Odôvodnil to tým, že keby sa verifikácia chápala ako konečné stanovenie pravdivosti empirických výrokov, nemohol by byť žiaden zákon fyziky, či biológie (opätovne) verifikovaný. Zavádza tolerantnejší **princíp konfirmácie** (potvrditeľnosti, resp. neúplnej verifikácie), podľa ktorého sa úspešné hypotézy posudzujú na základe počtu pozitívnych prípadov jej preverenia. So vzrastajúcou početnosťou pozitívnych prípadov vzrastá aj stupeň potvrdenia hypotézy (Paulov, 2001, s. 213-214).

Carnap tak do empirických vied vniesol istú relatívnosť v podobe požiadavky verifikovateľnosti a potvrditeľnosti (Fajkus, 2005). Podľa Gálika (2009) cieľom vedeckého poznania už nie je odhalenie konečných a nespochybniteľných právd o svete, ale zvyšovanie pravdepodobnosti vedenia (poznávania), približovanie sa k pravde.

Rámček 6 Viedenský krúžok, logický pozitivizmus a nemecký nacizmus

V čase formovania Viedenského krúžku bola Viedeň kultúrnym centrom s bohatou intelektuálnou tradíciou, ktorá priťahovala umelcov, obchodníkov a vedcov. V meste žili spolu Nemci, Židia, socialisti. V prostredí živého a kreatívneho mesta našla priaznivé podmienky pre svoj intelektuálny rast aj filozofia logického pozitivizmu. Avšak nálady mimo Viedne boli antisemitské prepojené s myšlienkami Árijskej nadradenosti, ktoré sa neskôr stali základom vzostupu nacistického Nemecka.

V roku 1902 matematik Hans Hahn, fyzik Philipp Frank a sociológ a politický ekonóm Otto Neurath založili neformálnu diskusnú skupinu, ktorá pôsobila vo viedenských kaviarňach neďaleko Viedenskej univerzity. Diskutovali práce radikálneho empirika Ernsta Macha, ktorý veril, že vrchol vedeckého snaženia je založený na priamej a bezprostredne dostupnej zmyslovej skúsenosti. Po skončení prvej svetovej vojny sa do pozície vedúceho krúžku dostáva filozof ***Moritz Schlick (1882-1936)***, ktorý spolu s filozofom ***Rudolfom Carnapom (1891-1970)*** a ďalšími učencami vybudovali logický systém analýzy jazyka, ktorý sa líšil od empiristického pozitivizmu E. Macha (Bennett, 2009).

Logický pozitivizmus tvrdí, že poznatky existujú len v podobe empiricky potvrdených tvrdení, všetko ostatné je viera, alebo názor, ktoré sú predmetom metafyziky a idealizmu. Argumentuje v prospech vedy a vedeckého myslenia pred iracionálnym myslením a intuitívnym spôsobom poznávania. Podľa predstaviteľov logického pozitivizmu mal nemecký idealizmus všetky príznaky sociálnej, kultúrnej a politickej neznášanlivosti na základe privilegovaného prístupu k znalostiam a ich tvorbe. Mal ospravedlniť záujmy etnicky homogénneho národného štátu. Aj keď logickí pozitivisti neboli politicky angažovaní, tým, že sa priamo postavili proti nemeckému romantickému idealizmu sa nevyhnutne dostali do politického boja so silnejúcim nacizmom.

V období medzi rokmi 1931 a 1938 počet členov Viedenského krúžku postupne klesal. Niektorí členovia zomreli, iní sa pred prenasledovaním presťahovali do Británie alebo do Ameriky, alebo boli zavraždení, ako v prípade Schlicka. Mnohí nemeckí filozofi, vrátane Heideggera, sa snažili rozhodovať o tom, kto by mal vyučovať predmety, ktoré majú vplyv na nemeckú kultúru. Týkalo sa to aj filozofie a histórie vedy. Nemecká nadradenosť sa prezentovala tak, že iba čistí Nemci mali mať možnosť učiť nemeckú mládež. V roku 1938 Viedenský krúžok zanikol a v tom istom roku boli v Nemecku a Rakúsku publikácie Viedenského krúžku stiahnuté z predaja (Bennett, 2009).

Kritický racionalizmus síce kritizoval logický pozitivizmus pre niektoré princípy súviacie s kumulatívnosťou vedeckých poznatkov, ale z pohľadu axiomatizácie a exaktizície zdieľa empiricko-analytickú pozíciu. Názov **kritický racionalizmus** sa objavil v knihe „*Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia*“ (Popper, 1994, [1945]), v ktorej Popper tvrdil, že kritické vnímanie a myslenie je prirodzená vlastnosť nášho rozumu, ktorú treba využiť pri spochybňovaní našich teórii a tvrdení. Je to jediná cesta zaručujúca vedecký pokrok. Hlavný predstaviteľ kritického racionalizmu ***Karl Popper (1902-1994)*** bol externým členom Viedenského krúžku a jeden z prvých kritikov logického pozitivizmu.

Namiesto pozitivistickej epistemológie Popper vytvára vlastný systém vedeckého poznania v knihe „*Logika vedeckého bádania*“ (Popper, 1997, [1934]), založený na **hypoteticko-deduktívnej metóde**. Zánik logického pozitivizmu spája s úpadkom záujmu o veľké problémy a „hranie sa so slovami“, resp. presun záujmu na význam slov. Zmyslom poznávania nie je dosahovanie pravdivých teórií, ale vybudovanie logickej správnosti. Pozitivizmu vyčíta jeho snahu absolutizovať vedecké poznanie na základe generalizácie empirických faktov. Popper spochybňuje pravdivosť induktívneho postupu, pretože aj keď vychádzame zo série pravdivých empirických pozorovaní, výsledok v podobe empirickej generalizácie nemusí byť pravdivý (Paulov, 2001). Rovnako tak kritizuje kritérium zmyslu v podobe **verifikácie** a **princíp demarkácie medzi vedou** a **metafyzikou**. Namiesto toho navrhuje:

- **princíp demarkácie**, ktorý rozozná vedecké teórie (Einsteinova) od pseudoveckých (Marxova, Freudova),
- **kritérium zmyslu v podobe falzifikácie**
- **princíp kritického myslenia**, ktorý hovorí, že vedecké poznanie napreduje len vtedy, ak je otvorené kritike a metóde pokusu a omylu.

Princíp demarkácie jasne oddeľuje teórie vedecké od tých nevedeckých. V tomto smere **kritizuje politickú filozofiu marxizmu a historicizmus** (aj keď v rannom období bol ich prívržencom), pretože si robia nárok na absolútnosť pravdy a ideologicky presadzujú dogmatický charakter vedeckého poznania. Marxizmus kritizoval preto, lebo bol plný ideálov o rovnosti, za ktorými sa skrývala moc. Rovnako tak spoločnosť bez konfliktov nie je ľudskou spoločnosťou, ale homogénna spoločnosť bez slobody a kritických postojov. V jeho autobiografii „*Večné hľadanie*“ (Popper, 1995, [1978]) sa k tejto skúsenosti vyjadril takto:

> „Keď som mal sedemnásť rokov stal som sa odporcom marxizmu. Uvedomil som si dogmatický charakter tohto učenia a jeho neuveriteľnú intelektuálnu domýšľavosť. Je hrozné robiť si nároky na

> určitý druh poznania, ktoré dovolí riskovať životy iných ľudí pre nekriticky prijímané dogmatické učenie, alebo pre sen, ktorý sa môže ukázať ako neuskutočniteľný. Nesmierne ma to deprimovalo, že som sa nechal do takejto pasce chytiť" (s. 34).

Falzifikácia sa dotýka empirického, resp. informatívneho obsahu teórie, čo znamená, že teória obsahuje tým viac, čím viac odoláva (Popper, 1995, [1978]). Univerzálne tvrdenia, alebo teórie, môžu byť len v pozícii zamietnutia a nie overenia. Blažek a Uhlíř (2011) uvádzajú, že vzťah medzi pravdivými a nepravdivými teóriami je asymetrický, keď teória testovaná princípom falzifikácie nie je jedným prípadom potvrdená, ale len podporená. Naopak, jeden prípad, ktorý odporuje stanovenej hypotéze môže celú teóriu vyvrátiť. Túto hypotézu je potrebné opätovne preformulovať, alebo nahradiť novou, lepšou. To znamená, že každú empirickú generalizáciu, alebo zákon, treba chápať ako hypotézu, pretože ani jeden zákon nemožno s konečnou platnosťou verifikovať (Paulov 2001). Vzhľadom na možnosť stáleho pozorovania, pravda nemôže byť nikdy stanovená s konečnou platnosťou. Aj keď teória nespočetne krát odolala, podľa Poppera je nevyhnutne hľadať ďalšie prípady, ktoré spochybnia pôvodnú (dogmatickú) teóriu. V tomto kontexte Popper tvrdí, že ani Newtonova teória by sa nemala pokladať za teóriu s konečnou platnosťou, ale len za hypotézu, ktorá sa približuje k pravde (Popper, 1995, [1978], s. 79).

Popper tvrdí, že len cez kritiku môžu byť nesprávne tvrdenia eliminované a teórie postupne zlepšované. Poznanie, ktoré odmieta kritické myslenie a elimináciu chýb je dogmatickým poznaním a Popper ho považuje len za predvedecké, ako štádium nutné pre vznik kritického poznania (Popper, 1995, [1978]). V tomto kontexte uvádza, že metafyzické a filozofické špekulácie môžeme vo vedeckom napredovaní pokladať za inšpiratívne (s. 78). Popper tvrdí, že **vedecké poznanie nemá kontinuálny a kumulatívny charakter**, avšak v prípade fyziky uznáva určitý vývoj a postupnosť z teórie nižšej úrovne k viac univerzálnym teóriám. Hybnou silou overovania hypotéz a porovnávania empirických faktov je práve **princíp falzifikácie**, ktorý sa považuje za príčinu **permanentnej vedeckej revolúcie**.

Na druhej strane má kritický racionalizmus a princíp falzifikácie svoje limity, ktoré súvisia so stupňom potvrdenia (počtom úspešných prípadov) určitej hypotézy. Ak hypotéza odolala nespočetným prípadom, stále si podľa Poppera nemôžeme byť istí jej absolútnou pravdou. (Fajkus, 2005). Pretože nastáva otázka, aký počet pozitívnych prípadov je dostatočný na prijatie hypotézy, ak existuje nekonečný počet takýchto prípadov? Preto ani v tejto metóde nenachádzame univerzálne kritérium vedeckosti.

Aj v humánnej geografii sa hypoteticko-deduktívna metóda stala súčasťou explanačného modelu. Harvey (1969) upozornil na možnosť overiť platnosť hypotéz na základe falzifikácie pomocou hypoteticko-deduktívnej metódy a skonštruovať taký model, ktorý by čo najvernejšie zodpovedal skutočným javom a procesom. Na druhej strane veľa geografov síce uznalo prístup kritického racionalizmu, ale v praxi uplatňovali princíp verifikácie cez štatistické postupy na základe pravdepodobnosti (Kitchin 2006).

Humánna geografia bola podľa Johnstona (1986) jednou z posledných sociálnych vied, ktorá si osvojila pozitivistické myslenie. A načrtol tri dôvody tohto zaostávania. Po prvé, humánna geografia mala **slabé prepojenie s inými sociálnymi vedami**, ktoré využívali pozitivistický prístup (najmä ekonómia). Ekonomické vedy boli zasiahnuté pozitivizmom už koncom 19. storočia, kedy skupina ekonómov okolo Walrasa a Jevonsa sformulovala teóriu všeobecnej ekonomickej rovnováhy. Analýza trhovej rovnováhy medzi ponukou a dopytom bola založená na fyzikálnych analógiách rovnováhy a matematickom aparáte. Po druhé, **prepojenie** k prírodným vedám sa realizovalo cez fyzickú geografiu. Tá bola úzko previazaná **s geológiou**, ktorej metodológia výskumu **vychádzala z evolučných myšlienok** (Stoddart, 1966), kde nebol priestor pre pozitivizmus. Po tretie, v geografii dominovala **Hettnerovsko-Hartshornovská chorologická koncepcia regionálnej geografie**, ktorá zdôrazňovala výnimočné postavenie geografie v rámci sociálnych vied.

Pri hľadaní modelov vedeckej explanácie Harvey (1969) pracuje so štyrmi základnými poznávacími kategóriami:

- **hypotéza (predpoklady, ktoré podliehajú testovaniu)**
- **zákon (overená hypotéza)**
- **teória (systém tvrdení)**
- **model (reprezentácia teórie)**

Podľa Hoggarta a kol. (2002) analytický rámec vedeckej metódy je postavený na týchto siedmych krokoch (obrázok 5):

- **pozorovanie faktov**
- **usporiadanie a klasifikácia faktov**
- **vytváranie generalizácií**
- **tvorba hypotéz**
- **testovanie hypotéz**
- **verifikácia, resp. falzifikácia hypotéz**
- **poznatky (vo forme teórií, zákonov a vysvetlení)**

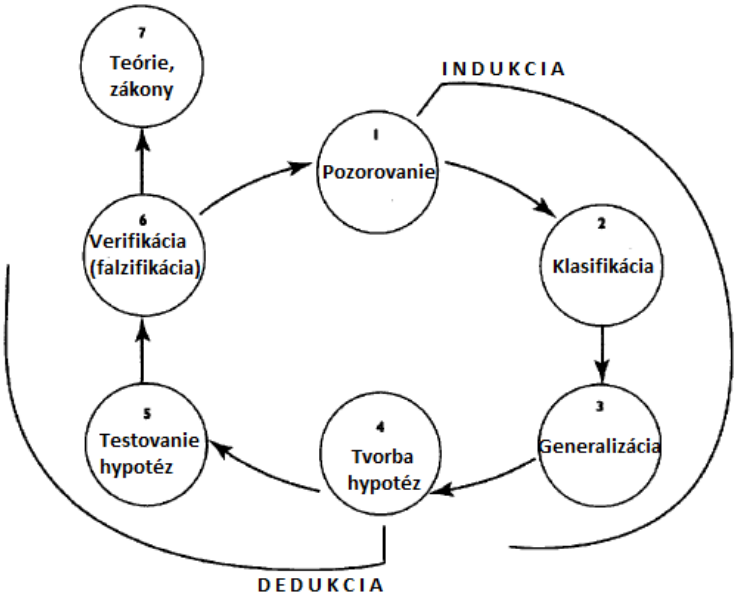

Obrázok 5 Analytický rámec vedeckej metódy (podľa Hoggart a kol., 2002)

Školy kvantitatívnej a teoretickej geografie

Po vzore ekonomických vied sa geografia začala viac zameriavať na formálnu stránku výskumov, deduktívny spôsob získavania poznatkov a preberanie poznatkov a metód z iných vedných disciplín. Tak bolo štúdium samotných javov a faktov nahradené štúdiom procesov a systémov. Výsledky novej generácie priestorových geografov produkovali najmä americké školy. Podľa viacerých autorov (Johnston, 2000; Johnston a Sideway, 2004; Jeffrey a Nayak, 2013; Danek, 2013) možno hovoriť o šiestich veľkých školách:

- **škola systému centrálnych miest na Washingtonskej univerzite v Seattle**
- **škola ekonomickej geografie v Iowe**
- **škola sociálnej fyziky na Princetonskej univerzite**
- **škola regionálnej vedy na Pennsylvánskej univerzite vo Philadelphii**
- **škola priestorových modelov v Cambridgei a Bristole**
- **škola priestorovej difúzie v Lunde**

Azda najsilnejšie zastúpenie novej generácie priestorových geografov koncentrovala Washingtonská univerzita v **Seattle**, ktorá dostala označenie **Centrum výpočtov**. Ústrednou postavou bol ***William Garrison (1924-2015)***, ktorý počas vojnových čias pracoval ako meteorológ pre americké vzdušné sily, kde bral kurzy štatistiky a matematiky ako súčasť jeho výcviku (Barnes, 2000, s. 22).

Hosťoval aj na Pennsylvánskej univerzite, kde si rozšíril poznatky o ekonomické teórie a v roku 1955 začal prednášať priestorovú ekonomickú teóriu podľa pripravovanej Isardovej učebnice „*Lokalizácia a priestorová ekonomika*“ (Isard, 1956). V tom istom roku uviedol do chodu vôbec prvý štatistický kurz na geografickej katedre v Amerike (Barnes, 2009). Garrison sa venoval najmä organizovaniu dopravných systémov a ekonomickej geografii.

Spolu s ***Brianom Berrym (*1934)*** ako prví nadviazali na Christallerovu teóriu centrálnych miest v článku „*Funkčné základy hierarchie centrálnych miest*“ (Berry a Garrison, 1958), ktorom poukázali na možnosť vedeckého vysvetlenia priestorového rozmiestnenia urbánnych centier podľa ich veľkosti a funkcie. Ich výskumným zámerom bolo testovať priestorové teórie a aplikovať ich v oblasti územného plánovania a regionálneho rozvoja. Berry sa v 60. rokoch presunul do Chicaga, kde nadviazal na teoretické modely chicagskej školy urbánnej ekonomickej geografie a rozpracoval metódu faktorovej ekológie pri štúdiu intraurbánnych štruktúr (Johnston a Sideway, 2004). Podľa Bezáka (1990, s. 58) mal Berry hlavnú zásluhu na rozpracovaní koncepcie mestského regiónu ako denného urbánneho systému.

Edward Ullman známy z neslávneho príbehu z Harvardu, bol druhým významným členom Washingtonskej univerzity, na ktorú prišiel v roku 1951. Ullman spolu s Chaucy Harris sa ešte v Chicagu ako prví zaoberali priestorovými vzormi urbánneho prostredia a dopravnou geografiou, keď poukázali na polycentrickosť urbánnych systémov (Harris a Ullman, 1945). Ullman (1956) v príspevku „*Úloha dopravy a základy interakcie*“ tvrdil, že veci sa pohybujú z miesta na miesto vďaka trom princípom (Johnston a Sideway, 2004, s. 121):

- **komplementarita** vyjadruje tendenciu pohybu tovarov, ľudí, informácií medzi miestami ponuky a dopytu (nutne existuje interakcia medzi miestami s dostatkom a nedostatkom pracovných príležitostí),
- **intervenujúce (zasahujúce) príležitosti** vyjadruje snahu ľudí, tovarov, informácií realizovať pohyb k miestam s dostatkom príležitostí
- **prenosnosť** hovorí o schopnosti realizovať pohyb napriek dopravným, časovým a nákladovým obmedzeniam

Cresswell (2013) tvrdí, že princíp intervenujúcich (zasahujúcich) príležitostí má pôvod v **princípe minimálneho úsilia**, o ktorom Zipf (1949), že ak sa má pohyb realizovať medzi dvoma bodmi, tak musí byť vedený práve jednou hranou, ktorá je najkratšia, najrýchlejšia, alebo najlacnejšia. Ullmana možno považovať za autora konceptu priestorovej interakcie, ktorý odvodil z neoklasickej ekonomickej teórie. V pomerne krátkom čase absolvovalo Washingtonskú univerzitu viacero mladých geografov – tzv. **priestoroví kadeti** (William Bunge, Waldo Tobler, Brian Berry,

Richard Morrill, Arthur Getis a iní) – ktorí následne šírili teoretickú geografiu, kvantitatívne metódy a aplikačnú rovinu výskumov na iných pracoviskách (Johnston a Sideway, 2004).

Iowa bola druhým centrom výpočtov v USA, kde našiel akademické zázemie nemecký politický geograf a politický utečenec pred nacistickým Nemeckom **Fred Schaefer** (Barnes, 2000). Hlavný protagonista **školy ekonomickej geografie** ***Harold McCarty (1901-1987***) ako prvý transformoval ekonomickú geografiu z pozície popisnej analýzy zameranej na lokálne a regionálne špecifiká regiónov do pozície vedeckej (regionálnej) analýzy s cieľom rozvíjať univerzálne priestorové teórie priemyselnej lokalizácie a regionálnej ekonomickej evolúcie (Barnes, 2000). Napísal učebnicu „*Geografické základy amerického ekonomického života*", v čase dominancie Hartshorneho koncepcie regiónu. McCarty (1940) videl geografickú realitu a regióny ako **produkt trhových (ekonomických) síl**. Uvedomil si silu abstraktných ekonomických poučiek a základné koncepty ekonomickej geografie odvodzoval z ekonomickej teórie. Bol priekopník v aplikácií štatistických procedúr pri meraní priestorovej asociácie, hľadaní príčin pozorovaných lokalizačných vzorov a skúmaní korelácie medzi ekonomickými javmi. (Johnston a Sideway, 2004). Inšpiráciu nachádzal v **štatistike** a **ekonomike**.

Hlavnými predstaviteľmi **školy sociálnej fyziky** boli astronóm Princetonskej univezity ***John Stewart (1894-1972)*** a geograf, absolvent Pennsylvánskej univerzity ***William Warntz (1922-1988)***, ktorý pracoval pre Americkú geografickú spoločnosť na výskume vzdialenosti ako najzákladnejšej dimenzie spoločnosti. Holt-Jensen (2009, s. 87) tvrdí, že na rozdiel od predchádzajúcich škôl, ktoré priestorové interakcie odvodzovali na základe ekonomickej (lokalizačnej) teórie, škola sociálnej fyziky čerpala **inšpiráciu z fyziky**. Stewartove predstavy o izomorfných vzťahoch hovoria, že (sociálne) javy, resp. ľudia sa v homogénnom priestore mali správať analogicky ako telesá vo vesmíre. Warntz pri štúdii populačných potenciálov tvrdil, že matematika populačného potenciálu je rovnaká ako tá, ktorá opisuje potenciál gravitačného poľa, magnetického poľa či elektrostatický potenciál. Tým, že sociálne vedy použitím matematiky a fyziky vedeli priestorové javy agregovať, modelovať a predikovať na makroúrovni, viedlo Warntza k formulovaniu tzv. **makrogeografie** (Johnston a Sideway, 2004).

Modely priestorovej interakcie, alebo **gravitačné modely** sú vo všeobecnosti založené na predpoklade, že intenzita vzťahu medzi javmi je priamo úmerná ich veľkosti a nepriamo úmerná ich vzdialenosti. Stewart (1947) analyzoval vzťah distribúcie javu v závislosti od vzdialenosti, resp. veľkostného poradia. Ukázal, že tendencia poklesu počtu študentov navštevovať univerzitu klesá s rastúcou vzdialenosťou od miesta ich bydliska (internátu). Harris (1954) použitím interakčného modelu zadefinoval prístup k trhu tak, že trhový (odvodený od

populačného) potenciál regiónov vyjadril ako sumu kúpnej sily obyvateľov regiónu, ktorá je nepriamo úmerná vzdialenosti medzi skúmanými regiónmi. Jeho výsledky potvrdili, že priemyselne silne regióny sú tie, ktoré majú vysoký trhový potenciál, teda dobrý prístup k trhu (vysoká koncentrácia obyvateľstva, pracovných príležitostí, aglomerácia).

Univerzita v Pennsylvánií bola centrom ekonomických vied, ktorú navštevovali aj významní geografi (Garrison) a miestom, kde pôsobil ***Walter Isard (1919-2010)***. Jeho úsilie zahrnúť vlastnosti priestoru do ekonomických modelov a teórií dalo vzniknúť novému interdisciplinárnemu štúdiu medzi ekonómiou a vedami zaoberajúcimi sa priestorom**. V roku 1954** inicioval stretnutie významných ekonómov, geografov, urbanistov, sociológov, demografov, čím položil **základy regionálnej vedy**. Nová priestorová platforma v ekonómii (regionálna veda) začala vlastnosti priestoru vyjadrovať vzdialenosťou a dopravnými nákladmi.

Práca „*Lokalizácia a priestorová ekonomika*“, (Isard, 1956) stála na prechádzajúcich teoretických prácach nemeckej školy lokalizačnej teórie. Fujita (1999, s. 374-375) spomína, že Isardova práca „*Lokalizácia a priestorová ekonomika*“ (Isard, 1956) bola originálnym dielom prehodnocujúce význam priestoru v ekonómii hlavného prúdu. Tvrdí, že vtedajšia prevládajúca paradigma všeobecnej (trhovej) rovnováhy bola civilizačne a formálne zastaraná a Isardove spôsoby vysvetľovania priestorovej (rovnováhy) štruktúry ekonomiky boli natoľko exaktné, že umožnili modelovať predpoklady monopolistickej konkurencie a existenciu dopravných nákladov. Ekonómovia si uvedomili, že ekonomické aktivity nie sú rovnomerne distribuované ani sústredené v jednom bode, ale putujú v priestore. Ak do modelov neoklasickej ekonómie započítame pohyb tovarov, tak trhová rovnováha v danom mieste nenastane. Priestoroví ekonómia a regionálni vedci sa tak namiesto trhovej rovnováhy a konkurencie začali zaoberať priestorovou rovnováhou a konkurenciou (Fujita a Thisse, 2013).

V roku 1960 Isard vydal druhú knihu „*Metódy regionálnej analýzy: úvod do regionálnej vedy*“ (Isard, 1960), kde prezentoval metódy urbánnej a regionálnej analýzy, rozvinul Leontiefovu input-output maticu a medziodvetvový výskum do medziregionálnej podoby s cieľom poskytnúť ucelený teoretický rámec pre urbánne a regionálne plánovanie. V 90. rokoch sa začína rozvíjať kompletne nový ekonomický smer, v súčasnosti široko akceptovaný ako **„nová ekonomická geografia“ (skrátene NEG)**, ktorá sa explicitne zameriava na vysvetlenie nerovnomerného priestorového ekonomického rozvoja a obzvlášť na fenomén aglomerácie v kontexte geografickej koncentrácie ekonomických aktivít (Krugman, 1991).

Príbeh rozvoja britskej geografie ako priestorovej vedy písali **univerzity v Cambridge a Bristol**. Johnston a Sideway (2004, s. 98) poukazuje na dva momenty, prostredníctvom ktorých prebiehalo šírenie teoretickej revolúcie z USA do Británie: (1) dostupnosť renomovaných časopisov zaoberajúcich sa priestorovou geografiou v rámci britskej geografie a (2) akademická mobilita britských geografov v USA (doktorandské štúdium, učiteľská mobilita, stáže). Za hlavných predstaviteľov britskej školy priestorovej vedy sa považujú ***Peter Haggett (*1933), Richard Chorley (1927-2002) a David Harvey (*1935)***. Prví dvaja (pôvodne fyzickí geografi) šírili inovatívne spôsoby výučby a výskumu (osvojili si štatistické techniky, ktoré aplikovali na geografické problémy). Snažili sa inkorporovať teóriu systémov do geografických výskumov a rozvinuli **priestorové modely** v geografii. Boli považovaní za tzv. „britských kadetov priestoru". Kniha „*Lokačná analýza v humánnej geografii*" (Haggett, 1965) nadväzuje na tradíciu nemeckej školy lokalizačnej teórie a zároveň diskutuje aj o novších prácach priestorovej vedy, v ktorých sa prelínajú tak geografické, ako aj ekonomické poznatky.

Kľúčovým prvkom Haggettovej knihy je **budovanie modelovej bázy geografických výskumov** prostredníctvom normatívneho modelu (hľadanie optimálneho priestorového usporiadania). Haggettova schéma poukazuje na šesť geometrických prvkov: pohyb, prepojenie, uzly, hierarchia, povrch a difúzia (bola pridaná v publikácií (Haggett a kol., 1977) ako reakcia na Hägerstrandove poznatky). Predpokladá sa, že v priestorovo diferencovanej spoločnosti existuje potreba a túžba po interakciách, čo vyvoláva **pohyb** ľudí, tovarov, informácií, myšlienok, peňazí medzi rôznymi **uzlami (miestami)**. Pohyb medzi miestami môže byť študovaný geometricky (priamkami), hoci v skutočnosti väčšina pohybov smeruje pozdĺž vybudovanej infraštruktúre (železnice, cesty). Takže môžeme v konečnom dôsledku študovať vzory týchto **prepojení**, ktoré spolu s **uzlami** predstavujú organizovanú **sieť**. **Hierarchia** tu predstavuje relatívny význam jednotlivých uzlov a **povrch** predstavuje systém využitia zeme (Johnston a Sideway, 2004).

Spolu s Chorleym je autorom knihy „*Modely v geografii*" (Chorley a Haggett, 1967), v ktorej uplatňujú modelovú reprezentáciu priestoru. Autori považujú model za most medzi pozorovanými javmi a teoretickou konštrukciou v snahe zjednodušiť výskum geografickej reality. Tvrdia, že využitie priestorového modelovania je rovnako vhodné pre oblasť fyzickej ako aj humánnej geografie. V modelovom ponímaní sa k určitému objektu (región, organizácia spoločnosti) priraďuje model. (Matematický) model je zjednodušenou verziou tej časti geografickej reality, ktorú chceme študovať (Bezák, 1975).

David Harvey je ďalší významný predstaviteľ britskej školy priestorovej vedy. Jeho kľúčové dielo „*Vysvetľovanie v geografii*" (Harvey, 1969) predstavuje

filozofické zdôvodnenie vedeckého statusu geografie a ponúka rôzne **explanačné schémy**, ktoré stoja za produkciou geografických poznatkov. Termín vysvetlenie tu vyjadruje skutočnosť, že geografia je schopná robiť z neočakávaných vecí, veci očakávané. V geografii možno uplatniť vedecké metódy v tom zmysle, že všeobecné závery sa dajú overiť a opakovať aj iným subjektom, resp. pozorovateľom, pretože formálne postupy, ktoré predstavujú jadro metodológie vedy sú vybudované podľa prísnej vnútornej logiky (Johnston, 2006, s. 26).

Harvey identifikoval dva hlavné spôsoby vedeckého vysvetlenia: (1) **induktívny** je vybudovaný v duchu logického pozitivizmu a (2) **hypoteticko-deduktívny** je produktom Popperovho kritického racionalizmu. V práci ukázal, že aplikáciou prvej schémy je možné dospieť k empirickým generalizáciám, ktoré nutne nemusia mať univerzálnu platnosť. Na druhej strane univerzálnu platnosť nadobúdajú tie zákony, ktoré sú vybudované hypoteticko-deduktívnym spôsobom vysvetlenia, pretože platia vždy a všade. Harvey však upozorňuje, že tento typ zákonov platí v prírodnom (fyzikálnom) prostredí (gravitačný zákon). V geografii je situácia iná. Na pozorované objekty a javy, ktoré sú mimoriadne priestorovo diferencované a v čase premenlivé, sa nemôžu uplatňovať také prísne vedecké kritéria ako vo fyzikálnom svete. Preto navrhuje pracovať s termínom zákonitosti (Johnston, 2006, s. 27). Je potrebné rozlišovať medzi empirickými generalizáciami, ktoré majú rámcovú časopriestorovú platnosť a univerzálnymi zákonmi (platnými vždy a všade) (Hampl, 2008, Holt-Jensen 2009), pričom humánna geografia z veľkej časti pracuje s prvým typom „teórií“.

Vedecká explanácia využíva nasledovné vedecké zásady (Barnes, 2006, s. 32-33):

- jazyk matematiky obsahuje subdisciplíny ako **pravdepodobnosť a geometria**,
- súbor jasne definovaných termínov a konceptov s jasnými pravidlami odvodzovania – **logická konzistenci**a
- verifikácia, falzifikácia – **testovateľnosť**
- **racionalita** a objektivita

Univerzita v Lunde sa spája s menom ***Torsten Hägerstrand (1916-2004)***. Kritizoval tradičnú školu regionálnej geografie, ale čo je zaujímavé, nerozvíjal ani geometrickú verziu geografie ako priestorovej vedy. Jeho výskum sa zameriaval viac na **procesy** a **pravdepodobnostné** (stochastické) **modely** ako na systémy a deterministické modely. Pri štúdiu priestorových procesov začal zavádzať inovatívne metódy a techniky výskumu akými boli **proces difúzie inovácií**. Aplikoval ich pri štúdiu šírenia inovácií vo švédskom poľnohospodárstve. Poukázal na možnosti využitia simulačnej techniky „Monte Carlo“, ktorá zahŕňa použitie náhodných vzoriek, nie celej populácie, na vysvetlenie pravdepodobnosti usporiadania javov. Stochastický model umožnil simuláciu, resp. imitovanie šírenia

inovácií a neskôr ich testovanie s empirickými dátami. Preukázalo sa, že forma distribúcie v jednej fáze procesu ovplyvňuje následne aj priebeh v ďalších fázach. Takýto model by tak mohli využívať plánovači k podpore budúcich inovácií (Holt-Jensen, 2009). Jeho dizertačná práca *„Šírenie inovácií ako priestorový proces“* bola napísaná v roku 1953 (Hägerstrand, 1953), ale do anglického jazyka preložená Allanom Predom až v roku 1967.

Pomocou simulačných metód zistil, že difúzia inovácií v populácií vychádza z tzv. stredového (centrálneho) informačného poľa, pričom pravdepodobnosť nadviazania kontaktu s inou osobou klesá s rastúcou vzdialenosťou od stredovej pozície (Lenntrop, 2006, s. 3). Tým prispel k rozvoju teoretickej geografie, keď poukázal na vzťah poklesu intenzity interakcie s rastúcou vzdialenosťou. Hägerstrand strávil v roku 1959 jeden semester na univerzite v Seattli, Richard Morrill zasa absolvoval ročný pobyt v Lunde. Tieto výmenné pobyty a prepájanie americkej a švédskej školy teoretickej geografie mali veľký vplyv na rozvoj geografie ako priestorovej vedy. Hägerstrandova teória difúzie inovácií bola ďalej rozpracovaná a aplikovaná vo výskume rastu (šírenia) geta v Seattli, šírenia chorôb.

Počas 60. rokov, Hägerstrand pokračoval v štúdiách správania jedincov v čase a priestore, a stále častejšie kritizoval regionálnu vedu a makrogeografiu pre jej prílišný dôraz na agregované efekty populácie. Svoje bádanie preorientoval na analýzu individuálneho správania sa ľudí, ktorí si zachovávajú svoju identitu v priestore a čase. Nové bádateľské úsilie dalo vzniknúť **behaviorálnej** a **časopriestorovej geografii (time-space geography)**, podľa ktorej sú čas a priestor považované za faktory obmedzujúce jednotlivé aktivity človeka (kapitola 7).

Podľa viacerých autorov (King, 1976; Johnston, 1986; Scott, 2000) možno identifikovať šesť ekonomicko-geografických tém, ktoré sa pod vplyvom teoretickej revolúcie a kvantitatívnej geografie rozvíjali:

- **systém centrálnych miest**
- **dopravné siete**
- **využívanie zeme**
- **priestorové interakcie**
- **teória lokácie/lokalizácie**
- **difúzia inovácií**

Kritika geografie ako priestorovej vedy

Podľa Kitchina (2006) kritika nie je nasmerovaná proti analýze kvantitatívnych dát, ale skôr k dominantnému uprednostňovaniu pozitivistického prístupu v geografickom výskume. Fotheringham (2006) uvádza, že kvantitatívne metódy majú pôvod vo filozofii pozitivizmu, no zároveň dodáva, že kvantifikácia a pozitivizmus sa často zamieňajú a považujú za synonymá. Kým pozitivizmus sa snaží odhaliť úplnú pravdu o skúmanej realite, ktorú sa snaží vyjadriť formou absolútnych zákonov, kvantitatívny geograf si je vedomý, že takúto absolutizáciu sociálnej reality neobjaví v plnom rozsahu. Kvantitatívne metódy slúžia geografom ako prostriedok zvyšovania vedenia (poznania) reality a zároveň predstavujú most medzi humánnymi a fyzickými geografmi.

Kritici spochybňujú tri piliere pozitivizmu, ako aj to, že pozitivizmus oddeľoval empirické vedy od kritických vied a metafyziky. Ukázalo sa, že **pozitivizmus je síce efektívnou, ale nie jedinou vedeckou metódou získavania pravdivých poznatkov**. Objavili sa teoretické a metodologické smery (teória vedeckých revolúcií kritický racionalizmus) spochybňujúce absolútnosť pravdy a kumulatívny charakter vývoja poznania. Feministické prístupy rozvinuli koncept situovaného poznania (kapitola 12.2), kritický realizmus sa snaží kombinovať empirický a konkrétny pohľad na konštruovanie sociálnej reality (kapitola 11), postmoderné filozofie opúšťajú doktrínu „veľkých príbehov“ a univerzálnych tvrdení a nahrádzajú ich súborom malých individuálnych príbehov s rôznym kontextom a významom a postštrukturalistizmus uplatňuje diskurzívnu povahu poznania a dekonštrukciu tvrdení (kapitola 13).

Po druhé, **riešenie spoločenských a technických problémov** prostredníctvom pozitivistickej sociálnej vedy v politickej sfére **sa ukázalo ako nedostatočné**. Technologický pokrok vychádzajúci z pozitivistickej vedy, ktorý mal prispieť k demokratizácií, slobode a rovnosti, naopak sociálne problémy a rozdiely vyvolal a prehĺbil. Ukázalo sa, že ekonomický liberalizmus nesie určitú zodpovednosť za objavenia ekonomických a sociálnych problémov, lokálnych a globálnych konfliktov, a za vzostup socializmu a fašizmu (Polanyi, 1944). Táto nedôvera voči pozitivistickej sociálnej vede otvorila cestu kritickým a alternatívnym prístupom humánnej geografie (humanistické, feministické, marxistické, postmoderné). Dokonca sám Harvey, metodologický „guru“ teoretickej geografie, sa niekoľko rokov od napísania knihy *„Vysvetľovanie v geografii“* (Harvey, 1969) obrátil na stranu marxistov s cieľom pomenovať a riešiť sociálne a environmentálne problémy miest a poukázať na nerovnomernosť ako produkt kapitalistickej ekonomiky (Kitchin, 2006).

Nakoniec zvrat nastal aj v posúdení vedca ako pasívneho pozorovateľa. Vedec **už nestojí mimo skúmaný problém, stáva sa aktívnym elementom v procese poznávania a formovania reality**. Podľa pozitivistov vedci, ale aj ľudia sa považujú za racionálne bytosti, bez politických postojov a hodnotových názorov. Naopak, radikálni geografi a podobne aj predstavitelia humanistických a feministických prístupov rozmanité prejavy ľudského správania akceptovali a tvrdili, že takýto komplex rozličných individuálnych charakteristík sa premieta do formovania metodologickej prípravy, vedeckého prístupu a podchytenia výskumnej problematiky.

Kritiku geografie ako priestorovej (pozitivistickej) vedy, môžeme zhrnúť do týchto šiestich oblastí (King, 1976; Johnston, 1986; Kitchin, 2006; Nayak a Jeffrey, 2011; Daněk, 2013):

- **Fakty** nehovoria sami za seba, ale **sú vždy zakorenené v hodnotách, názoroch, „nachádzajúce sa" v rôznych kontextoch a interpretáciách**
- **Pravda je relatívna**, ukrytá v spletí sociálnych vzťahov, moci a rozsahu poznania
- Kauzalita a indukcia (constant conjuction) vedú k jednoduchým štatistickým tvrdeniam, ktoré sa nemôžu pokladať za univerzálne (len za **rámcové časopriestorové empirické generalizácie**)
- **Teória** by mala byť v centre pozornosti našich otázok, ale nie v pozícii zrkadliacej svet, definitívnej a nemennej kategórii poznania, ale **ako reflexívna, kritická, produktívna a dočasná kategória poznania**
- **Metódy prírodných vied** môžu byť vzorom pre sociálne vedy, ale **nemôžu vyčerpávajúcim spôsobom porozumieť významom**, ktoré ľudia pripisujú javom, vzťahom a procesom sociálneho sveta
- **Metafyzika je** všadeprítomná, **zdroj našej sociálnej existencie, predstáv a produkcie poznatkov**

Perspektívy rozvoja geografie ako priestorovej vedy

Pokles záujmu o kvantitatívne metódy a analýzu priestorových dát v 70. a 80. rokoch súvisel s neschopnosťou humánnej geografie riešiť sociálne a environmentálne problémy spoločnosti. Z tejto kritiky vznikli sociálno-kritické verzie humánnej geografie ako radikálna geografia, feministické geografie alebo kritický realizmus, ktoré chápali geografa ako aktéra sociálnej zmeny. V 90. rokoch zažíva kvantitatívna geografie renesanciu. Viacerí autori (Sheppard, 2001; Kwan a Schwanen, 2009; Barnes, 2009; Goodchild a Janelle, 2010) hovoria o druhej vlne kvantitatívnej revolúcie, pretože kvantitatívna geografia sa spája s kritickými geografiami. Dôraz sa kladie na citlivosť rôznych dimenzií rozdielov

ako sú vek, pohlavie, rod, sexualita, etnicita, ale aj na priestorové procesy, ktoré formujú priestorové správanie a konštruujú poznatky o priestore.

Na základe prác (Paulov, 2000; Fotheringham, 2000; Bezák, 2008, Kitchin, 2013) identifikujeme tri odlišné, ale vzájomne podmienené trendy rozvoja kvantitatívnej geografie:

- **Lokálna analýza a lokálne modelovanie**
- **Geografické informačné systémy a vizualizácia priestorových dát**
- **Veľké dáta („Big data“)**

Bezák (2008, s. 83) uvádza, že jeden z charakteristických znakov vývoja kvantitatívnej geografie je **presun od hľadania globálnych pravidelností na identifikáciu lokálnych diferencií**. Pri analýze priestorových dát nie je vhodné vychádzať z predpokladu, že výsledky získané na základe celého súboru dát platia v rovnakej miere vo všetkých častiach skúmaného územia. Nové lokálne analýzy umožňujú vystihnúť lokálnu variabilitu a tak odhaliť špecifické črty malých územných jednotiek. Pri štúdiu lokálnych javov a lokálnych vzťahov v kontexte priestorovej závislosti ide o rozvinutie lokálnych indikátorov priestorovej asociácie a lokálny variant priestorovej autokorelácie (Anselin, 1995) – **priestorová autokorelácia**. V prípade lokálneho modelovania prichádza do úvahy geograficky vážená regresia (Fotheringham a kol., 2002), alebo modely priestorovej ekonometrie, ktoré uvažujú s časovými a priestorovými efektmi okolia skúmaného regiónu.

Podľa Hofierku (2012, s. 124) je geoinformatika interdisciplinárna vedná oblasť, ktorá sa venuje teoretickým a metodickým aspektom spracovania geografických (geopriestorových) informácií pomocou geografického informačného systému. V centra pozornosti sú tri vlastnosti priestorových informácií:

- **polohový aspekt,**
- **časová premenlivosť platnosti informácie**
- **kvalitatívny alebo kvantitatívny atribút.**

Geokomuptácia využíva výkonnosť počítačov na riešenie geografických problémov súvisiacich s agregáciou priestorových dát v rámci administratívnych jednotiek (obcí) (Bezák, 2008). Nevýhodami takejto priestorovej reprezentácie sú nedostatočná priestorová podrobnosť, rôzna veľkosť jednotiek, zmena v čase a problémom modifikovateľných územných jednotiek, ktoré možno riešiť **transformáciou geografických dát** a vyjadriť formou pravidelných priestorových jednotiek – rastra. **Rastrová reprezentácia** je reprezentácia s vyšším priestorovým

rozlíšením, univerzálne aplikovateľná v prostredí GIS, ktorá umožňuje riešiť úlohy týkajúce sa rozhodovacích procesov, územného plánovania alebo krízového riadenia (Rosina a Hurbánek, 2016).

Hlavné výhody vizualizácie priestorových dát v prostredí GIS sú (Hofierka a kol., 2014):

- **veľké množstvo** geopriestorových dát určených používateľom naraz,
- **priama interakcia** používateľa s geopriestorovými dátami prostredníctvom dopytovania (poloha objektu, atribút),
- **dynamické znázorňovanie** prostredníctvom zmeny parametrov vizualizácie (napr. mierky, rozsahu územia, uhla pohľadu, osvetlenia povrchu, tieňovania a podobne),
- **flexibilná zmena** kartografickej metódy, obsahu mapy, legendy a podobne,
- rôzne **formy vizualizácie** geopriestorových dát (2D, 3D, 4D), popisu, rôzne zobrazenie atribútov a podobne.

Grafická vizualizácia dát na internetových stránkach pomáha ich návštevníkom nielen k lepšiemu vnímaniu hodnotených javov, ale celkový dizajn stránky je veľmi dôležitým prvkom aj z hľadiska opakovanej návštevnosti, a v súčasnosti patrí medzi významné marketingové nástroje vývoja internetu (Bačík, 2012).

Veľké dáta („Big data“) je posledná oblasť, ktorú spomenieme v súvislosti s renesanciou kvantitatívnej geografie. Autori Mayer-Schönberger a Cukier (2014) uvádzajú, že veľké dáta predstavujú revolúciu, ktorá zmení spôsob ako žijeme, pracujeme a myslíme. Identifikovali tri hlavné posuny, ktoré nás nútia prehodnotiť pohľad na organizáciu našej spoločnosti:

- **posun od výskumu vzorky** (výberu) **k výskumu populácie** (celému súboru)
- **posun od presných a kvalitných dát k chybovým dátam**
- **posun od kauzality ku korelácií**

Je zaujímavé ako sa epistemológia vedeckého poznania (napr. logický pozitivizmus, kritický racionalizmu) vracia k princípom empirizmu. Práve obrovské množstvo dát nám umožňuje pozorovať detaily, ktoré by sme pri obmedzenej vzorke nemohli zaznamenať. Na druhej strane, chyby, ktoré sú spôsobené meraním nepresných a neusporiadaných dát celej populácie nahrádzajú chyby, ktoré sa objavujú vo výberových súboroch. Pri veľkých dátach už nepotrebuje vysvetľovať, veľké dáta necháme hovoriť samé za seba. Nachádzame v nich vzťahy, ktoré nám neponúknu odpovede na otázku prečo sa niečo deje, ale upozornia nás na to, čo sa deje.

Pomerne komplexnú definíciu veľkých dát predstavil Kitchin (2013):

- **obrovské vo veľkosti** – Facebook spracováva 2,5 miliardy odkazov a komentárov a 2,7 miliardy lajkov „like“ denne,
- **extrémne rýchle** – tvorené takmer v reálnom čase a priestore,
- **rôznorodé** – štruktúrované a neštruktúrované, väčšinou časovo a priestorovo viazané,
- **vyčerpávajúce** – snažia sa zachytiť celú populáciu
- **rozdrobené** na čo najmenšie časti, s cieľom byť čo najdetailnejšie
- **relačné** – obsahujú rovnaké polia na prepájanie rôznych dát
- **flexibilné** – dáta sú ďalej modifikovateľné v rámci veľkosti a štruktúry

Veľké dáta sa stali aktívnou súčasťou našich životov. V tejto súvislosti Mayer-Schönberger a Cukier (2014) zavádzajú nový termín **datafikácia**, ktorý sa týka získavania informácií o všetkom, čo sa na svete odohráva, vrátane toho, čo sme za zdroj informácii nikdy nepovažovali. Vďaka malým, chytrým a inteligentným technológiám máme informácie o polohe osôb, vibrácii motorov, stabilite mostov, zdravotnom stave, miere a rozsahu spokojnosti zákazníkov v rámci obchodu na internete. Ide o proces transformácie informácií (údajov) do kvantifikovaného formátu za účelom merania, analýzy a mapovania. Autori uvádzajú, že **veľké dáta môžeme získať zo slov** – analýza textu, z **polohy** – GPS a **interakcií** – sociálne siete, telefonické hovory.

Na príležitosti, výzvy a riziká využívania veľkých dát v humánnej geografii poukazuje Kitchin (2014). Ako najzávažnejšie sa ukazuje strata záujmu o prípadové štúdie s malými dátami na malom území. Geografi môžu podľahnúť datafikácií a rezignovať na riešenie marginalizovaných otázok a problémov. Riziko predstavuje aj skutočnosť, že „vedcom” môže byť hocikto, kto ovláda pokročilú analýzu veľkých dát. Tak vznikli viaceré štúdie, v ktorých výpočtoví analytici, zasahujú do vedných odborov, na ktoré nemajú dostatočné vzdelanie. V kontexte humánnej geografie sú to napríklad fyzici, ktorí upriamili svoju pozornosť na modelovanie sociálnych a priestorových procesov v mestách.

Príbeh slovenskej kvantitatívnej a teoretickej geografie

Na potrebu využívania matematických metód a modelov a rozpracovania teoretických problémov v nadväznosti na aplikovaný výskum upozorňovala kolektívna práca pod redakciou Kolomana Ivaničku „*Teoretické problémy geografie*“ (Ivanička, 1963).

Paulov (2009, s. 7) konštatuje, že diskutovanie o premene filozoficko-metodologickej bázy (vtedajšej ekonomickej, nie humánnej) geografie

a súvisiacich teoretických otázok sa uskutočnilo bez dlhšieho časové omeškania. Ďalej uvádza, že ak prácu Schaefera (1953) považujeme za začiatok kvantitatívnej a teoretickej geografie vo svete, tak prácu Jána Paulova (Paulov, 1966) považujeme za začiatok kvantitatívnej a teoretickej geografie na Slovensku. Vedecká činnosť Jána Paulova bola ovplyvnená najmä Davidom Harveym, ktorého učebnicu „*Vysvetľovanie v geografii*“ (Harvey, 1969) považuje za „bibliu“ teoretickej geografie a zohrávala rozhodujúcu úlohu pri tvorbe učebných materiálov kurzu teoretickej geografie na Prírodovedeckej fakulte UK.

Paulov (2009) uvádza prehľad výskumných smerov kvantitatívnej geografie, vrátane ich predstaviteľov:

- regionálna taxonómia a funkčné mestské regióny (Bezák, 1993a; Bezák, 2000)
- interakčné modely vrátane konceptu entropie (Paulov, 1993)

Za troch pravých kvantitatívnych geografov na Slovensku v druhej polovici 20. storočia Korec (2005, s. 9) sú považovaní ***Ján Paulov (1934-2014)***, ***Anton Bezák (*1942)*** a ***Štefan Poláčika (*1947)***. Kvantitatívnou geografiou sa v tom čase zaoberal ***Jozef Krcho (*1934)***, ktorý využíval systémový prístup ku krajine a reliéfu. Reliéf ako subsystém krajiny mal veľký vplyv priestorovú diferenciáciu procesov krajiny. S odstupom času možno povedať, že neochota rozvíjať kvantitatívnu geografiu v rámci humánnej geografie malo viacero dôvodov:

- malá komunita humánnych geografov
- náročnosť výskumu
- objavenie sa nových tém
- dominancia aplikovaného výskumu

V súčasnosti sme svedkami znovuobjavenia kvantitatívnej geografie v nových výskumných oblastiach ako je geoinformatika, transformácia priestorových dát, diaľkový prieskum Zeme alebo priestorové modelovanie.

7. Behaviorálna geografia

Terminológia a spoločenský kontext: kontinuita priestorovej tradície, alebo obrat k človeku?

Behaviorálna geografia sa začala rozvíjať v prostredí americkej geografie v 60. a 70. rokoch 20. storočia. Jej načasovanie súvisí s rozširujúcou sa (sub)urbanizáciou amerických miest. Povojnový demografický boom spôsobil rastúci dopyt po kvalitnejšom bývaní. Obyvateľstvo začalo citlivejšie spracovávať a vyhodnocovať informácie prichádzajúce z vonkajšieho prostredia. Behaviorálnu geografiu možno chápať ako multidisciplinárne učenie o tom, ako ľudia poznajú svoje okolie, aké predstavy o ňom majú, ako vyhodnocujú prírodné riziká, ako sa správajú a rozhodujú v ekonomickom prostredí.

Paradigmatické zaradenie behaviorálnej geografie bolo neustále predmetom sporov. Niektorí ju videli ako nadstavbu kvantitatívnej geografie prehodnocujúcu niektoré ekonomické predpoklady, iní zase ako jej alternatívu. Po vzore kvantitatívnej geografie sa snaží vysvetľovať pravidelné priestorové vzory ľudského správania. Objavili sa aj názory, ktoré behaviorálnu geografiu videli ako predvoj humanistickej geografie, pretože v jej výskumoch sa zrkadlil subjektívny rozmer ľudského rozhodovania a správania. **Humanistický prístup** sa snaží pochopiť ľudskú existenciu a skúsenosti, ktoré ovplyvňujú ich správanie v priestore, v ktorom žijú. **Kognitívny prístup** založený na behavioralizme (prístup psychológie) a kognitívnych vied zdôrazňuje úlohu kognitívnych procesov, ktoré sa premietajú do priestorového správania ľudí. (Gold, 2009). Vo všeobecnosti sa behaviorálna geografia štiepi do dvoch výskumných smerov (Golledge a Stimson, 1997):

- **analytická/vedecká (ďalej behaviorálna geografia) a**
- **humanistická (kapitola 8)**

Behaviorálna geografia je akýmsi premostením medzi kvantitatívnou geografiou a humanisticky orientovanými geografiami. V konečnom dôsledku jej metodológia je stále postavená na vedeckých metódach.

Hlavné problémy a črty behaviorálnej geografie

Ontologické problémy behaviorálnej geografie súvisia s predpokladmi, ktoré vstupujú do štúdia vzťahov kongnitívnych procesov a priestorového správania. Podľa Golledge a Stimson (1997) zmena priestorového správania vychádzala z nového modelu:

- **objektívnej reality (prostredia)**
- **ľudského správania**

Prvý ontologický problém súvisí s vnímaním (geografikého) prostredia. John Kirkland Wright (1947) tvrdil, že geografi potrebujú vedieť aj to, ako ľudia vnímajú svoj okolitý svet. Geografickú predstavivosť ľudí a subjektov považoval za dôležitý prvok geografického skúmania (Cresswell, 2013, s. 108). Podporu tejto interpretácie nájdeme v knihe sociálneho teoretika ***Kennetha Bouldinga (1910-1993)*** „*Predstavy*“, (Boulding 1956) v ktorej tvrdí, že ľudské poznanie závisí od predstáv o našej realite, ktoré sú organizovanou sústavou dojmov a obrazov rozvíjanou skúsenosťami. Potom aj naše správanie a rozhodovanie je determinované a formované skúsenosťami (pozri obrázok 6).

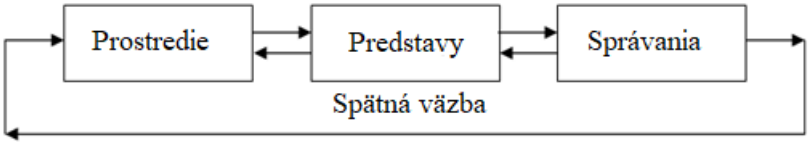

Obrázok. 6 Kognitívny proces vnímania prostredia (podľa Gold, 1980)

V 60. rokoch 20. storočia sa objavili geografické práce inšpirované behavioralizmom, ktoré zistili, že ľudské správanie je v určitej interakcií s prírodným prostredím. Behaviorálna geografia znamená pokus o holistické vnímanie človeka spolu s prírodou. Napríklad rozhodovanie o migrácií je záležitosťou subjektívneho posudzovania kvalít geografického prostredia. ***David Lowenthal (1923-2018)*** sa zaoberal **environmentálnym vnímaním a správaním sa ľudí v prírodnom prostredí**. V rámci tohto štúdia rozlíšil tri prístupy (Lowenthal, 1967):

- ľudské postoje k extrémnym environmentálnym udalostiam
- krajinná estetika a citový vzťah k prostrediu
- výskum priestorového rozhodovania a výberu

Pre behaviorálnu geografiu to znamená rozlišovať dva svety. Na jednej strane existuje **objektívny svet faktov**, daný, nemenný, svet, ktorý odhaľujeme, na druhej strane je **subjektívny svet predstáv**, svet vnímaní ľuďmi.

Druhý ontologický problém súvisí s **novým modelom ľudského správania**. Pozitivistická tradícia študuje racionálne správanie aktérov v izomorfnom prostredí (homogénnom priestore), kde podmienky pre realizáciu aktivít sú všade rovnaké a rozhodovacie procesy každého aktéra sú dokonalé (dokonale informovaný, nezávislý na okolí, poznajúci svoje úžitkové hraníc). Koncept *homo economicus* sa

vyvinul v prostredí neoklasickej ekonomickej teórie, ktorá vychádzala z predpokladu dokonalej konkurencie hovorí, že všetci aktéri (ľudia, firmy) zúčastňujúci sa priestorových interakcií hľadajú optimálne (racionálne) riešenia. Cieľ ich rozhodovania spočíva v minimalizovaní nákladov a maximalizovaní zisku. Avšak predpoklad racionálne konajúceho aktéra nie je zlučiteľný s reálnym správaním človeka. Realistickejší pohľad na človeka vychádza z premisy, že ekonomickí aktéri sú:

- **nedokonale informovaní**
- **závislí na okolí a vystavení rôznym vplyvom (geografického) prostredia**
- **nepoznajú svoje úžitkové hranice**
- **preferujú diferencovanú škálu úžitku a potrieb.**

Do rozhodovacích procesov vstupuje **obmedzená racionalita aktérov**. Ekonomickí aktéri potom hľadajú také alternatívy, ktoré nie sú ekonomicky optimálne, ale sociálne uspokojujúce – *homo satisfaciensis* (Simon, 1957).

Novým prvkom behaviorálnej geografie je **kognícia (poznávanie)**. Poznatky o kognícii, vedomí, mysli a živote v čase nástupu behaviorálnej geografie ešte nedosahovali súčasnú úroveň poznania. Kognícia súvisí so súborom prežitých skúseností. Je chápaná ako proces komunikácie organizmu (systému) s okolitým prostredím, vďaka čomu sa organizmus učí a ďalej vyvíja (Capra, 2009). Prostredníctvom **kognitívnych procesov** lepšie chápeme impulzy prichádzajúce z vonkajšieho prostredia. Zahŕňajú viaceré oblasti poznania ako učenie, myslenie, poznávanie, tvorbu a ukladanie spomienok, riešenie problémov, ktoré sa aplikovali vo výskume percepcie, postojov a očakávaní, risku a neurčitosti, voľby a výberu ciest a rozhodnutí, preferencií a kognitívneho mapovania v rôznych priestoroch rôznych mierok (Gold, 2009).

Vnímanie (percepcia) je proces odohrávajúci sa v ľudskom vedomí, ktorým si vytvárame predstavy o priestore. Podľa Siweka (2011) percepcia priestoru je determinovaná jeho samotnými priestorovými charakteristikami, jeho kvalitou, usporiadaním, kultúrnym kontextom, ale aj psychologickými podmienenosťami pozorovateľa. Každý človek má svoje informácie o geografickom prostredí uložené vo svojej mysli, vo svojom vedomí v podobe mentálnej mapy. Na jej formovaní sa podieľa rada faktorov (vzdelanie, média, osobná skúsenosť, sprostredkované názory, dôvera blízkych, rodina, náboženstvo). Informácie o priestore sú preto nedokonalé, deformované rôznou kvalitou a neúplnosťou. Iný obraz o priestore má dieťa a iný dospelý človek, ktorý narába s komplexnejšími informáciami (Siwek, 2011, 89-90).

Kognitívne mapovanie Downs a Stea (1973, s. 7) definujú ako priestorový proces nadobúdania, uchovávania a vynárania spomienok o priestore. Každý aktér zbiera a vyhodnocuje každodenné situácie a skúsenosti o priestore podľa vlastných preferencií. Produktom kognitívneho mapovania sú **kognitívne mapy** alebo **mentálne mapy.** Pôvod termínu sa datuje do polovice 20. storočia pri štúdiu pohybu myší v priestore (bludisku) s motiváciou odmeny. E. Tolman tvrdil, že namiesto systémového prístupu podnet – odpoveď tu pôsobil efekt očakávania a potvrdenia očakávania, ktorý sa odohráva v nervovej sústave. Na základe opakovaných potvrdení ich očakávaní selektívne extrahovali informácie o prostredí a tým si vytvárali vlastnú mapu priestoru (Naništová a Podlucká, 1996). Táto analógia bola využitá aj pri štúdiu priestorového správania sa ľudí.

Mentálne mapy predstavujú aktuálny subjektívny konštrukt vznikajúci v mysli aktéra reflektujúci rozmanitosť prírodného prostredia. Downs a Stea (1973) považujú kognitívne mapovanie za základný prvok ľudskej adaptácie v prírodnom prostredí a mentálne mapy ako podmienku, ktorá uľahčujú prežitie a organizáciu pohybu v geografickom prostredí. Inými slovami, schopnosť jedinca vytvárať vlastné predstavy o priestore zlepšuje jeho orientáciu v ňom. Tento proces umožňuje jednotlivcovi odpovedať veľmi rýchlo a efektívne na otázky: kde sa hodnotné veci nachádzajú, ako a akým spôsobom ich dosiahnuť.

Behaviorálni geografi začali citlivejšie vnímať subjektívne vlastnosti skúmanej geografickej reality. Uvedomili si, že ľudia žijú v prostredí, ktoré ovplyvňuje ich životy. Prostredie tak získalo nové subjektívne vlastnosti, ktoré im ľudia pripisovali Preto behaviorálne výskumy sústredili aj na rozmanité prejavy priestorového správania a rozhodovania ľudí.

Témy a výsledky behaviorálnej geografie

Produkty behaviorálnej geografie boli zaznamenané v piatich výskumných témach:

- **percepcie geografického (urbánneho) prostredia**
- **mapovanie priestorových preferencií**
- **percepcie environmentálnych rizík**
- **priestorové rozhodovanie a obmedzená racionalita**
- **geografia času (časovosti)**

Veľmi cennou prácou do štúdia percepcie priestoru je publikácia Tadeusza Siweka (2011) „*Percepcia geografického priestoru*“. Pri klasifikácií subjektívne vnímaného mestského priestoru rozlišuje: (1) **komparatívne mentálne mapy** (2) **preferenčné mentálne mapy**.

Prvý typ výskumov spájame s americkým urbanistom ***Kevinom Lynchom (1918-1984)***, ktorý sa zaoberal porovnávaním skutočného obrazu častí miest so subjektívnym obrazom prostredníctvom ľudí. Vo svoje známej knihe „*Obraz mesta*“ (Lynch, 1960) preštudoval kvalitu fyzického prostredia viacerých amerických miest prostredníctvom miestnych rezidentov. Tí si vytvorili vlastnú organizáciu priestoru, vlastný **obraz mesta** cez subjektívne hodnotenie priestoru. Objektmi subjektívneho obrazu mesta sa stali základné urbánne prvky ako sú cesty (ulice), hrany (hranice oblastí), oblasti (sídliská, nákupné centrá, parky), uzly (križovatky, námestia, dopravný terminál) a významné prvky (subjektívne miesta/prvky). Z týchto subjektívnych predstáv sa vyskladá kompletná mentálna mapa, ktorá sa porovnáva so skutočnosťou, s objektívnym rozložením urbánnych prvkov. Táto komparácia slúžili ako metodický vzor pre vedecké účely. V každom prípade obraz mesta je výsledkom praktickej a intuitívnej činnosti každého jednotlivca pohybujúceho sa v mestskom prostredí. Tento prístup môže nájsť odpovede na otázky, prečo ľudia vyhľadávajú oblasti, aj keď sú podľa objektívnych ukazovateľov pre život nevhodné, alebo prečo pohyb ľudí v priestor nie je optimálny (Siwek, 2011).

Druhý typ výskumov sa zaoberá **mapovaním priestorových preferencií**. Poznatky ľudí o priestore sú dané neúplnosťou informácií, rozsahom ich vedomostí a kultúrnym kontextom. Rôzne priestorové preferencie o tých istých lokalitách získame vtedy, ak sa výskumu zúčastnia ľudia rôznych vekových kategórií. To, čo jedna skupina ľudí považuje za miesto bezpečia, iná môže označiť za miesto strachu. Rovnako tak ľudia pripisujú priestorom rôznu mieru kultúrnej, sociálnej alebo ekonomickej hodnoty. Mapy priestorových preferencií nemožno porovnávať so skutočnosťou, ani hodnotiť správnosť preferencií. Ide o prideľovanie subjektívnych preferencií, spôsob vyjadrenia atraktivity resp. neatraktivity konkrétnych lokalít, ktoré sú vopred preddefinované, najčastejšie v podobe administratívnej jednotky (mesto, obec), alebo historického regiónu. Zisťujú sa preferencie budúcich rezidenčných alebo rekreačných lokalít a výsledkom je mapa priestorových preferencií. Gould a White (1974) skúmali preferencie študentov vybraných miest Veľkej Británie, USA a Kanady a miesta ich budúcich rezidencií bývania. Zistili, že väčšina študentov za atraktívne miesta bývanie označila svoje blízke okolie. Výsledky sú do istej miery očakávané, pretože človek sa najlepšie orientuje v priestore, ktorý poznáva, v ktorom vykonáva každodenné aktivity (Siwek, 2011).

Tretia téma sa venuje **vplyvu environmentálneho prostredia na ľudské aktivity**. Špeciálne sa zameriava na subjektívne hodnotiace postoje ľudí vo vzťahu k **prírodným hrozbám a rizikám**. Výskum prírodných rizík rozvinul americký geograf G. White (1973), ktorého práca odráža zložitosť individuálnych

a spoločenských reakcií na záplavy v USA. Výskum rozšíril do iných oblastí ako tsunami, hurikány, sneh a lavíny, sopečné erupcie alebo suchá. Zaoberal sa otázkou, prečo ľudia obývajú územia, ktoré sú náchylné na prírodné udalosti a ako vyhodnocujú pravdepodobnosť opakovania sa extrémnych prírodných udalostí. Zistil, že ľudia extrémnosť prírodnej hrozby nepovažujú za aktuálnu a reálnu, ale vyhodnocujú ju skôr ako „tichú“ a „vzdialenú“. To, ako ľudia vnímajú prírodné katastrofy (poistenie, technické opatrenie územia, migrácia) závisí od sily a frekvencie predchádzajúcej skúsenosti. Extrémne udalosti sú vnímané ako referenčný bod. S postupom času tieto spomienky miznú, a udalosť sa pre nich stáva nepravdepodobná. Táto stratégia je veľmi riskantná, pretože ak extrémna udalosť dlhé obdobie nenastala, zvyšuje sa pravdepodobnosť jej výskytu. Pri vnímaní prírodných rizík zohráva úlohu nielen nedostatok informácií o prírodných podmienkach prostredia, ale aj kultúra a hodnotové postoje vo vzťahu k miestu bydliska (Gold, 2009). Okrem štúdia prírodných ohrození existujú aj technické riziká a hazardy, ktoré súvisia s banskou činnosťou, činnosťou jadrových elektrárni alebo vodnými priehradami.

Na Slovensku je známy prípad zosuvu pôdy v obci Nižná Myšla v roku 2010. Ak by obce rešpektovali odborné geologické posudky, ktoré dokážu určiť, či je lokalita vhodná na rezidenčné aktivity a zapracovali ich do svojich územných plánov, predišlo by sa škodám na majetku. Lenže odborné stanovisko má len odporúčací charakter a konečné slovo má stavebný úrad (https://niznamysla.webnode.sk/uvodna-stranka/). Behaviorálny prístup k územnému rozvoju a plánovaniu má aj politickú rovinu.

Štvrtá téma behaviorálnej geografie sa zaoberá problémami priestorového rozhodovania, obmedzenej racionality a úlohou informácií pri štúdiu využívania zeme. ***Julian Wolpert (*1932)*** vo svojej štúdií (Wolpert, 1964) pozoroval správanie sa švédskych farmárov, keď porovnával teoretický model trhovej produktivity vytvorený na predpoklade homo economicus s reálnym (aktuálnym) modelom trhovej produktivity. Zistil, že reálny obraz produktivity dosahoval len 40 až 90% poľnohospodárskych výnosov z teoretického modelu. To znamená, že väčšina farmárov nedosahovala optimálnu produkciu, ale v rámci svojich možností, ktoré mali k dispozícií, našli uspokojujúci (sub-optimálny) výnos – **uspokojivý úžitok**. Wolpert (1964, s. 557) dospel k názoru, že racionálne očakávania nie sú cieľom ich záujmu a maximálny profit nedosahovali preto, lebo nepoznajú všetky alternatívy potenciálnej produkcie, ich rozhodovanie je ovplyvňované nedostatočnou komunikáciou a rozdielnym vnímaním informácií a pri svojej činnosti zvažujú riziká, neistotu a systém hodnôt – **obmedzená racionalita**. Koncept dokonalej racionality nie je zlučiteľný s reálnym obrazom ekonomického človeka.

Wolpert (1965) sa venoval aj vzťahu migrácie a širšieho prírodného prostredia. Migráciu považoval za výsledok stresových faktorov. Po prekročení určitého prahového bodu dochádza k premiestneniu sa na inú lokalitu, ktorá spĺňa požiadavky jednotlivca, či skupín ľudí z hľadiska uspokojovania ich potrieb. Vyhľadávanie priestoru aktivít sa uskutočňuje v niekoľkých krokoch. Začína sa rozhodovaním o migrácií, neskôr výberom cieľovej lokality. Oba kroky aktéri dôsledne vyhodnocujú. **Koncept užitočnosti miesta** reflektuje priestorové rozhodnutia pri posudzovaní kvalít pôvodného a cieľového miesta (Johnston a Sideway, 2004, s. 145).

Z tohto dôvodu koncepty užitočnosti miesta a obmedzenej racionality nie sú použiteľné pre aplikáciu gravitačného modelu. Behaviorálna geografia sa dostala do pozície kritizujúcej neoklasické a lokalizačné teórie. Podľa Cox a Golledge (1969) Wopertové práce rozšírili poznatkovú bázu behaviorálnej geografie a prispeli k rozvoju teoretickej geografie.

Geografia času je poslednou témou, ktorá sa vyvinula v rámci behaviorálnej geografie. Začiatky sú spájané s Lundskou školou a menom T. Hägerstranda. Geografia času vo svojich výskumoch prepája kategórie priestoru a času, ktoré zrkadlia jedinečné a neopakovateľné situácie a udalosti. Zároveň priestor a čas predstavujú obmedzenia, ktoré pohyb ľudí limituje. Hägerstrand (1975) v publikácii „*Čas, priestor a ľudské podmienky*“ upozornil na súbor základných podmienok, ktoré ovplyvňujú ľudský život a spoločnosť a vytvárajú limity možným štrukturálnym a organizačným formám (Ira, 2001).

Priestorové správanie a rozhodovanie vyžaduje pohyb, ktorý obsahuje individuálne trasy ciest (rutiny, rytmy), ciele a stratégie (dlhodobé, krátkodobé), kontext (sociálny, geografický), obmedzenia (biologické, koordinačné). Každý jednotlivec si organizuje vlastný časový plán a rytmus, ktorý je založený na dennej, ročnej alebo celoživotnej báze. Treba upozorniť na fakt, že každý jednotlivec vníma dôležitosť priestoru a času rôzne podľa toho, ako si projektuje svoje aktivity. Čas získa plný význam ak je zosúladený s prostredím, v ktorom sa vykonáva určitá aktivita. Čas prežitý v práci, s rodinou, nakupovaním alebo voľným časom je relatívny (rôzne intenzívny, efektívny). Teda závisí od kontextu. Z tohto dôvodu metodologické uchopenie času a priestoru treba vnímať v kontexte širšej spoločenskej praxe (May a Thrift 2001). Pohyb v priestore a čase je obmedzený troma spôsobmi (Ira 2001):

- **Obmedzenia dané schopnosťami** sa prejavujú v podobe biologicky nevyhnutných potrieb ako je spánok, jedlo alebo v podobe iných aktivít (čas strávený cestovaním)

- **Koordinačné obmedzenia** vyžadujú zosúladenie jednotlivcov alebo skupín ľudí v priestore a čase pri výkone nejakej činnosti
- **Obmedzenie autoritami** znamená, že niektoré činnosti realizované v čase a priestore sú mocenským alebo ekonomickým systémom v podobe zákonov a pravidiel (dočasne) zakázané alebo prikázané

Uvedené základné podmienky možno chápať ako východiskový poznávací rámec behaviorálnych výskumov, ktorý je pre každého človeka pohybujúceho sa v priestore a čase rovnaký. Aplikačný prínos geografie času nachádzame v oblasti samosprávneho a komunitného plánovania, implementácie a efektivity preventívnych programov alebo sociálnych intervencií smerom k zlepšovaniu životnej situácie obyvateľov (priestorová mobilita seniorov, pohybovo postihnutých osôb, nákupné správanie) (Frantál a kol., 2012; Križan a kol., 2017).

Metódy behaviorálnej geografie

Behaviorálna geografia sa vyvíjala v duchu vedeckých metód, ktoré boli reprezentované filozofiou (logického) pozitivizmu. Využívala logické myslenie, vedecký jazyk, indukciu a generalizácie, ďalej sa usilovala konštruovať a testovať modely kolektívneho ľudského správania a v ľudských rozhodnutiach hľadala priestorové pravidelnosti. V princípe uplatňovala systémový prístup vyjadrený kauzálnym vzťahom podnet – reakcia, ktorý je doplnený o radu teoretických konštruktov ako: teória hier, teória rozhodovania, teória obmedzenej racionality, teória uspokojenia potrieb, ktoré pochádzajú z ekonomickej teórie (Golledge a Stimson 1997).

Aj keď v epistemológií behaviorálnej geografie ostali vedecké základy ako verifikácia, spoľahlivosť, hodnotenie, niektoré iné sa pre výskum priestorového správania stali limitujúce a predmetom kritiky. Z tohto dôvodu je samotná metodológia výskumu behaviorálnej geografie komplexnejšia, pretože existujú rôzne spôsoby, akými je priestorové správanie ľudí koncipované a metodicky uchopené.

Prvá ucelená práca zameraná na riešenie behaviorálnych problémov v geografii je od autorov Cox a Golledge (1969). Autori v nej ukázali ako sa behaviorálna geografia postupne vymaňovala z pozitivististickej tradície. Poukázali na viaceré nedostatky, ktoré súviseli s agregáciou javov, problémom ekologickej chyby a so slabou vysvetľujúcou silou deterministických modelov. Dôraz sa postupom času kládol na štúdium dezagregovaného a individuálneho priestorového správania a pravdepodobnostné modely. Golledge a Stimson (1997) hovoria, že behaviorálna geografia využívala **alternatívnu epistemológiu**, ktorá racionálne modely nahrádzala reálnymi a normatívny prístup konštruktivistickým. Výskum založený

na predpokladoch bol nahradený početnými pozorovaniami individuálnych ľudských aktivít v reálnom čase a priestore. Tento prístup zdôrazňuje kontextuálnu, procesuálnu a kognitívnu stránku individuálnych prejavov.

Allan Pred (1936-2007) je autorom behaviorálnej matice, ktorá objasňuje prečo ľudia majú obmedzenú schopnosť pracovať s informáciami (Pred, 1967). Na vertikálnej osi je zachytená kvalita a kvantita informácií a na horizontálnej schopnosť ich využívania (obrázok 7). Je veľmi pravdepodobné, že schopnosť využívať informácie klesá s ich rastúcou kvalitou a kvantitou. Kombináciou oboch uvedených činností, len ťažko dospejeme k optimálnym rozhodovacím procesom ako to prezentujú lokalizačné teórie. V ďalšej práci (Pred, 1969) predstavuje dynamický element v zmysle, že jednotlivec mení svoju pozíciu v matici (prostredí). Ak sa ľudia učia, získavajú a nadobúdajú viac informácii a v ich využívaní sa stávajú viac zruční. V konečnom dôsledku sa blížia k optimálnym riešeniam. Týmto spôsobom jednotlivci menia externé prostredie, ktoré generuje nové nepredvídateľné udalosti (šoky). Rozhodovacie procesy sa opäť stávajú neurčitými, na ktoré je potrebné zareagovať učením. To znamená, že vzory ľudských rozhodnutí a ľudského správania predstavujú približné (aproximované) teórie priestorového spávania, pretože objavením nových šokov nikdy optimálny lokalizačný vzor nenastane.

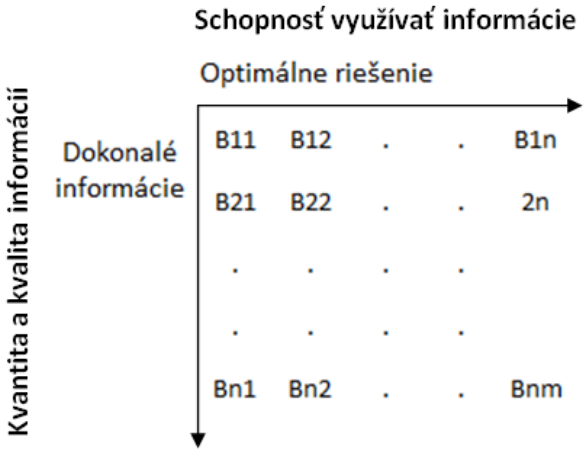

Obrázok. 7. Behaviorálna matica (zdroj: Pred, 1967)

Hlavné črty odlišujúce behaviorálnu geografiu od kvantitatívnej geografie možno zhrnúť do nasledujúcich bodov (Johnston a Sidawey, 2004):

- Hľadanie **alternatívnych (realistickejších) modelov** k normatívnej lokalizačnej teórii, ktoré nie sú založené na predpokladoch, ale na početných pozorovaniach.

- Priestor sa chápe ako ľuďmi **vnímané prostredie**, zamieta sa objektívna realita, ako to predpokladala kvantitatívna geografia.
- Odklon **od štúdia foriem** a **fyzických štruktúr** smerom **k štúdiu procesov priestorového rozhodovania a správania**
- **Rozvinutie priestorovej dimenzie** o psychologické a kultúrne teórie ľudského rozhodovania a správania sa. Prehodnocovanie konceptov, ktoré sú položené na racionálnom (ekonomickom) základe
- Dôraz sa kladie skôr na **lokálne rozhodovacie procesy** jednotlivcov alebo malých komunít, ako na agregované populácie
- Hľadanie **nových spôsobov získavania a dolovania dát** (*data mining*). Agregované dáta sú nepoužiteľné v lokálnom kontexte, rovnako tak ani tradičné štatistiky hromadných javov neodhalia to, čo sa odohráva pod povrchom štruktúr a procesov.

Metódy behaviorálnej geografie sú podľa Preda (1967) postavené na kritike lokalizačných teórií:

- **Logická nekonzistentnosť** spočíva v tom, že aktéri nemôžu dospieť k optimálnym priestorovým rozhodnutiam naraz
- **Motívy** sú v zásade dvojakého typu maximalistické a uspokojujúce
- **Kapacita** predstavuje rôznu schopnosť ľudí pracovať s informáciami

Metodológia geografie času aj napriek snahe vtiahnuť človeka do stredu geografického záujmu ostala na pozitivistických princípoch. Ľudský jedinec bol pre jeho lepšiu operacionalitu nahradený konceptom cesty a zjednodušený na „geometrický“ objekt, bez ohľadu na jeho individualitu (Madajová a Šveda, 2013). Preto sa v 80. rokoch toto fyzikálne vnímanie priestoru a času nahrádza humanistickejšou verziou geografie času, ktorá čerpá inšpirácie so sociálnej teórie. Hlavní predstavitelia tejto zmeny A. Pred a N. Thrift (Pred 1981, Thrift 1983, Thrift a Pred 1981) tvrdili, že sociálne interakcie medzi aktérom a štruktúrou sú relativizované a prepojené s časovou a priestorovou dimenziou.

S rozvojom informačno-komunikačných technológií sa zber dát v oblasti časopriestorových denných rytmov začína realizovať alternatívnymi metódami. Zariadenia GPS, alebo lokalizačné údaje z mobilných telefónov, disponujú vysokou časovou a priestorovou presnosťou, schopnosťou zaznamenať veľký objem dát, možnosť spätnej kontroly aktivít, rýchlosť pohybu, či prepojenie záznamu trasy s rozličnými digitálnymi databázami. Problémy tu môže spôsobovať legislatívne obmedzenie v podobe ochrany osobných údajov a ochoty mobilných operátorov na participatívnom výskume (Madajová a Šveda, 2013).

Podľa Madajovej a Švedu (2013) v čase nástupu informačno-komunikačných technológií, ktoré vyvolali zásadné zmeny nielen v časovej a priestorovej organizácií ľudských aktivít, ale aj vo výskumnej orientácií, možno práce z oblasti geografie času rozdeliť do niekoľkých okruhov:

- **analýza využitia času v domácnosti**
- **štúdium individuálnej mobility**
- **výskum pohybu tokov v meste a na vidieku**
- **regionálne dopravné systémy**

Príbeh slovenskej behaviorálnej geografie

Behaviorálna geografia na Slovensku sa rozvíjala v tieni kvantitatívnej geografie. Podľa Iru a kol. (2005) prvé náznaky boli zaznamenané v 80. rokoch 20. storočia, keď ***Pavel Radváni (1949-2003)*** rozpracoval otázky vzťahu človeka a prostredia, prejavujúcich sa v problematike obrazu mesta na príkladoch miest Jur pri Bratislave, Pezinok, Modra (Radváni, 1983) a ***Vladimír Ira (*1952)*** predstavil niektoré otázky časovo-priestorových výskumov v sociálnej geografii (Ira, 1989).

Avšak podľa Iru a kol. (2005) o behaviorálnej geografii sa otvorene začalo hovoriť a písať až po roku 1989. Prácu Daniela Kollára (1992) považujeme za prvú ucelenú štúdiu zaoberajúcu sa vzťahom sociálnej geografie a problematikou priestorového správania sa človeka. S transformačnými zmenami úzko súvisí problematika meniaceho sa vnímania a hodnotenia geografického prostredia, procesov a vzťahov. Táto téma vyústila do výskumu environmentálnych rizík vo vybraných obciach regiónu Hornej Nitry (Ira, 1994), trvalo udržateľného rozvoja (Huba a Ira, 2000), hodnotenia percepcie kvality života miest a obcí (Matlovič, 1992; Korec a Smatanová, 1999; Ira, 2003; Ira a Andráško, 2007; Andráško, 2016; Murgaš a Klobučník, 2016). Ira rozpracoval geografiu času v podmienkach Slovenska (Ira, 2001; 2006), na ktorú upozorňujú Šveda a Madajová (2013) v kontexte informačných technológií a Ira a kol. (2014) v kontexte každodenných aktivít marginalizovaných území. Hodnoteniu priestorových preferencií sa venoval napr. (Slavík a kol., 2008).

8. Humanistické geografie

Terminológia a interpretácia pojmov

V humánnej geografii chýbal cit pre antropologicky orientované filozofie, ktoré by sa vyjadrovali k otázkam ľudského bytia, vedomia a konania v rámci každodennej skúsenosti. Význam termínu humanistické geografie nájdeme vo filozofii humanizmu, ktorá zamietala objektívny, racionálny, mechanický a deterministický pohľad na človeka, naopak zdôrazňovala jeho „ľudské“ aspekty ako skúsenosť, vnímanie, významy, interpretácie, hodnoty, ciele, účel, postoje, predstavivosť, tvorivosť (Entrikin 1976). Pôvodne sa zaužíval termín humanistická geografia, avšak ďalší vývoj a kritika dala vzniknúť viacerým humanistickým perspektívam. Daněk (2013) preferuje používanie plurálu **humanistické geografie**. Odvovodňuje to tým, že vo výskumnej praxi sa uplatňovalo široké spektrum filozofických východísk a metodologických prístupov.

Podľa Cloke a kol. (1991, s. 58) „snahou humanistických geografií bolo ukázať človeka v jeho plnej komplexnosti.“ „**Poľudštenie“ humánnej geografie** sa realizovalo dvoma spôsobmi. Prvý hovorí, že geograf ako subjekt výskumu je v prvom rade človek, ktorý so zaujatím, plný očakávania, majúci vlastný názor aktívne vstupuje do výskumu. Geograf nie je ten, kto stereotypne upiera pozornosť len na čísla (Cresswell, 2013), v jeho výskume sa zrkadlia morálne, etické alebo ideologické hodnoty a postoje. Druhý hovorí, že ľudia ako objekt výskumu nie sú stroje, ich konanie, myslenie, vnímanie a motivácie nemožno jednoducho zovšeobecniť, ani predvídať. Ľudia sú uznaní ako ľudské bytosti, ktoré vnímajú, interpretujú a pretvárajú prostredie, v ktorom žijú. Historické a kultúrne špecifiká ako náboženstvo, mýty, tradície, ktoré sú v priestore artikulované rôznou formou prejavu, znemožňujú tvorbu zákonitostí o ľudskom správaní (Guelke, 1971).

Pôvod humanistickej geografie: kritika pozitivizmu

Vystopovať začiatky vzniku humanistických geografií je pomerne jednoduché. Dlhodobé nedocenenie filozofie humanizmu v geografických výskumoch v rámci moderných dejín humánnej geografie, viedlo niektorých humánnych geografov k formovaniu humanisticky orientovanej geografie. Humanistické geografie sa začali utvárať začiatkom 70. rokov 20. storočia ako **silná negatívna reakcia odmietajúca humánnu geografiu ako priestorovú vedu**, ktorá sa profilovala ako ekonomická geografia. Práve metodológia humanistických geografií vniesla do humánnej geografie kvalitatívne metódy, ktoré sa stali dôležitým prvkom rozvoja humánnej geografie.

Keď priestoroví geografi hovoria o vzdialenosti, majú na mysli jej kvantitatívnu povahu, uvažujú metrickú alebo fyzickú vzdialenosť, dopravné náklady, čas, alebo rýchlosť. Podľa Entrikina (1976) humanistická perspektíva vyjadruje vzdialenosť optikou emocionálneho prepojenia. Byť si blízky s človekom neznamená geometrickú vzdialenosť, ale citovú blízkosť, ktorá môže byť vyjadrená zdieľanou vášňou a emóciami v rôznych estetických, kultúrnych a sociálnych oblastiach života.

Anne Buttimer (1976) zdôrazňovala potrebu pochopiť každý región a jeho obyvateľov z vnútra – na základe lokálnej perspektívy a nie z perspektívy pozorovateľa, zvonku, ako to prezentujú pozitivisti. Jednoducho povedané javy nadobudnuté prežitou osobnou skúsenosťou dostávajú prednosť pred neosobnou, matematicky vyjadrenou (meranou), empirickou skúsenosťou. Sociálne prostredie, sociálny kontext a sociálne interakcie sú viac ako priestorová geometria objektov a javov.

Pre pozitivistu je typické nahliadať na veci z vonku, pomocou matematicko-analytických nástrojov, avšak veľmi ťažké preniknúť pod ich povrch, k podstate vecí. Podľa Nayak a Jeffrey (2011) **humanistické geografie kritizujú pozitivizmus v štyroch oblastiach**:

- **odľudštenie** (dehumanizácia) – kvantitatívne modely nevedeli zachytiť pestrosť ľudského žitia a ľudských skúseností – voľby boli redukované na čisto racionálnu podstatu, nedokázali reflektovať hodnoty a postoje ľudského rozhodovania
- **dekontextualizácia** – priestorová lokalizácia a distribúcia nebola zachytená v (sociálnom) kontexte, ale vyjadrená abstraktne, prezentovaná v mechanickej reprezentácií v mriežke geometrických vzťahov
- **absencia konkretizácie** – logický pozitivizmus uprednostňoval abstraktný a všeobecný priestor nad individuálnymi a špecifickými miestami
- **politicky neefektívna** – najmä prvé dva limity sa ukázali ako nedostatočné pri riešení kľúčových politických otázok (prehlbujúce sa sociálne nerovnosti vyvolané rastovou politikou a dôsledkami Studenej vojny a dekolonizáciou Afriky a Ázie začiatkom druhej polovice 20. storočia).

Uvedená kritika postavila do centra pozornosti nové filozofické východiská a metodologické prístupy, ktoré sa ocitli za hranicami pozitivizmu. Nayak a Jeffrey (2011) tvrdia, že sa tak stalo dvoma spôsobmi. V prvom prípade, humanistická perspektíva **rozšírila** pozitivistickú koncepciu o kvalitatívne metódy. David Ley (1978, s. 42), jeden z popredných humanistických geografov, prezentuje tento model v kontexte hľadania vysvetlenia kriminálnych prípadov nasledovne:

> Ako je možné, že sociálna skupina X pácha trestné činy v jednom mieste a na inom už nie? A ako je možné, že ten istý priestor, kde teraz žije sociálna skupina X, bol pred desiatimi rokmi vystavený rovnako vysokej kriminalite, keď tam žila sociálna skupina Y? Štatistická alebo kartografická analýza sama o sebe nie je dostatočná pre pochopenie sociálnych javov, ktoré sa ukazujú v mapách kriminality. Je užitočným prostriedkom v prvom kroku analýzy, ale nie je plnohodnotným vyjadrením podstaty sociálneho problému.

Vysvetľovacia sila priestorového modelu je obohatená humanistickým pozorovaním, ktoré prispieva k poznaniu širšieho sociálneho, kultúrneho alebo historického kontextu miesta. Nehmatateľné faktory môžu prispieť k celkovému objasneniu kriminality v priestore a čase. Z priloženej citácie sa zdá, že problémom nie sú sociálne skupiny, ale samotný historický kontext miesta. Humanistické geografie sa zamýšľajú nad súčasnými javmi cez optiku historických udalostí, v ktorých sú ľudia a miesta posudzované spoločne.

V druhom prípade, humanistická perspektíva v humánnej geografii **prepracovala** metodológiu pozitivizmu úplne od základu. Humanistickí geografi zamietli predstavu pozorovateľa ako neutrálneho a nezaujatého subjektu, ktorý nemôže meniť a ani tvoriť objektívnu realitu, ale len odhaľovať jej princípy a zákonitosti. **Pozornosť odvrátili od vysvetľovania** priestorovej distribúcie a lokalizácie **smerom k pochopeniu** a **porozumeniu** priestorov a miest.

Podľa Cresswella (2013) humanistické geografie namietali aj proti rôznym formám štrukturalizmu**,** ktoré kultúrne prejavy a identitu chápali ako produkt štrukturalistických foriem a funkcií. Podľa štrukturalistov ľudia svoje životy nemajú plne pod kontrolou, pretože podliehajú činnosti štruktúr. Tieto pravidlá fungovania spoločnosti potom determinujú ľudské správanie. Humanistická tradícia nesúhlasila s tým, že individuálne prejavy jednotlivca by mali byť podriadené účelu a cieľu riadiacej štruktúry. Vyvrcholenie kritického myslenia prišlo v diele „*Geografia bez človeka*“ (Ley, 1980), v ktorom sa Ley snažil ukázať ako sa geografia ako priestorová veda a štrukturalistická antropológia Lévi Straussa snažili eliminovať „ľudskosť“ a človeka z výskumov priestorovej organizácie spoločnosti.

Nové filozofické základy humanistickej geografie

Hlavnou výzvou humanistickej geografie bolo jasné vymedzenie sa voči vtedajšej dominantnej priestorovej paradigme v geografii. Na to, aby sa tento zámer uskutočnil, bolo potrebné nájsť takú filozofiu, ktorá by sa nezaoberala faktickými a empirickými otázkami objektívneho sveta, ale ontologickými otázkami reálneho sveta a bytia vo svete. Humanistickí geografii sa pýtali: ako ľudia vnímajú svet, ako ho prežívajú, ako si v ňom hľadajú miesto a ako svet konštituuje naše

každodenné aktivity. Na tieto otázky vedela odpovedať **kontinentálna filozofia** 20. storočia, ktorá sa zaoberala ľudskou existenciou a ľudským konaním v rámci každodennosti.

Podľa viacerých autorov (Peet, 1998; Nayak a Jeffrey, 2011; Matlovič a Matlovičová; 2015) možno identifikovať štyri filozofické smery v humanistickej geografii:

- **fenomenológia**
- **existencializmus**
- **idealizmus**
- **hermeneutika**

Za hlavných predstaviteľov **fenomenológie**, ktorá sa rozvíjala na prelome 19. a 20. storočia sa považujú ***Edmund Husserl (1859-1938)*** a ***Maurice Merleau-Ponty (1908-1961)***. Metodologickými prvkami fenomenológie a zdrojom poznania sú **elementárna skúsenosť** a **ľudské vedomie** (Leško a Mihina, 1994).

Husserl reagoval na krízu vedy, ktorá sa nevedela vyjadriť k otázkam pravdy a zmyslu ľudskej existencie. Racionálny svet čísel, ktorý tu bol od čias Descartesa považoval sféru telesných zmyslov a vedomia za nevedeckú. Husserl sa nevedel vyrovnať s tým, že neexistuje žiadne prepojenie medzi **svetom každodenných skúseností**, v ktorom žijeme, pohybujeme sa, konáme a tvoríme a **svetom objektívnej vedy**, svetom matematicky formulovaných entít, tvrdení a vzťahov medzi nimi. Tvrdil, že nie je možné oddeľovať objektívny svet od subjektívneho človeka a naopak, pretože svet dáva zmysel iba človeku. Na to, aby sme pochopili v akom svete žijeme si s objektívnou vedou nevystačíme. Pozornosť musíme obrátiť k človeku, ktorý sa so svetom každodenne stretáva. Podľa fenomenológie všetko poznanie vychádza zo skúseností iných skúsenosti, veci (fenomény) sa nám ukazujú, odkazujú na seba, spolu súvisia. Všetko je zasadené do kontextu. Husserl tento svet, ktorý sa nám ukazuje v horizontoch udalostí a predstavuje zmysluplné perspektívy označil ako **prirodzený svet** (Petříček, 1997).

Ilustráciu toho, čo fenomenologická filozofia znamená pre koncept miesta opisuje Cresswell (2013, s. 112):

> „Ak sa pýtame na otázku aké vlastnosti má miesto X, alebo ako sa miesto X líši od miesta Y, tak hovoríme o pozitivistickej filozofii, ktorá miesto chápe ako dané, určité, nemenné a nezamýšľa sa nad jeho esenciálnymi vlastnosťami. Naopak, fenomenologická filozofia sa na prvom mieste opýta, čo je miesto? Fenomenológia stopuje pravý zmysel vecí. V tomto kontexte sa fenomenológia považuje za východiskový bod poznania (aj prírodných vied) a núti nás vedome či nevedome rozmýšľať nad skutočnými vlastnosťami skúmaného

objektu, či subjektu. Fenomenológia koncentruje pozornosť k podstate vecí – k odhaľovaniu ich esencie“.

Tento obrat k podstate vecí viedol Husserla k rozvíjaniu transcendentálnej fenomenológie, ktorá sa snažila prekročiť (transcendovať) empirický postoj človeka k poznávaniu sveta. Proces transcendentálnej redukcie nás má priviesť späť ku koreňom, **späť k veciam samotným**, zbaviť sa objektívneho, ale aj subjektívneho pohľadu na svet vecí. Inak povedané, ak chceme fenomén pochopiť v jeho čistej kvalite, musíme opustiť jeho empiricky, alebo racionálne vyprodukované významy, zanechať zmyslové a ideové vlastnosti o veciach, zbaviť sa úsudkov a predpokladov o ňom (Entrikin, 1976, 617-618). Odhaľovanie esencie vecí, prežívanie elementárnej skúsenosti, je vždy záležitosťou ľudského vedomia, pretože každé vedomie je vedomie niečoho. Objekt aj subjekt sú prepojené vedomím. Vedomie je miesto, kde sa s vecami stretávame. Ľudské vedomie je intencionálnej povahy, čo znamená zameranie ľudského vedomia na objekty (Petříček, 1997).

Husserlov koncept **prirodzeného (životného) sveta** (*Lebeswelt*), spoznávaný prostredníctvom elementárnych skúseností a podstát vecí, prenikol do sociálnych vied vďaka ***Alfredovi Schutzovi (1899-1959)***, ktorý rozvíjal sociologickú fenomenológiu zameranú na každodenné skúsenosti jednotlivcov (Alievová, 1985). Ľudia si konštruujú realitu na základe každodenných (nevyhnutných) činností. Tieto myšlienky našli uplatnenie pri štúdiu **geografie žitého priestoru** (Seamon, 1979).

Husserlova transcendentálna fenomenológia bola kritizovaná pre jej prílišnú sústredenosť na analýzu mysle a vedomia, s dôrazom na podvedomé až nevedomé vyjadrenie fenoménov, bez uznania iných typov skúseností. Podľa Ash a Simpson (2014), sa Husserlov projekt fenomenológie viac krát menil, čo sa premietlo do konštituovania rôznych výskumných a metodologických oblastí.

Merleau-Ponty prichádza s **existenciálnou fenomenológiou**, ktorá kládla dôraz na **vnímanie sveta** a **telesnú skúsenosť** (Peet, 1998). Jeho filozofia je zameraná na existenciu človeka v tomto svete a nie na podstatu vecí. Kľúčovým prvkom existenciálnej fenomenológie je **princíp telesnosti**, podľa ktorého spojenie tela a mysle súvisí s otázkou bytia vo svete. Vďaka stálemu vzťahu s prostredím sme si vedomí svojho tela, svojej telesnosti. To znamená, že vedomie je vtelené, vedomie nie nadradené telu. Vnímanie a poznávanie sveta je možné prostredníctvom našej telesnosti (Pechar, 2009). Človek je vo svete prostredníctvom svojho tela.

Inou črtou telesnosti je **dynamika tela**, jeho koordinácia v priestore rôznymi formami pohybov. Centrom ľudskej skúsenosti nie je vedomie ako v prípade Husserla, ale telo vo forme intencionálnej sily, ktorá umožňuje konanie a pohyb

v každodenných situáciách. Pohyby je možné pochopiť vždy zo zameraním sa na určitý výsledok (Gibas, 2014). Pre geografiu z toho plynie, že **telo sa stáva súčasťou priestoru**.

Druhý filozofický prúd pramenil z udalostí danej doby. **Existencializmus** kritizoval filozofiu pozitivizmu a myšlienky moderného pokroku za to, že viedli k druhej svetovej vojne. Zároveň vyjadroval skúsenosti človeka z vojny, ktorý si začal uvedomovať svoju smrteľnosti. Na rozdiel od fenomenológie, ktorá sa zaoberá čistým vedomím a esenciami vecí, existencializmus skúma otázky bytia a zmyslu ľudskej existencie (Entrikin, 1976, s. 621).

Za hlavných predstaviteľov možno považovať ***Jean-Paula Sartra (1905-1980)*** a ***Martina Heideggera (1889-1976)***. Sartre vo svojom diele „*Bytie a ničota*“ tvrdí, že v prípade človeka **existencia predchádza jeho podstate**, pretože podstata našej existencie je dovŕšená až našou smrťou. Najprv musíme porozumieť existencii (žitej skúsenosti), pretože bez pochopenia existencie nemôžeme porozumieť významom, ktoré ľudia svetu dávajú. Bytie vychádza z našej vlastnej existencie, z bytia vo svete.

Podľa Heideggera **„sme do sveta vhodení“**, nevyberáme si, kedy budeme žiť, kde budeme žiť, kým budeme a s kým budeme žiť. Kľúčovým pojmom Heideggerovej filozofie je **pobyt (Dasein)**, slovo vyjadrujúce bytie ľudského subjektu na tomto svete, ale nie v zmysle fyzickej lokalizácie, ale v zmysle intencionálnych a citových väzieb medzi ľuďmi a vecami. Nakoľko si uvedomujeme svoju smrteľnosť a zároveň prechádzame neznámymi miestami, do ktorých sme vhodení, dostávame sa do situácií, ktoré v nás vyvolávajú úzkosť a strach. Podľa Heideggera je naše bytie neustále konfrontované so strachom z nebytia, preto si človek vytvára zmysluplný svet významov a sociálne väzby, aby sa zbavil tejto myšlienky (Holt-Jensen, 2009).

Spoločným referenčným bodom existencialistického myslenia je pojem **sloboda**. Ocitáme sa v situáciách, kedy si vyberáme z celého radu existenciálnych možností. Sloboda znamená schopnosť vybrať si cieľ, nie schopnosť dosiahnuť cieľ. Prostredie môže obmedzovať možnosti dosiahnuť cieľ, ale nedokáže zabrániť slobodnej voľbe (Entrikin, 1976, s. 622). So slobodou prichádza aj **zodpovednosť**. Každý z nás nesie zodpovednosť za svoje činy sám, rovnako, ako nikto iný nemôže žiť môj život, resp. zomrieť mojou smrťou. Reakcie na životné situácie sú dvojakého spôsobu: **autentické**, čo znamená prijať zodpovednosť a byť sám sebou, využiť možnosť voľby, alebo **neautentické**, čo znamená utiecť pred zodpovednosťou, byť súčasťou väčšiny a nevyužiť možnosť voľby (Petříček, 1997).

Pre humánnu geografiu je tu inšpirujúcou myšlienkou prepojenosť, resp. konfrontácia človeka ako vedome konajúceho aktéra s reálnym prostredím, v ktorom žije. Miesta spoznávame z vlastnej, osobnej skúsenosti, ktorá zahŕňa telesné, sexuálne, imaginárne, emocionálne a medziľudské aspekty ľudského bytia. Kľúčovou otázkou podobne ako u Aristotela je „*kde*“, „*na akom mieste*“, „*v akej situácii*“ sa odohrávajú intencionálne a emocionálne vzťahy (Entrikin, 1976, s. 622). Priestorovosť je potom hlboko ukotvená v ľudskom vedomí, je súčasťou nášho bytia vo svete.

Kanadský geograf ***Leonard Guelke (*1940)*** obhajoval **idealistický prístup**, podľa ktorého každý jedinec môže prehodnotiť názory tých, ktorých konanie sa snažil vysvetliť (Guelke, 1974, s. 193). Svet si idealizujeme a poznávame nepriamo, na základe vlastných interpretácií. Idealistická filozofia obnovuje tradíciu historickej a regionálnej geografie, ktorá sa mala zamerať nielen na geografické (fyzické) vyjadrenie ľudského konania (morfológia osídlenia), ale predovšetkým na významy, ktoré ľudia pripisujú veciam a skúsenostiam (Guelke, 1982). Kvantitatívna geografia nevedela v plnom rozsahu vysvetliť niektoré regionálne odlišnosti. Guelke opätovne nastolil myšlienku, že geografia je idiografická vedná disciplína, hľadajúca pochopenie komplexity ľudskej činnosti v jedinečných kultúrnych kontextoch (Johnston a Sideway 2004).

Hermeneutická tradícia hovorí, že v našom svete nie je nič objektívne, **všetko je výsledkom interpretácie**, ktorá závisí na mentálnych projekciách, etických hodnotách a konceptoch študujúceho subjektu, vedca (Blažek a Uhlíř, 2011). Cieľom hermeneutiky je isť za hranice napísaného, alebo povedaného, nájsť a pochopiť skryté, niekedy nezamýšľané výklady a významy textov, obrazov, či zvukov. Zmysel umenia sa vynorí zo spolupráce medzi tým, kto kultúrny artefakt zanechal a tým, kto sa ho snaží porozumieť a interpretovať. Porozumenie (*Verstehen*) sa týka interpretácie významov. Tento obrat k interpretácií významov v sociálnych vedách sa nazýva kultúrny (pretože významy majú kultúrny charakter) a jazykový (pretože významy sa zdieľajú a vymieňajú rečou) (Hoggart a kol., 2002).

Otázkam interpretácie významov sa venoval **symbolický interakcionizmus**, podľa ktorého je človek tvorivá ľudská bytosť, ktorá sa sociálne vyvíja na základe aktívnej interakcie so spoločenským prostredím. Významy, interpretácie, alebo symboly sú produktom sociálnych interakcií, vždy reagujú na aktuálnu situáciu. Preto nie sú stabilné, ale neustále pozmeňované a reinterpretované (Alievova, 1985).

Za hlavného predstaviteľa hermeneutiky sa považuje ***Hans-George Gadamer (1900-2002)***, ktorý nadviazal na Heideggerovo dielo a upozorňuje na skutočnosť,

že človek nevstupuje do interakcií dokonalý, ideovo čistý a izolovaný od okolia, ale vždy s určitou predpojatosťou, pred porozumením, predsudkami a vnútorným cítením, ktoré pramenia z osobného, svetského, ideologického, alebo náboženského presvedčenia (Peet, 1998).

Hermeneutika je určitým spôsobom holisticky zameraná filozofia, snažiaca sa prekonať hermeneutický kruh. Ide o **problém porozumenia celku** – pochopenie častí je možné za predpokladu pochopenia celku, ktorý však nepochopíme ak neporozumieme jeho častiam (Kasala, 2003). V praxi to znamená, že interpretátor a text sa navzájom neustále ovplyvňujú, resp. dochádza k neustálemu vzájomnému pohybu medzi čiastočným porozumením a celkovým porozumením. Na to, aby sme text pochopili, musíme poznať širší rozsah udalostí, uvažovať viaceré kontexty, v ktorom sa text vyvíjal. Demeritt hovorí, že kým prírodné vedy sa vyznačujú jednou hermeneutikou, v ktorej neutrálny subjekt s určitými znalosťami a predpojatosťou skúma nemenný objekt, tak sociálne vedy pracujú s dvojitou hermeneutikou, kde predpojatý subjekt skúma iný predpojatý subjekt prostredníctvom dialógu, interaktívnym spôsobom (Hoggart a kol., 2002, s. 26).

Myslenie, koncepty a prax humanistických geografií

Humanistické geografie priniesli do geografického bádania nový pohľad na človeka a priestor. Predovšetkým sa zmenilo myslenie geografov. Uvedomili si, že geografia nie je len o matematickom a geometrickom vyjadrení priestoru. V priestore existujú aj miesta v zmysle **topos**, ktoré sa stávajú miestami len na základe emocionálnych vzťahov. Do geografie prenikli nové koncepty a zásadným spôsobom sa zmenila aj výskumná prax. Za najvýznamnejšie produkty humanistických geografií považujeme nasledovné témy:

- **vzťah priestoru a miesta**
- **fenomenológia miesta – vzťah k miestu a jeho význam**
- **fenomenológia miesta – identita miest**
- **fenomenológia miesta – koncept bezmiestnosti**
- **fenomenológia miesta – koncept domova**
- **geografia žitého sveta**

Geograf čínskeho pôvodu a autor označenia humanistická geografia ***Yi-Fu Tuan (*1930)*** a kanadský geograf ***Edward Relph (*1944)*** zásadným spôsobom zmenili pohľad na miesto a priestor. Tvrdili, že **priestor je možné vnímať prostredníctvom miest a naopak**. Podľa Relpha (1976) človek vníma rôzne časti priestoru rôznou intenzitou, teda rôznym miestam pripisuje rôzny význam. Priestor, ktorý spoznávame sa nám javí ako zložitý, chaotický a ťažko zapamätateľný. Až každodennou skúsenosťou sa nám z priestoru vynoria miesta plné významov.

Začneme si všímať jednotlivé dominantné prvky, miesta pohybu, oddychu, zážitkov. Vzťah priestoru a miesta Tuan (1977) popisuje nasledovne:

> Priestor je otvorenosť a sloboda, miesto je uzavretosť a bezpečie. Priestor nás láka, miesto nás púta. Z bezpečia a stability miesta sme si vedomí slobody, ale aj hrozieb priestoru a naopak. Priestor je niečo abstraktné, miesto niečo konkrétne. Priestor sa stane miestom, keď mu ľudia dajú konkrétny význam. Ak je priestor pohyb, miesto je zastavenie. Ak si pod priestorom predstavíme pohyb, potom, každé zastavenie pohybu vytvára možnosti ako lokalizáciu premeniť v miesto (Tuan, 1977, s. 6).

Nakoľko priestor sa v humanistickej tradícií považoval za slobodný a otvorený pripisovali sa mu vlastnosti nestálosti a napätia. Naopak miesta sa považovali za zakorenené a uzavreté a tým pádom za stabilné a bezpečné. Koncom 20. storočia sa začali tieto myšlienky, pod vplyvom postštrukturalizmu, kritizovať (kapitola 13.2).

Relph uvažuje o dvoch typoch priestoru, ktoré zohrávajú rôznu úlohu v každodenných životoch ľudí (Seamon a Sowers, 2008):

- **pragmatický**, alebo **existenciálny** priestor identifikuje spôsoby priestorových skúseností, ktoré sú inštinktívne a telesné
- **plánovací**, alebo **kognitívny** priestor identifikuje spôsoby priestorových skúseností, ktoré sú viac intelektuálne a ideálne

V humánnej geografii ako priestorovej vede bol objektom výskumu priestor vyjadrený geometrickými vlastnosťami, zatiaľ čo Tuan v rámci humanistickej geografie do centra pozornosti postavil koncept miesta vyjadrený osobnou skúsenosťou ľudí. Relphov (1976) výskum bol zameraný na **fenomenológiu miesta**, ktorého cieľom bolo preskúmať a objasniť situácie, udalosti, významy a skúsenosti v každodennom živote. Holt-Jensen (2009) hovorí, že miesto samé o sebe je prázdnou kategóriou, stáva ním vtedy, ak je v ňom prežitá skúsenosť. Človek si na základe vlastných skúsenosti, prežitých situácii, ale aj predstavivosti vytvára vzťah k miestu, pripisuje mu význam (*sense of place*). **Vzťah k miestu** predstavuje vysoko subjektívnu množinu pocitov, nálad, postojov, predstáv, symbolov, hodnôt, ktoré jednotlivci pripisujú jednotlivým miestam, ktoré nadobudnú skutočný význam až v priebehu času:

> Pre dospelých ľudí je príznačné pripomínať si situácie a udalosti z minulosti, ktoré ich citovo zasiahli. Každý kúsok nábytku, alebo škvrna na stene má svoj príbeh. Kým dospelí ľudia sa radi vracajú späť v čase, deti majú nielen krátku minulosť, ale ich perspektívy sú upriamené do budúcnosti. Ich vitalita pre robenie vecí a skúmanie priestoru nevytvára možnosti pre pozastavenie sa, pripútanie sa a spätný pohľad (Tuan, 1977, s. 33).

To znamená, že významy nie sú objektívne dané a nemenné, v priebehu času sú neustále vytvárané z aktívneho vzťahu subjektu a objektu. Tuan hovorí, že ak má geograf porozumieť procesom, ktorými ľudia pretvárajú miesta a prostredie, musí sústrediť pozornosť na hľadanie významov, ktoré ľudia a ich kultúry prisudzujú prírodnému prostrediu (Entrikin a Tepple, 2006). Tuan vo svojej knihe „*Topofília: štúdium vnímania prostredia, postojov a hodnôt*“ (Tuan 1974) poukazuje na to, akým spôsobom vznikajú emocionálne väzby s miestom prostredníctvom vnímania prostredia. Uvažuje nad estetickou a vizuálnou skúsenosťou a telesným kontaktom. Tvrdí, že prostredie má v nás vzbudiť emocionálne cítenie. Vytváranie vzťahu k miestam nájdeme v podobe viditeľných prírodných fenoménov a kultúrnych artefaktov. Vávra (2010) dodáva, že význam miesta môže za určitých okolnosti získať inštitucionálny rozmer, kedy sa jedinečnosť krajiny, alebo miesta, dostáva pod špecifický režim ochrany (napr. CHKO, UNESCO). **Topofília** tak vyjadruje pozitívny vzťah k miestu, kým v ďalšej monografii Tuan poukazuje aj na negatívne vzťahy k miestu – tzv. **topofóbia** (Tuan, 1979).

Akým spôsobom miesta vznikajú a ako sa líšia od ostatných, predstavuje pojem **hĺbka miest.** Pri skúmaní hĺbky miest sa Relph (1976) zameriava na emocionálne väzby ľudí s miestom, ktoré sú zdrojom ich identity. Pretrvávajúca **identita miest**, ktorá ich odlišuje od okolitého priestoru je výsledkom troch komponentov:

- **fyzické vlastnosti miesta** dané geomorfológiou (turistika v Tatrách, chodník v korunách stromov, pláže na Kréte),
- **aktivity, situácie a udalosti odohrávajúce sa v miestach** (festival Pohoda odohrávajúci sa na letisku Trenčín, futbalový klub FC Liverpool v mesta Liverpool) a
- **individuálne a skupinové významy vytvorené prostredníctvom skúseností** a zámerov (tradície, kultúrne dedičstvo, špecifické citové a osobné zážitky).

Základ identity miesta Relph definuje prostredníctvom konceptu vžitosti (*insideness*). Podľa Seamon a Sowers (2008) vžitosť (*insideness*) predstavuje najoriginálnejší príspevok k pochopeniu významu miesta na základe prežitej skúsenosti. Relph rozlišoval dva koncepty vyjadrujúce stupeň pripútania sa, angažovanosti jedinca, alebo skupiny k určitému miestu – identita miesta:

- **vžitosť s miestom** (*insideness*) znamená, že človek je vo vnútri miesta, kde sa cíti bezpečne, pohodlne. Človek je spätý s miestom, v ktorom žije. Pozná nálady, zvyky, tradície a významy miesta. Miesta vžitosti sú tie, ku ktorým sa jednotlivec citovo pripútava (rodné a rodinné miesta, miesta oddychu, kultúry, športu).
- **nevžitosť s miestom** (*outsideness*), znamená, že človek je mimo miesta, kde sa cíti ohrozený, nechránený. Miesto vníma z vonka, cíti sa byť citovo odcudzený.

Tieto miesta sa vzťahujú na ľudí, ktorí sa prisťahovali do určitej mestskej štvrte, alebo dočasne zmenili miesto bývanie kvôli pracovnej ceste, stáži, či štúdiu.

Samozrejme ani jeden koncept nie je výhradne spájaný s pozitívnym, alebo negatívnym prežívaním miesta. Existujú prípady, kedy sú rodné, či rodinné miesta vnímané odcudzene a citovo vzdialené, naopak nevžitosť s miestom je pre niektorých ľudí príležitosťou spoznávať nové kultúry a identity.

Relph (1976) tvrdí, že industriálna a masová spoločnosť prináša so sebou neautentický význam miest, ktoré poznáme nepriamo a sprostredkovane. Zaviedol termín **bezmiestnosť** (*placenessless*), ktorým vyjadril odcudzenie sa, stratu vzťahu človeka a komunít k miestu. V tomto kontexte sa miesta stávajú miestami bez identity, ktoré vytvorila masová výroba, masová spotreba a mobilita (Peet, 1998). V súvislosti s postupujúcou globalizáciou možno tvrdiť, že dynamika globálneho kapitalizmu produkuje homogenizované miesta s rovnakou architektúrou a funkčnosťou (obchodné a zábavne centrá, dopravné terminály), v ktorých sa necítime „*ako doma*“. Vzťah k niektorým miestam nie je autentický, pôsobíme v nich ako outsideri a využívame ich len ako tranzitné body, ktoré podporujú rýchlejší pohyb medzi dvoma miestami, alebo uspokojujú náš spotrebiteľský dopyt. Postmodernistický prístup by opäť argumentoval, že ide o uhol pohľadu. Aj v týchto neautentických miestach sa niektorí ľudia cítia ako doma a pravidelne ich vyhľadávajú.

Cresswell (2009) tento koncept bezmiestnosti rozširuje a hovorí o **„žiadnom mieste“** (*non-place*), ktoré je s ľuďmi slabo prepojené a neustále v pohybe. Ide o miesta virtuálnej komunikácie, zábavy, spotreby, alebo aj hazardu, ktoré utlmujú rozvoj fyzických sociálnych vzťahov medzi ľuďmi. V dobe rastúceho vplyvu informačných a komunikačných technológií ľudia môžu aktívne vystupovať na viacerých miestach zároveň (sociálne siete, skupinový chat). Avšak žiadne z nich nie je autentické, len virtuálne sprostredkované. Každý človek sa snaží eliminovať odlúčenie od sveta vytvorením zmyslu „bytia“ na konkrétnych miestach.

Domov sa považuje za veľmi osobné a intímne prostredie, je zdrojom našich najsilnejších významov. **Koncept domova** je Tuanovej práci prezentovaný v pozitívnom zmysle. Domov je miesto, ku ktorému sme pripútaní od detstva. Je východiskovým miestom našich budúcich perspektív. Je centrom intenzívneho vzťahu k miestu, predstavuje oblasť stability a bezpečia. Domov je často používaný ako symbol univerzálnej pripútanosti (Cresswell, 2009a). Dom je miesto, ktorému prikladáme význam a časom sa môže stať našim skutočným domovom. Niektoré iné domy v nás nezanechávajú pocit domova. Vnímame ich ako nevyhnutné priestory, ktoré sú súčasťou našich životov (miesto práce, miesto nákupov).

Vnímanie miesta robí z domu domov, robí kostol budovu s hlbokým religióznym významom. Preto treba rozlišovať emocionálne vzťahy medzi domom a domovom.

Hoci by sa mohlo zdať, že miesta vnímame lokálne, náš vzťah k miestam je neohraničený. Miesta, rovnako ako aj domov existujú v rôznych mierkach. Na jednej strane obľúbené kreslo predstavuje miesto ku ktorému sme si vybudovali pevný citový vzťah, na strane druhej miesto, kde sa dobre cítime môže byť aj samotná Zem (Tuan, 1977, s. 149).

Centrálnym prvkom miesta z pohľadu existencionálneho zážitku je miesto ako konštrukt každodennej skúsenosti človeka. ***Anne Buttimer (1938-2017)*** vniesla do humanistických výskumov dynamiku ukazujúcu sa v každodenných skúsenostiach „obyčajných" ľudí v rámci konkrétnych životných podmienok (Buttimer, 1976). Rozvinula Husserlov **koncept žitého sveta *(lifeworld)***, ktorý sa vzťahuje na spoločný fyzický a sociálny svet, v ktorom je skúsenosť konštruovaná a vedomie odhaľované. Skúsenosť zahŕňa všetky udalosti individuálnych a kolektívnych životov. Buttimer tvrdí, že tento každodenne žitý svet je považovaný za samozrejmý, naše každodenné priestorové správanie je z veľkej časti zautomatizované a rutinné (Ash a Simpson, 2014, s. 50). Žitý svet vyjadruje situáciu, kedy sa prostredníctvom času spájajú každodenné aktivity človeka s miestom.

Denný pohyb je typickou črtou tak jednotlivca ako aj skupín ľudí. ***David Seamon (*1944)***, žiak Anne Buttimer, ktorý nadviazal na jej prácu hovorí, že ľudia obývajú svoje svety (robia ich zmysluplnými) prostredníctvom tela a telesných pohybov. Jeho práca „*Geografia žitého sveta: pohyb, oddych a prežívanie*" (Seamon, 1979) sa zaoberá mobilitou v každodennom svete. **Telo je intencionálnej povahy**, dôverne pozná každodenný priestor, v ktorom sa pohybuje. Dochádza k záveru, že vedomie a kognitívne procesy hrajú len čiastočnú úlohu v každodennom priestorovom správaní človeka. Väčšina každodenných pohybov vychádza z rozumovej telesnej znalosti prostredia. Vďaka telesnému subjektu môžeme ovládať rutinné pohyby automaticky, bez rozmýšľania (Peet, 1998, s. 57).

Seamon (1979) tak tvrdí, že naše **pohyby majú podobu zvyku**. Telesný subjekt využíva súbor spontánnych a integrovaných čiastkových pohybov a činností v rámci napĺňania určitého zámeru – **telesný balet**. Telesný subjekt sa učí opakovanými pohybmi, učí sa praxou. Tieto zvykové a naučené pohyby, ktoré pomáhajú lepšie spoznávať a využívať priestor nazval **časopriestorové rutiny** (Gibas, 2014). Nakoľko pohyb človeka v priestore a čase je viazaný a obmedzený, telesný balet a časopriestorové rutiny sa môžu zakotviť a zakoreniť len na konkrétnych miestach. Ak sa na konkrétnom mieste kombinuje viacero telesných

baletov a časopriestorových rutín Seamon hovorí o miestom balete so špecifickou atmosférou. Termín žitého sveta je záležitosťou každodenných skúseností, ktoré sú späté s telesným poznaním a telesnou pamäťou a telom ako takým. Koncept žitého sveta praxi približuje rámček 7.

Výskumné metódy a prax humanistických geografií

Humanistickí geografi priniesli do humánnej geografie nové výskumné metódy a techniky. Inšpiráciu čerpali v príbuzných vedných disciplínach ako antropológia a etnografia. Kvantitatívne metódy neboli schopné v plnom rozsahu preniknúť do myslenia ľudí, pochopiť ich životné príbehy, zámery a účely ich konania v rôznych kontextoch. Do centra výskumu sa dostali opätovne **kvalitatívne metódy**, ktoré mali zachytiť cit pre postihnutie každodenného života ľudí. Cloke a kol. (2004, s. 22) hovoria, že tento dôraz na citlivosť humanistických geografov je reflexívnej povahy. Výskumník musí zvážiť všetky politické, praktické, koncepčné a etické dôsledky ovplyvňujúce výskum, výskumníka, ľudí, skúmané miesta alebo spoločnosť.

Rowles (1978b, s. 175–176) hovorí o dileme subjektívneho a objektívneho poznávania. Subjektívne poznávanie je v konečnom dôsledku nedostupné, pretože sa realizuje na úrovni individuálnych pocitov a objektívne poznávanie je často abstraktné a generalizované a zahmlieva skutočné skúsenosti. Preto navrhuje tretí spôsob poznávania – **medziľudské poznávanie**. Medziľudské poznávania je čiastočné a stále vznikajúce, plynie zo vzťahu medzi tým kto poznáva a tým, kto je poznávaný. Obe strany sa poznávajú cez každodenné aktivity, medziľudské vzťahy, konverzáciu, gestikuláciu a činnosti. Na výskume participujú spoločne, no zároveň sa navzájom ovplyvňujú. Základnou myšlienkou medziľudského poznania je empatia, intuícia, dôvera, partnerstvo, priateľstvo. Spôsob ako realizovať medziľudské poznávanie je možné prostredníctvom rozhovorov. **Výskumník by mal nielen pozorovať, ale aj počúvať** (Cloke a kol., 2004). Metodológia humanistických geografií začala úspešne prepájať kvalitatívne a kvantitatívne metódy.

Pri medziľudskom poznávaní sú najvhodnejšie intenzívne metódy, ktoré sa realizujú priamo v teréne. Do výskumu sa vnášajú vlastné pozorovacie metódy, hĺbkové a opakované rozhovory, príbehy z minulosti, detailné opisy, diskusné skupiny, dlhodobé pozorovanie zvykov skúmaných ľudí, preniknutie do ich komunitného priestoru, osobne prežitá skúsenosť a vcítenie sa do ich životov. Dva príklady metód, ktoré boli využité v humanistických výskumoch uvádzame v rámčeku 7.

Rámček 7 Humanistická prax: žitý priestor a každodennosť

Graham Rowles vo svoje práci „*Uväznení v priestore? Objavovanie geografickej skúsenosti starších ľudí*“ (Rowles, 1978a) strávil veľa času v komunite starších ľudí veku 68 až 83 rokov. Sledoval ich zmenu vnímania prostredia. Po rokoch strávených v ich životnom priestore si vybudoval k tejto komunite osobný a citový vzťah, všimol si iné situácie, ktoré štandardné štatistiky nezachytia. Počas vyše troch rokov zhromažďoval dáta tak, že zdielal ich každodenný život, sledoval ich kreatívne dialógy, zapájal sa do diskusií. Všetko to viedlo k tesnejšiemu vzájomnému spoznávaniu sa. Mohol tak povedať, aké to bolo byť, žiť a vidieť svet ako staršia osoba – medziľudské poznanie. Zistil, že na rutinné činnosti kladú veľký dôraz a ich aktivity vykonávané v priestore sú efektívne. Najlepšie poznajú a orientujú sa v priestore domu a jeho okolia. Rovnako tak vyhodnocujú rozdielnym spôsobom tú istú cestu počas leta a zimy. Vypozoroval aj ďalšie prejavy každodenného správania sa, ktoré si z veľkej časti produktívne obyvateľstvo neuvedomuje. Možno práve preto, lebo tieto skúsenosti nezažili (Cresswell, 2013, s. 117-118). Cloke a kol. (2004, s. 180) uviedli tri závery, prečo si títo starší ľudia vytvorili vzťah k Winchester Street: osobné fyzické spomienky na infraštruktúru a fyzické vlastnosti zažitých priestorov (1), autobiografické spomienky na miesta významných udalostí (2) a sociálne siete, prostredníctvom ktorých sú ich životy prepojené so živými a zosnulými (3).

Mapovanie urbánneho prostredia z humanistickej perspektívy ponúka štúdia ***Davida Ley (*1947)*** o černošskom ghette vo vnútornom meste Philadelphia „*Černošské vnútorné mesto ako hraničná základňa*“ (Ley, 1974). Ley sa počas trojročného výskumu do černošskej štvrte presťahoval, angažoval v komunitnom združení, zúčastňoval sa na ich aktivitách ako pozorovateľ, realizoval dotazníkový výskum, písal novinové články, komunikoval s miestnym obyvateľmi, zbieral fakty od miestnej polície. Spoznal tak nálady miestnych komunít. Kombinoval tak kvalitatívne a kvantitatívne dáta. Výstupy výskumu rozdelil do dvoch častí: tiene a realita. V prvej, všeobecnej časti odhaľoval predsudky majoritného obyvateľstva (belochov) v USA voči afroamerickej komunite. Zdôrazňoval rôzne symboly černošských štvrtí amerických miest, ktoré v očiach bieleho obyvateľstva vyvolávali sociálne stresujúci a nestabilný priestor. Zistil, že nevedomosť a nedostatok informácii z prvej ruky mali za následok, že biele obyvateľstvo podľahlo presvedčeniu, že černošské komunity sú nebezpečné, pripravujúce sa na násilné revolúcie. O černošskej komunite píšu tí, ktorí ju nikdy nezažili. Tento pohľad je vonkajším pohľadom. V druhej časti predstavil zistenia svojho výskumu v rámci komunity (vnútorný pohľad). Detailným etnografickým popisom odhalil, že gangy si vytvárali vlastné teritória, ale nie na základe fyzických prvkov vnútorného mesta (kvalita bývanie, dopravná infraštruktúra, využívanie zeme), ale

symbolických prvkov (násilie, grafity, vypálené autá), ktoré kvantitatívny výskum neodhalí. Ley v práci ukázal, že symboly vyjadrujú citový vzťah členov gangu k svojmu teritóriu. Aktivity gangu sú najviditeľnejšie na hraniciach teritórií, kde súperia s inými skupinami. V ich vnútri sa tieto aktivity nepáchajú (Cloke a kol, 2004, s. 173-174, s. 198).

Kritika a budúcnosť humanistickej perspektívy

Na rozdiel od paralelne sa vyvíjajúcej radikálnej geografie, pôvodná humanistická geografia nepredstavovala ucelený vedecký prúd, nemala žiaden teoretický ani politický základ, pretože vychádzala z pestrej škály filozofických tradícií (Entrikin a Temple, 2006).

Kritika humanistickej perspektívy v humánnej geografii smeruje k dvom aspektom:

- **preceňovanie vplyvu človeka**
- **rekonceptualizácia miesta z viacerých perspektív**

Štrukturalistické prístupy v geografii kritizujú humanistické geografie za prílišné sústredenie výskumov na človeka a jeho intencionálne sily a nedocenenie vplyvu sociálnych štruktúr, moci a globálnych podmienenosti. Myšlienky marxizmu prijal Sartre, keď začal rozvíjať existencialistický marxizmus. Pripúšťal, že spôsob výroby síce determinuje sociálny, politický a intelektuálny život, no zároveň tvrdil, že ľudia sú aktéri, ktorí svojou aktivitou sú schopní prekonať rôzne (deterministické) situácie (Peet, 1998, s. 113-114). Sartre kritizoval Stalinovo naliehanie na jednotu prírodného a ľudského sveta. Táto jednota popiera špecifickosť ľudskej bytosti, jej kultúrny rozmer, tvorivý potenciál a subjektivitu v historickom procese (Peet a Thrift, 1989, s. 9).

Oveľa väčšia pozornosť bola nasmerovaná na koncept miesta, ktorý bol vnímaný ako miesto bezpečia a uzavretosti. Kritika prichádza z **feministických geografii**. Ich predstavitelia tvrdili, že humanistická perspektíva ignorovala negatívny a traumatický obraz miest a domovov, ktorý sa vzťahoval k domácemu násiliu na ženách a deťoch. V humanistických geografiách sa konceptu strachu v kontexte domova pozornosť nevenovala (Seamon a Sowers 2008).

Konštruktivistické a postštrukturalistické prístupy kritizovali, že identita miesta sa vnímala v esencialistickom chápaní. Miesta sa tak stávali symbolom nacionalizmu, segregácie, chudoby, terorizmu (Cresswell, 2013). Naopak priestor získava celý rad pozitívnych významov ako sloboda, cestovanie, objavovanie.

Príbehy písané prežitou skúsenosťou, hĺbkovými rozhovormi, vcítenie sa do situácie iných osôb, detailné opisy, to všetko sú metodologické produkty

humanistických geografii, ktoré sa úspešne uplatňujú v súčasných výskumoch. Post-fenomenologická geografia sa orientuje viac na filozofiu pragmatizmu, ktorou chce zachyť ontologický význam technológií ako súčasť sociálnej a kultúrnej existencie človeka (Ihde, 2009). Vyvrcholením sú posthumanistické geografie, ktoré sa snaží zmazať hranice medzi fyzickou a humánnou geografiou. Vychádzajú z vitalistických filozofii a upozorňujú na nereprezentantívne teórie. Tieto myšlienky rozoberáme v rámci posthumanistických geografii, ktoré predstavujeme v kapitole 13.4.

Reflexie v slovenskej humanistickej geografii

Slovenská humanistická geografia nebola tak produktívna ako predchádzajúce dva prístupy (kvantitatívna geografia a behaviorálna geografia). Prvým relevantným príspevkom bola práca Kollára (1992), ktorá sa zaoberala sociálnou geografiou, ktorú spája s humanistickou perspektívou. V zásade môže hovoriť o troch typoch prác:

- práce rozvíjajúce koncept miesta a priestoru všeobecne (Matlovič, 2007, Rusnák a kol., 2014)
- práca zaoberajúce sa výskumom identity (Kasala, 2008, Nikisher, 2013; Bucher a Nováková, 2015)
- práce zamerané na kvalitatívne metódy (Rochovská a kol, 2007; 2014)

9. Radikálna geografia

K termínu radikálna geografia

Radikálna geografia upozorňovala na široké spektrum nových problémov, ktoré sa objavovali v americkej spoločnosti na pozadí studenej vojny koncom 60. rokoch 20. storočia. Termín radikálna geografia označoval **radikálny politický aktivizmus**, ktorý sa vyjadroval k sociálne relevantným otázkam nerovností, rasizmu, ľudských práv, životného prostredia, vojny vo Vietname (Peet, 1977).

V 70. rokoch sa niektoré konflikty podarilo vyriešiť a široko vymedzená radikálna geografia stratila svoj pôvodný význam. Začala sa zaoberať sociálnymi a ekonomickými otázkami kapitalistickej produkcie a kapitalistických vzťahov v rámci prechodu k postindustriálnej spoločnosti. Do geografie prenikla marxistická sociálna teória, ktorá sa stala kritickou alternatívou k modernizačným rozvojovým teóriám. **Marxistická geografia** mala za cieľ analyzovať ekonomické problémy kapitalizmu a realizovať zmeny v duchu sociálnej spravodlivosti. Avšak ústup revolučných aktivít v USA, ekonomický rast a pád Železnej opony v Strednej Európe signalizovali ďalšiu zmenu termínu.

Prídavné meno „radikálny“ síce obsahovalo rôzne radikálne (kritické) tradície v geografii (Blunt a Willis, 2000), ale významovo nepokrývalo prepojenie ekonomických konceptov s politickou praxou. Peet a Thrift (1989) zaviedli termín **politicko-ekonomické prístupy humánnej geografie**. Blunt a Willis (2000) vo svojej knihe „*Disidentské geografie*“ uvádzajú päť radikálnych tradícií v geografii, ktoré existovali v tieni dominantnej geografickej paradigmy: **anarchizmus**, **marxizmus**, **feminizmus**, **boj za sexuálnu slobodu** a **postkolonializmus**.

Uvedené tradície humánnej geografie, ktoré sa vymaňujú z čisto marxistického pohľadu na nerovnosti ako formu útlaku kapitalistických vzťahov a skúmajú sociálno-priestorové procesy sociálneho znevýhodnenia a marginalizácie v rámci rôznych dimenzií rozdielov (rod, rasu, sexualitu, zdravotné postihnutie), môžeme zaradiť pod **kritické geografie** (Kitchin a Hubbard, 1999).

Spoločenský kontext

Pre pochopenie atmosféry, v ktorej prebiehala paradigmatický vývoj geografie Danek (2013) uvádza niektoré sociálne, politické a kultúrne hnutia a konflikty:

- generácia, ktorá nezažila druhú svetovú vojnu sa obávala vojenských konfliktov na pozadí studenej vojny, požadovala viac slobody, demokracie a rovnosti
- modernizačné teórie zabezpečovali síce rast bohatstva spoločnosti, ale produkovali sociálnu segregáciu, chudobu a kriminalitu

- v USA sa vyostrilo hnutie proti diskriminácií a rasovej segregácií Afroameričanov, ktoré sa vyhrotilo v roku 1968 vraždou **Martina Luthera Kinga**
- hnutie proti vojne vo Vietname vyústilo do masových protestov
- začiatkom 70. rokov sa objavili hospodárske problémy, nárast nezamestnanosti, opustenie zlatého štandardu a rozpad medzinárodného Brettonwoodskeho menového systému
- v Európe sa objavovali nacionalistické hnutia v Baskicku, Severnom Írsku
- politicky motivované protesty prebehli v San Franciscu, Paríži, Berlíne, Prahe a mnohých ďalších mestách

Západná spoločnosť mohla v podmienkach demokracie spontánne uviesť do chodu rôzne občianske a revolučné hnutia. Najmä v Amerike vznikali rôzne kultúrne a hudobné aktivity podporujúce boj proti vojne a boj za ľudské práva a rodové nerovnosti označované ako proti kultúra „counterculture“. Niektoré z nich sú dodnes známe a objavujú sa ako element súčasnej postmodernistickej kultúry (Woodstock, Hippies, Summer of Love, film *Bezstarostná jazda* z roku 1969). Mladá generácia Američanov bola presvedčená, že finančné prostriedky, ktoré boli využité vo vojne proti Vietnamu chýbali na riešenie vnútorných sociálnych a environmentálnych problémov miest.

Prečo radikálne hnutia nevznikli aj na území bývalého Československa? V podmienkach normalizácie bolo akékoľvek radikálne hnutia okamžite potlačené a neskôr prenasledované. Sovietsky zväz v roku 1968 vynaložil nevyhnutnú silu na zachovanie hraníc východného bloku. Z politických dôvodov to nebolo možné a táto politika sa vniesla aj do akademického prostredia. Príkladom je text, ktorý uverejnil profesor Krcho pri príležitosti nedožitých narodenín profesora Lukniša:

> V roku 1966 bola do redakcie Geografického časopisu zaslaná hlboko fundovaná teoretická práca o premene teoreticko-metodologického modelu geografie (Paulov, 1968), v súvislosti s neskoršou odozvou československej geografie na vývoj svetovej geografie v kontexte kvantitatívnej a teoretickej revolúcie v geografii. Práca vzbudila rozruch a po búrlivých diskusiách v roku 1968 bola napriek snahe profesora Lukniša do časopisu nezaradená. Avšak svojou filozofickou fundovanosťou sa jej dostalo uznania vydaním vo Filozofickom časopise (Krcho a Benová, 2008, s. 34-35).

Preto treba upozorniť na fakt, že radikálna geografia sa v Amerike vyvíjala na pozadí **studenej vojny**. Dôsledky studenej vojny pociťovalo aj Československo. Cenzúra západnej sociálnej teórie a kultúrnych hodnôt sa stala akousi normou v rámci vzdelávacieho procesu.

Spoločenská relevancia radikálnej geografie a kritika kvantitatívnej geografie

Podľa ***Richarda Peeta (*1940)*** radikálna geografia sa v začiatočnej fáze rozvoja zaujímala o dva akademicko-spoločenské problémy (Peet, 1977, s. 11):

- **geografia ako sociálne relevantná veda** sa snažila zmeniť disciplínu od nepodstatných (priestorových) otázok k riešeniu naliehavých sociálnych problémov
- **geografi ako aktéri sociálnej zmeny** sa snažili realizovať sociálne zmeny v spravodlivejšiu spoločnosť priamo v praxi, zastupovaním a advokáciou znevýhodnených skupín obyvateľstva pri hľadaní lepších organizačných modelov spoločnosti

Predstavitelia radikálnej geografie si uvedomili, že kvantitatívna geografia zabúda na spoločensky relevantné témy a naďalej rozvíja lokalizačné teórie a interakčné modely, ktoré na vysvetlenie a predikciu priestorových javov využívajú jazyk geometrie. Sack (1972) tvrdil, že zákony geometrie sú síce užitočné na vysvetlenie a predikciu geometrie priestorových javov (body, línie), ale nedokážu zachytiť dynamiku a význam sociálnych procesov. Kvantitatívna geografia sa zaoberala výhradne priestorovými procesmi a ostatné sociálne a politické procesy sú vecou politiky a preto do geografických výskumov nepatria – **priestorový separatizmus** (Sack, 1974) a **priestorový fetišizmus** (Peet, 1998, s. 74).

Podobne aj Harvey (1973, s. 11-13) uvádza, že pôvodné videnie teórie a priestoru vychádzalo z umelého oddelenia metodológie a filozofie, tak ako to vnímal aj sám autor v diele „*Vysvetľovanie v geografii*“ (Harvey, 1969). Uvedomil si, že **hodnoty a fakty nie sú oddelené kategórie**, ale sú zviazané sociálnou praxou a vychádzajú zo sociálneho kontextu.

Massey (1973) podrobila lokalizačné teórie kritike, keď tvrdila, že priestor neexistuje mimo ľudského bytia, ale je súčasťou sociálnych aktivít človeka. Rovnako tak tvrdila, že lokalizačná teória nie je neutrálna, pretože stojí na predpokladoch neoklasickej ekonómie. Táto vedecká ideológia je nadizajnovaná tak, aby sledovala prospech a zisky vybraných ekonomických aktérov (firmy, podnikatelia). Znamená to, že vedecké poznanie bude v určitom aspekte zaťažené ideológiou a vždy bude slúžiť ekonomickým cieľom bez ohľadu na záujmy pracujúcich a spotrebiteľov.

Peet (1977, s. 6) iniciátor termínu radikálna geografia, tvrdil, že:

- **objektívna, hodnotovo a politicky neutrálna veda neexistuje**, pretože sociálne vedy vo svojich interpretáciách slúžia určitým politickým cieľom
- **konvenčná a etablovaná veda istým spôsobom legitimizuje existujúci sociálny a ekonomicky systém** a umožňuje mu jeho prežitie v konkurencií iných alternatív

Rozhnevaní mladí muži ako nazývali radikálnych geografov nielenže kritizovali geografiu ako priestorovú vedu z vyššie uvedených dôvodov, ale snažili sa ju premeniť na **participatívnu vednú disciplínu**, ktorá prepája záujmy (miestnych) obyvateľov, komunít, samospráv, profesorov a študentov (Bunge, 1969). Ak chce byť **geografia spoločensky relevantná** musí sa spolupodieľať na riešení problémov sociálnej organizácie spoločnosti a pritom neopustiť status vednej disciplíny. Inak stratí svoj význam a postavenie v oblasti sociálnych vied.

Radikálni geografi sa začali aktívne zapájať do verejných protestov a občianskych hnutí na univerzitách a v uliciach, aby poukázali nielen na nerovnosť občianskych práv, ale aj na súvisiace geografické problémy rasovej a sociálnej nespravodlivosti v mestách. Radikálni geografi boli konfrontační, optimistickí, anarchistickí, niekedy aj búrliví, pochádzali z robotníckych sociálnych tried a ich prejavy a myšlienky boli prezentované štandardne vo forme článkov a recenzií, ale aj neformálne v podobe kresieb a karikatúr (Peake a Sheppard, 2014). Pri diskusiách a vyjednávaní s miestnym úradmi pôsobili ako „advokáti“ znevýhodnených sociálnych skupín obyvateľstva za lepšie podmienky. Ich cieľom bola snaha aktívne vstúpiť do politického a sociálneho dialógu a realizovať zmeny v prospech marginalizovaných skupiny obyvateľstva (Peet, 1998).

Peet uvádza, že **radikálna geografická prax** a **politický aktivizmus** neboli príznačné len pre mladú generáciou geografov. Toto obdobie zarezonovalo aj v komunite priestorových geografov (Peet, 1998). Niektorí z nich nomoteticky orientovaný geografický výskum nahradili tzv. expedičným (terénnym) výskumom priamo v konkrétnych lokalitách. V roku 1968 William Bunge založil *Spoločnosť pre ľudské objavovanie*, ktorej cieľom bolo skúmanie sociálnej organizácie nepoznaných miest v centrálnej zóne černošského geta v meste Detroit (Bunge, 1969). Geografická osveta mala miestnych ľudí naučiť myslieť geograficky, aby sa mohli stať „plánovačmi“ svojho priestoru a aktérmi sociálnej zmeny namiesto toho, aby boli pasívni užívatelia priestoru, ktorý vytvorili politici a inštitúcie. Konkrétne opatrenia súviseli napríklad s reorganizáciou siete základných škôl a so zriaďovaním zmiešaných tried v snahe eliminovať rasovú segregáciu. Podobné aktivity sa udiali v Toronte, Londýne alebo Sydney (Danek, 2013). Cieľom radikálnej geografie bolo odhaľovanie naliehavých problémov miestnych komunít a ponúkať konkrétne riešenia čo najpriamejším spôsobom.

K zviditeľneniu radikálnej geografie na akademickom poli prispeli v roku 1969 dve udalosti (Peake a Sheppard, 2014):

- **míting Asociácie amerických geografov**, na ktorom sa prvý krát objavila a vyčlenila skupina radikálnych geografov
- **vznik časopisu Antipode**.

Keďže prevládajúca priestorová paradigma geografie články radikálnych geografov odmietala publikovať v renomovaných amerických časopisoch (*Annals of the Association of American Geographers, Economic Geography*), z iniciatívy študentov na Clarkovej Univerzite vznikol časopis **Antipode**, ktorý prezentoval rôzne témy: imperializmus, chudoba, getá a Afroameričania, ženy, Americká indiánska geografia, prostredie a príroda, migrácia a iné. Richard Peet, ako čerstvý absolvent Berkeley Univerzity sa po príchode na Clarkovu Univerzitu ujal editorských prác na časopise. Začiatky časopisu označil ako rozpačité, práce boli teoreticky veľmi jednoduché, alebo až príliš eklektické a empiricky popisné (Peake a Sheppard, 2014).

Filozofické a metodologické východiská radikálnej geografie

Pri zrode a rozvoji radikálnej a neskôr marxistickej geografie stáli tri filozoficko-teoretické prúdy:

- **Marxizmus**
- **Štrukturalizmus**
- **Kritické teórie**

Hlavným predstaviteľom marxistickej tradície v sociálnom myslení bol ***Karl Marx (1818-1883)***, ktorý prevzal od Hegela myšlienku dialektického konfliktu, s tým rozdielom, že ju neaplikoval na svet hodnôt, významov a ideálov, ale na materiálny svet kapitalizmu. Marx ukázal, že na základe teórie sociálnej zmeny možno v dejinách ľudstva identifikovať odlišné **spôsoby výroby**, ktoré charakterizujú tri historické formy spoločenského usporiadania: **feudalizmus**, **kapitalizmus** a **komunizmus** (Palumbo a Scott, 2006, s. 77). Kľúčovou myšlienkou dejín spoločenského vývoja je **dialektika** triednych (výrobných) vzťahov a výrobných spôsobov, ktoré predstavujú fundamentálny základ, od ktorého sa história odvíja – **historický materializmus**. Hybnou silou historického materializmu je myšlienka nevyhnutej materialistickej dialektiky medzi dvoma spôsobmi výroby. Marx tvrdí, že dejiny všetkých doterajších spoločností sú dejinami triednym bojov:

> Slobodný a otrok, feudál a poddaný, cechový majster a tovariš, stáli vždy proti sebe vo večnom protiklade, ktorý sa zakaždým končil

> revolučným pretvorením celej spoločnosti. Moderná buržoázna spoločnosť, ktorá vzišla zo zániku feudálnej spoločnosti, triedne protiklady nezrušila. Celá spoločnosť sa štiepila na dva veľké, proti sebe stojace triedy: buržoáziu a proletariát. Objavením Ameriky sa pre buržoáziu otvorili nové možnosti. Rozvoj kolonializmu a výmenný obchod s kolóniami spôsobili rozvoj trhu, dopravy, priemyslu, ktoré boli revolučnými prvkami v rozpadajúcej sa feudálnej spoločnosti, pretože pôvodný výrobný spôsob nestačil rastúcemu dopytu. Cechový spôsob a manufaktúry boli vytlačené veľkými priemyselnými komplexmi, cechových majstrov a priemyselný stredný stav nahradili priemyselní milionári. Teda vidíme, že moderná buržoázia je produktom dlhého vývojového procesu viacerých prevratov v spôsobe výroby a výmeny tovarov (Marx a Engels, 1983, s. 11-15).

Marx tento mechanizmus sociálnej zmeny nepovažoval za absolútne nevyhnutný, chápal ho v podobe masových historických náhodností a pripúšťal možnosť spätného pohybu a náhodných zvratov. Rovnako tak netvrdil, že vývoj dejín bude bezpodmienečne smerovať ku komunizmu. Marx dokazoval, že logickou analýzou ekonomickej štruktúry kapitalizmu možno odhaliť niektoré vlastnosti spoločnosti, ktoré už prekonala (Černík a Viceník, 2011, s. 188-189), s ktorými bude nevyhnutne konfrontovaná aj kapitalistická spoločnosť.

Dôležitá je myšlienka významu ekonomiky pre vývoj spoločnosti. Marx tvrdil, že myšlienky, názory, postoje, morálka nemôžu byť oddelené ekonomiky, ale existujú ako jej dôsledok (Nayak a Jeffrey 2011, s. 74). Sociálne a politické procesy majú pôvod v materiálnych životných podmienkach. Výrobné vzťahy a výrobné sily tvoria reálnu (ekonomickú) základňu, nad ktorou sa dvíha politická a právna nadstavba (Černík a Viceník, 2011, s. 118).

Základom pochopenia historického materializmu je poznanie dvoch termínov: **ekonomická základňa** a **nadstavba**. Marx tvrdil, že medzi ekonomickou základňou a nadstavbou je dialektický, podmienený, dynamický a neustále meniaci sa vzťah. Ekonomická základňa je vyjadrená **výrobnými silami**, ktoré zahŕňajú stroje, technológie, inovácie alebo prírodné zdroje a **výrobnými vzťahmi**, ktoré sú ustanovené vlastníckymi vzťahmi alebo duševnými právami (vzťahom kapitalistu a pracovníka). V kapitalizme rozoznávame dve triedy. **Vládnuca trieda** vlastníkov kapitálu ovláda výrobné sily a žije z práce **pracujúcej triedy**. Kapitalisti si privlastňujú výnos získaný z práce pracujúcich v podobe nadhodnoty. Nadstavba existuje v podobe **formálnych** (štát, inštitúcie) a **neformálnych** (náboženstvo, kultúra, rodina) **štruktúr** a istým spôsobom závisí od ekonomickej základne, ktorá ich produkuje a pretvára. Výrobné sily sú dynamickej povahy sú produktom intelektuálnej činnosti človeka, naopak výrobné vzťahy sú relatívne statické, inštitucionálnej povahy.

V začiatočnej fáze vývoja každého spôsobu výroby ponúka spoločný prienik výrobných síl a výrobných vzťahov viaceré možnosti ako hromadiť a reprodukovať bohatstvo. Lenže v neskoršej fáze vývoja sociálne a politické štruktúry a výrobné vzťahy v rámci trhu práce nedokážu efektívne reagovať na všetky inovácie a produkty technologického pokroku (výrobné sily) (Cresswell, 2013, s. 127-128). Z tejto dialektiky medzi výrobnými vzťahmi a výrobnými silami sa rodí **sociálny** a **triedny konflikt**, ktorý vedie k revolučným zmenám.

Aj tu vznikajú rôzne interpretácie vzťahu základne a nadstavby. V duchu Stalinského učenia sa základňa (ekonomický systém) a nadstavba (sociálny, politický a kultúrny systém) začali ukazovať v protiklade ako príčina a následok, ako niečo materiálne a ideálne (Černík a Viceník, 2011, s. 118). V tomto kontexte je často diskutovaný vzťah ekonomickej základne a kultúry. Geografi by oblasť kultúry chceli reinterpretovať ako súčasť ekonomických vzťahov, ktorá je zasadená v ekonomike s vlastným symbolickým kapitálom, potrebným pre rozvoj ekonomiky (Nayak a Jeffrey 2011, s. 77).

Švajčiarsky lingvista ***Ferdinand de Saussure (1857-1913)*** tvrdil, že za všetkými formami sociálnej komunikácie nájdeme jazykový systém, štruktúru, ktorá sa skladá zo znakov. Znaky obsahujú pojmy a významy (obrázok 8). Lenže na rozdiel od tradičného prístupu k štúdiu jazyka, ktorý zdôrazňuje vertikálne vzťahy medzi pojmami a významami, de Saussure uprednostňuje horizontálne vzťahy medzi znakmi. Vzťahy medzi pojmami a významami nie sú fixné, ale arbitrárne (ľubovoľné) ustanovené na základe sociálnej konvencie. Teória semiotiky – veda o znakoch – bola založená na tvrdení, že jazykové znaky dávajú zmysel len prostredníctvom vzťahu k iným znakom a nie vo vzťahu k javom, alebo objektom. (Ashenden, 2006). Semiotika zdôrazňuje relačný charakter významu. **Jazyk je** potom **koncipovaný ako systém horizontálnych vzťahov**. Obrázok 8 približuje rozdiel medzi historickým a Saussurovým prístupom k chápaniu jazyka, keď význam a pojem tvoria znak, resp. konkrétny jav či objekt.

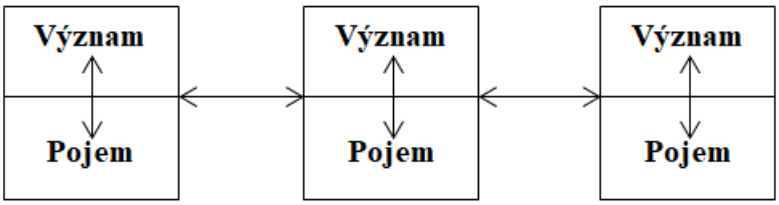

Obrázok 8 Štruktúra jazyka (Peregrin, 2008, s. 78)

To znamená, že podobné, alebo rovnaké pojmy (slová) môžu nadobúdať rôzne významy, alebo označovať rôzne veci. Napríklad, kritériom rozlíšenia medzi riekou a potokom je v slovenčine veľkosť toku, zatiaľ čo v prípade francúzštiny to je skutočnosť, či sa daný tok vlieva do mora, alebo nie (Blažek a Rochovská, 2006), alebo ak starší ľudia označia niečo za „brutálne“ zvyčajne majú na mysli negatívne veci, na rozdiel od dnešnej mládeže, ktorá označenie „brutálne“ používa aj v kontexte niečoho „úžasného“. Táto „svojvoľnosť znakov“ znamená, že význam pojmov nie je jednoznačne daný, čo je jeden z dôvodov, prečo slová vyžadujú interpretáciu (Cloke a kol., 2004, s. 320).

Claude Lévi Strauss (1908-2009) je predstaviteľ antropologického štrukturalizmu, ktorý priniesol štrukturalizmus do sociálnej teórie. Zaoberal sa štúdiom kultúry a tvrdil, že hlboko pod vrstvami kultúrnej rozmanitosti je ukrytá spoločná štruktúra. Štrukturalistickú analýzu aplikoval na štúdium mýtov a mytológie. Upozornil na to, že ak chceme mýtom porozumieť treba skúmať ich štrukturálnu dialektiku (život vs. smrť, príroda vs. kultúra, čas vs. priestor) (Murdoch, 2006). Domnieval sa, že pri štúdiu mýtov je dôležitý nielen obsah, ale aj štruktúra, dejová postupnosť, kontrastnosť vytvárajúca celkový príbeh. Jednotlivé prvky mýtov uvažované oddelene nedávajú zmysel. Ich zmysel sa vynorí až vtedy, ak sa zameriame na ich **vzájomné vzťahy** a **usporiadanie v kontexte jedného celku**. Medzi všeobecné myšlienky, ktoré obohatili sociálnu a kultúrnu teóriu, patria úvahy o nadradenosti celku nad jeho časťami (Ashenden, 2006, s. 274). Štrukturalizmus tak pracuje s myšlienkami holizmu, pretože tvrdí, že jednotlivé formy kultúrneho vyjadrenia nemožno redukovať na jednotlivé časti, ale chápať ako súčasť štruktúry alebo systému vzťahov.

Peregrin (2008) tvrdí, že na základe týchto poznatkov sa postupne začal rozvíjať štrukturalistický pohľad na človeka a na spoločnosť. Zo štrukturalistického hľadiska, človek má za asistencie akéhokoľvek kultúrneho, alebo ekonomického materiálu neustálu potrebu vytvárať štruktúry (šablóny). Táto potreba sa realizuje nielen v jazyku a mýtoch, ale aj v priestorovom správaní, prostredníctvom výroby a spotreby (nakupovanie, stravovanie, obliekanie). Cieľom antropologického štrukturalizmu bola snaha preniknúť pod povrch kultúrnych artefaktov a zamerať sa viac na mechanizmy vzniku týchto štruktúr, ako na ľudí a ich aktivity.

V 50. a 60. rokoch sa kontinentálna filozofia výrazne odklonila od fenomenológie a existencializmu. Pôvodne lingvistický a antropologický štrukturalizmus našiel oporu v marxizme sa stal prevládajúcim filozofickým myslením v Európe. V sociálnych vedách sa etabloval ako (západný) marxistický štrukturalizmus. ***Luis Althusser (1918-1990***) považoval marxizmus za skutočnú teoretickú vedu o fungovaní kapitalizmu. Na rozdiel od ortodoxného (Stalinského) marxizmu Sovietskeho typu, ktorý presadzoval priamy ekonomický a technický

determinizmus, riadený centralistickými politickými štruktúrami, Althusser zastával názor nepriamej príčinnej súvislosti medzi prvkami spoločnosti a relatívnej nezávislosti marxistickej teórie na ideológii štátnej moci. Výsledky tohto úsilia boli zaznamenané v oblasti regionálneho rozvoja v teórií svetového systému, v teóriách závislosti a v regulačných prístupoch (Peet a Thrift, 1989).

Roland Barthes (1915-1980) načrtáva ďalší osud štrukturalizmu. Murdoch (2006) tvrdí, že Barthes sa postupne odpútava od striktne formalizovaného prístupu, ktorý vyvinuli jeho predchodcovia a sústreďuje pozornosť na kombináciu analýzy štruktúry jazyka (textu) so subjektívnym hodnotením aktéra, ktorý koná v rámci určitého sociálneho kontextu. Barthes vysvetľuje, že **neexistuje jediný a definitívny význam**, ktorý by bol zakódovaný v texte. Rovnako tak ani čitatelia nie sú naprogramované stroje interpretujúce text rovnako. Pochopenie významu preto nemožno dosiahnuť len vedeckou analýzou štruktúry. Dôležitú úlohu pri tvorbe významu zohráva čitateľ ako aktívny aktér v procese tvorby zmyslu. Tým, že existuje viacero interpretátorov, autorove texty získavajú nadbytok významu. „Zrodenie čitateľa musí byť zaplatené smrťou autora“ (Barthes, 2006, s. 77).

Tento posun z vedeckej analýzy formálnych štruktúr smerom k akceptovaniu vplyvu čitateľa, interpretátora, sa považuje za významný krok k formovaniu nového myšlienkového prúdu **postštrukturalizmu** (kapitola 13.2). V kontexte sociálnych vied potom môžeme tvrdiť, že aj ekonomické prístupy, sociálne politiky, kultúrne prejavy sú otvorené rôznym interpretáciám, pretože neexistuje jediné vysvetlenie, jediný režim pravdy.

Kritická teória spoločnosti sa objavila v 20. rokoch 20. storočia. Frankfurtská škola nadviazala na nemeckú školu idealizmu a marxizmu a spočiatku bola zameraná na kritiku tradičnej pozitivistickej teórie, ktorá preferovala technické záujmy pred praktickými (Peet, 1998). Keďže sa kritická teória vyvíjala v období silnejúceho fašizmu a kolabujúceho kapitalizmu, snažila sa byť kritickou alternatívou. Inšpiráciu čerpala z Hegelovej dialektiky a marxizmu. Neskôr sa stáva interdisciplinárnou oblasťou prepájajúcou sociológiu, filozofiu, kultúrnu analýzu a politickú ekonómiu, ktorá sa vzťahuje nielen k výrobným vzťahom kapitalistickej ekonómie, ale aj k sociálnym a kultúrnym vzťahom v kapitalizme (Keller, 2006). Frankfurtskí kritickí teoretici napr. ***Max Horkheimer (1985-1939), Theodore Adorno (1903-1969)*** alebo ***Jürgen Habermas (*1929)*** boli kritickí voči ideológiám, kapitalizmu, medzinárodným korporáciám, štátnej byrokracii, kultúrnemu priemyslu a masovej kultúry. Tvrdili, že systém kultúrnej výroby je ovládaný reklamou, komerčnými a individuálnymi záujmami slúžiacemu konzumnému kapitalizmu (Kellner, 2006).

Vyvrcholenie kritickej teórie nachádzame v Habermasovom diele „*Poznanie a ľudské záujmy*“, v ktorom rozlíšil tri typy poznávacieho záujmu ľudí vo vede (Phillips, 2009):

- Technický záujem o znalosť objektívnej reality pomocou experimentov a vysvetlenia – **empiricko-analytické vedy**
- Praktický záujem o znalosť subjektívnej reality pomocou porozumenia a interpretácie – **hermeneutické vedy**
- Emancipačný záujem o znalosť spoločnosti pomocou prepájania teórie a praxe, racionality a morálky – **kritické vedy**

Habermas bol presvedčený, že emancipačná povaha kritickej sociálnej vedy spája dohromady záujem prírodných vied o kauzálne vysvetlenie a záujem hermeneutických vied o historické a kultúrne porozumenie (Kellner, 2006). Jeho idealistický pohľad na svet bol kritizovaný z viacerých strán za to, že naďalej obhajuje modernitu a osvietenecký projekt, privileguje poznatkovú bázu západných filozofií – eurocentrizmus a naivne verí, že poznatky zaručujú slobodu (Phillips, 2009).

Obrat k marxistickej geografii

Radikálna geografia čerpala inšpirácie zo sociálnej teórie. Istú inšpiráciu nachádzala v anarchistickej tradícií (kapitola 4.6.3), avšak rozhodujúce argumenty našla v marxistickej filozofii. V 70. rokoch 20. storočia stála podobná spoločenská objednávka pred americkou geografiou. Peet a Thrift (1989) tvrdia, že **radikálna geografia vznikla ako reakcia na krízu kapitalizmu** v dvoch rovinách:

- **angažovanie USA vo vojne** vo Vietname – boj o krajiny tretieho Sveta a
- **prepuknutie sociálnych hnutí v mestách** v boji za ľudské práva a sociálnu spravodlivosť.

Kríza kapitalizmu bola dostatočným impulzom na to, aby sa radikálna geografia postupne pretransformovala v marxistickú geografiu. Podľa niektorých radikálnych geografov radikálny prístup v geografii nebol dostatočne radikálny. Berry (1972) rozlíšil dve skupiny radikálnych geografov. Jeden prúd uplatňoval **reformisticko-liberálne zmeny** kapitalistickej spoločnosti. Priestorový geograf Richard Morril, ktorý sa zapájal do diskusií radikálnych geografov si uvedomoval riziká revolúcií a iných závažných spoločenských zmien, preto myšlienky „Novej ľavice“ nezdielal, podľa ktorej je revolúcia jediným spôsobom ako dosiahnuť zmenu. Namiesto toho navrhol sériu postupných malých krokov (navrhovanie priestorových riešení sociálnych problémov prostredníctvom územného plánovania), ktoré môžu v konečnom dôsledku viesť taktiež k radikálnym

spoločenským zmenám (Matlovič a Matlovičová, 2015). Za rovnako liberálno-reformistický prúd radikálnej geografie sa považovali aj expedičné hnutia, ktoré ponúkali riešenia sociálnych problémov aktivizmom a participáciou.

Druhý, **marxistický prúd predstavuje radikálnejšiu verziu zmeny** humánnej geografie a spája sa s premenou liberálneho v marxistické myslenie spoločnosti. Marxistickí geografi vychádzali z predpokladu, že príčiny priestorových nerovnosti a sociálnej nespravodlivosti (getá, sociálne vylúčené obyvateľstvo, kriminalita, diskriminácia) sú zakorenené v kapitalizme. Aktéri kapitalistického systému sa neusilujú o sociálnu spravodlivosť, ale o ekonomickú efektívnosť. Peet (1977, s. 17) uvádza dva momenty rekonštrukcie teoretickej bázy radikálnej geografie:

- **kritika** existujúcej **prevládajúcej (pozitivistickej) paradigmy** v geografickom myslení
- **prienik sociálnych teórií (marxizmus) do geografickej teórie.**

Marxistická geografia Davida Harveyho

Marxistický prístup v (radikálnej) geografii rozpracoval ***David Harvey (*1935)*** (pozri rámček 8). Novú filozofickú platformu našiel v marxizme. Kým fenomenológia vidí geografickú realitu príliš idealisticky, pozitivizmus zase príliš abstraktne a technicky, tak materializmus zrkadlí problémy každodennej reality. Preto marxizmus ponúka adekvátnu interpretáciu sociálnej reality, v ktorom sa úspešne prekrývajú všetky tri vedecké prístupy: pozitivizmus, fenomenológia a materializmus. Medzi pozitivizmom a marxizmom videl zásadný rozdiel v tom, že pozitivizmus sa jednoducho snaží porozumieť svetu, zatiaľ čo marxizmus sa snaží svet zmeniť. Bol presvedčený, že dozrel čas na revolúciu v geografickom myslení (Harvey 1972, s. 6-7).

Harvey nachádzal v marxistickej filozofii mnoho vysvetľujúcich momentov pri rozpracovaní problematiky getoizácie miest a sociálnej spravodlivosti v mestách. Tento zásadný počin skompletizoval v diele „*Sociálna spravodlivosť a mesto*“ (Harvey, 1973). Kniha je rozdelená na dve časti. Prvá sleduje **liberálno-reformistickú perspektívu** pri navrhovaní priestorových zmien formou urbánneho plánovania v prospech spravodlivejšej politiky bývania v mestských častiach amerických miest. V druhej časti knihy, ktorú nazval **marxistické formulácie**, navrhol problém riešiť revolučným spôsobom. Kritizuje geografiu ako priestorovú vedu a pri hľadaní súvislostí medzi sociálnymi procesmi a priestorovými formami využíva marxistickú analýzu. Getá, centrálne obchodné zóny a suburbánne rezidencie sa formujú v dôsledku vytvárania nadhodnoty a jej cirkulácie prostredníctvom trhu s nehnuteľnosťami.

Harvey (1972, s. 8-9) už nepotrebuje verifikovať faktické skutočnosti, že chudobní sa koncentrujú tam, kde im to ich ekonomické podmienky dovoľujú. Navrhuje, aby sa na miesto ďalších, lepšie kalibrovaných modelov priestorovej štruktúry miest predložila teória, ktorá objasní príčiny formovania geta. Ak je týmto mechanizmom trh s nehnuteľnosťami, potom ho treba odstrániť a nahradiť iným mechanizmom organizácie trhu s bývaním. Modely mestského trhu s pozemkami od von Thünena po Alonsa a Mutha považuje za **kontrarevolučné**, pretože formálna správnosť teórií len potvrdzuje existujúce sociálne nerovnosti, neponúka spôsoby ako vytvoriť spravodlivejšiu spoločnosť a bráni skutočnej revolúcií v myslení (Harvey, 1972, s. 10-11).

Rámček 8 David Harvey

David Harvey absolvoval doktorandské štúdium na Cambridge University v roku 1962. V 50. rokoch bola britská geografia zameraná na regionálne štúdie a historickú geografiu. Jeho téma dizertačnej práce sa venovala aspektom zmien v poľnohospodárskej a rurálnej krajiny (na príklade produkcie chmeľu) v regióne Kent v období 1815-1900 (Castree, 2011a, s. 234). Cambridge nebol len miestom historicko-geografických štúdií, ale aj centrom kvantitatívnej geografie, kde pôsobili významní priestoroví geografi Chorley a Haggett.

Jeho presun do Bristolu znamenal obrat k priestorovej vede. V roku 1968 dopísal zásadné metodologické dielo „*Vysvetľovanie v geografii*“, ktoré vyšlo o rok neskôr. V knihe položil základy vedeckého vysvetľovania; poukázal na význam teórie, hypotéz, zákonov a modelov v geografii. V tom čase trval na rozdelení filozofie a metodológie. Tvrdil, že filozofické otázky nie sú predmetom geografických výskumov. Presadzoval aspekty logického vysvetlenia pred filozofickými aspektmi. Na druhej strane deduktívno-nomologický model prevzal od filozofov prírodných vied ako Hempel, Carnap (Gregory, 2006, s. 3-4).

Zlomový moment v jeho vedeckej kariére súvisel s príchodom na Johns Hopkinsovu univerzitu v Baltimore v roku 1969 v rámci interdisciplinárneho programu zaoberajúceho sa geografiou a environmentálnym inžinierstvom. V meste bol konfrontovaný s udalosťami, ktoré kabinetný priestorový geograf len ťažko zažije. Videl horiace mesto, ktoré zažívalo občianske nepokoje spojené s rasovou diskrimináciou, chudobou a odporom voči vojne vo Vietname Harvey sa pripojil ku komunite mladých študentov, ktorí hľadali riešenie sociálnych problémov v Marxovej práci.

Podľa Barnesa (2006, s. 40) odmietnutie pozitivistickej vedy slúžiacej politickým cieľom a jeho záujem o Marxa vyplýval z viacerých okolnosti. Už ako študentovi Cambridgu mu bola predstavená Marxova práca. Ďalšie politické udalosti z roku

1968 (študentské nepokoje v Paríži, vraždy **M. L. Kinga, R. Kennedyho**) ho postupne nútili zamýšľať sa nad tým, ktoré teórie sú pre spoločnosť relevantné a vedú k spravodlivejšej spoločnosti. Ako píše sám Harvey „*bolo absurdné písať vedeckú prácu (Vysvetlenie v geografii) a pritom sa pozerať ako kolabuje svet takmer na každom mieste. Ocitol som sa v pasci medzi tým čo sa deje vo vnútri geografie a čo sa deje vo svete*“ (Harvey, 2006, s. 187). Začínal hľadať spôsoby ako prepojiť akademickú činnosť so sociálnym kontextom, ktorý bol presýtený rôznymi spoločenskými problémami. Aj tu sa prejavujú znaky dialektiky, metódy, ktorú ďalej aplikoval na fungovanie kapitalizmu v priestore.

Harvey marxistické myšlienky predstavil na mítingu Asociácie Amerických geografov v Bostone v roku 1971 a v príspevku „*Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation*“. Svojim myslením ovplyvnil R. Peeta, editora radikálneho časopisu Antipode a marxistická geografia sa tak postupne etablovala v rámci sociálnej a ekonomickej geografie (Barnes, 2006).

Urbánny sociológ Manuel Castells (1977) prispel k tejto diskusii, keď tvrdil, že v mestách existujú priestory (re)produkcie pracovnej sily a kolektívnej spotreby. Kultúrna urbanizácia ako forma kolektívneho vyjadrovania identity miest je výrazne v defenzíve a existuje ako dôsledok ekonomických záujmov. Centrálne zóny miest sa s prechodom k postindustriálnej spoločnosti začali obsadzovať rozvíjajúcim sa sektorom služieb, stali sa predmetom triedneho boja, investičných špekulácií (procesu gentrifikácie) a vzniku nových foriem kapitálu. V niektorých prípadoch to znamenalo masívne vyľudňovanie a útek nízkopríjmových skupín obyvateľstva mimo centrálnu zónu. (Sub)urbanizácia tak slúži kapitalizmu, aby riešila problémy ekonomického rastu (Zukin, 2006).

V diele „*Limity kapitálu*“ Harvey (1982) rozvinul marxistické myslenie v humánnej geografii, ktoré je považované za vysoko teoretickú prácu založenú na abstraktnej argumentácií fungovania kapitalizmu a za geografický ekvivalent Marxovho „Kapitálu“. Podľa Castree (2008, s. 63) Marxovým „*Kapitálom*“ sa Harvey inšpiroval pre dva dôvody. (1) Marx ponúka **spôsoby ako preniknúť k hlbinným príčinám sociálnej nerovnosti**, ktoré sa priestoroví geografi nepokúšajú zmeniť, ale len zmierniť prostredníctvom regionálnej a verejnej politiky a (2) Marx si uvedomoval **dôležitosť poznatkov**, ktoré majú silu zmeniť svet. Aby poznatky nadobudli skutočný význam musia slúžiť spoločnosti, predovšetkým pracujúcej triede. Pojem „limity“ kapitálu Harvey chápe v dvoch rovinách Castree (2008, s. 66):

- **nedocenenie** geografických aspektov (**priestoru**) v Marxovej teórií
- sám **kapitalizmus** ako ekonomický systém **má** svoje nedostatky (**limity**).

Kapitál je esenciou kapitalizmu. Predstavuje proces, do ktorého sú vkladané peniaze, aby priniesli ďalšie peniaze. Dôležitá je plynulosť kapitálu, jeho neustály pohyb, pretože každé prerušenie procesu hrozí stratou, alebo znehodnotením vynaloženého kapitálu. Harvey (1975) rozoznáva **imobilný** a **mobilný kapitál**. Imobilný kapitál je pripútaný k určitému miestu a spĺňa definíciu vybudovaného prostredia. Na to, aby cirkulácia kapitálu prebiehala musia byť vybudované štyri typy prostredia: (1) výroba (továrne), (2) spotreba (obchodné centrá), (3) reprodukcia (domy/nehnuteľnosti) a (4) komunikácie (letiská). Imobilný kapitál má tú vlastnosť, že vyžaduje údržbu a používanie. Niektoré z týchto vybudovaných prostredí sú náročné na financovanie a svoj zisk generujú až v dlhodobom horizonte (napr. diaľničné poplatky) (Castree, 2008, s. 66-68).

Mobilný kapitál je možné premiestniť z jedného miesta na iné. Sú to produkty a služby ako potraviny, nábytok, autá, šport, kultúra, ktoré vyžadujú k svojej činnosti investície do konkrétnej imobilnej formy kapitálu; (autá potrebujú diaľnice). Táto forma kapitálu vyžaduje rýchlejšiu cirkuláciu v oblasti produkcie a spotreby, inovatívnych postupov a hľadania nových trhov. Snaží sa byť dostupná takmer okamžite a pokrývať čo najväčší trh.

Marx nachádzal a uplatňoval **dialektiku** v každodennom živote medzi sférami výroby a spotreby. Rozpory plynúce z tohto vzťahu sú pripisované kapitalistom, ktorí bez ohľadu na reálnu kúpyschopnosť obyvateľstva sledujú svoje ciele (zisky) a produkujú nadprodukciu. Tento nesúlad produkuje ekonomické krízy (Castree, 2008). Harvey ukázal, že termín dialektika je obsiahnutý v procesoch, tokoch a vzťahoch kapitalistického systému, ktoré sú v čase nestabilné, plné rozporov, vedú k dočasným časovo-priestorovým štruktúram, neustálej transformácií systému, k vzniku a zániku elementov alebo štruktúr systému.

Základná otázka marxistickej geografie stojí takto: **ako riešiť krízu prebytku kapitálu?** Prebytok kapitálu alebo nadmernú akumuláciu možno vysvetliť tak, že je to vytvorený zisk (nadhodnota). Podľa Harveyho (2012, s. 111-112) absorpcia prebytočného kapitálu je možná len v kapitalistickej spotrebe, ktorá je dvojakého druhu: (1) časť nadhodnoty sa **spotrebuje** na vlastné príjmy, ktoré idú **na základné potreby a luxusné tovary a služby** a (2) druhá časť sa znovu investuje. Lenže v prvom prípade narážame na fyzické limity spotreby. Potom skutočnou odpoveďou ako riešiť krízu prebytku kapitálu je **reinvestovanie kapitálu**. Dnešný dopyt po expanzii konzumuje prebytky tovarov a služieb vyprodukovaných včera. To, čo sa javí ako problém nedostatočnej spotreby sa obmedzuje na problém, ako nájsť investičné príležitosti pre časť včera vyprodukovaného prebytku.

Znamená to, že včera zarobené peniaze je potrebné okamžite **vložiť do obehu ako nový kapitál**, pretože peniaze, ktoré stoja negenerujú zisk a strácajú dôveru na

finančných a investičných trhoch. Na prekonania časovej medzery medzi včerajším prebytkom a dnešným reinvestovaním sa vyvinuli rôzne druhy finančných produktov (úver), ktoré vytvárajú riziká zadlženosti.

Produkcia priestoru: priestorové záplaty

Termín, ktorému Harvey pripísal priestorovú povahu je **priestorová záplata**. Podľa Harveyho (2012) donucovacie zákony konkurencie nútia finančné korporácie a štáty získavať výhody plynúce z lepšieho ovládania priestoru a času. Buď nájdete novú technológiu, know how, alebo expandujete svoju produkciu do geografického priestoru – priestorová záplata. Táto priestorová záplata je dočasná a len odďaľuje krízu kapitalizmu, ktorá sa objaví v ešte väčšej sile. Priestor je potom prirodzene nerovnomerný, pretože vyplýva z povahy kapitalizmu a nadmernej akumulácie kapitálu v niekoľkých miestach.

Harvey tvrdí, že kapitalisti sa snažia vyriešiť krízu nadmernej akumulácie kapitálu prostredníctvom **časovej záplaty** (*temporal fix*) a **priestorovej záplaty** (*spatial fix*). Riziko kríz sa dočasne vyrieši tak, že sa zrýchľuje investovanie do rôznych nových podôb imobilného a mobilného kapitálu – **dočasná záplata**. Dočasná záplata je spôsob ako sa vysporiadať s obdobiami hospodárskych cyklov, kedy jednoducho povedané starý kapitál súperí s novým, stará technológia s novou alebo starý trh s novým. Ak (re)produkcia akumulácie kapitálu narazí na hranice svojich možnosti, hľadajú sa nové spôsoby, kde a ako ho absorbovať.

Termín **priestorová záplata** odkazuje na proces riešenia nadmernej akumulácie kapitálu v priestore (Harvey, 1975). Priestorové záplaty sú spojené s cirkuláciou finančného kapitálu a investícií, ktoré sú vkladané do fixného (imobilného aj mobilného) kapitálu, ktorý sa v ďalšej fáze vývoja kapitalizmu znehodnocuje a stáva sa priestorovou bariérou jeho rozvoja. Priestor sa tak stáva súčasťou produkčných síl a základom fungovania kapitalizmu:

> Geografická expanzia a geografická koncentrácia sa považujú za produkt výrobných síl a vzťahov, snažiaci sa vytvoriť nové možnosti pre akumuláciu kapitálu. Kapitál sa tu premieňa a zhmotňuje vo forme fyzicky vybudovaného prostredia (urbanizácia). Investovaný kapitál do imobilného prostredia sa časom dostáva do pasce niekdajšieho úspechu. Zisk z pôvodne vybudovaného prostredia (nehnuteľnosti, letiská) sa zmenšuje, pretože na trh prichádzajú noví aktéri, priestor obsadzuje konkurencia s novými technologickými riešeniami a organizačnými postupmi. Tak sa staré geografické prostredie stáva v nových podmienkach kapitalizmu bariérou ďalšej akumulácie kapitálu. Priestor je tak pohltený časom, ktorý ponúka progresívnejšie formy a efektívnejšie spôsoby akumulácie kapitálu (Harvey 2001a [1975], s. 246-247).

Obeh kapitálu v priestore je veľmi dôležitý. Harvey (2012, s. 6) vidí tok kapitálu ako krv pretekajúcu našim organizmom (priestorom). Táto krv je pulzom nášho života. Ak sa zastaví, telo umiera. Preto sa vynakladá veľké úsilie pri prekonávaní priestorových bariér, ktoré spomaľujú tok kapitálu:

> Ak vznikne v nejakej časti sveta kríza nadmernej akumulácie kapitálu, možnosťou je export prebytkov kapitálu a práce do nových oblastí, ktoré sa stávajú novými produkčnými miestami (tak ako sa udialo v 19. storočí v čase masívnej migrácie pracovnej sily z Európy do USA). V druhom prípade, ak je táto nadmerná akumulácia spôsobená nedostatočným dopytom po produktoch, potom je najlepšou cestou otvorenie nových trhov v nekapitalistických krajinách (nielen čínske skúsenosti s integráciou ich medzinárodného obchodu v rámci WTO, ale aj pád železnej opony v krajinách strednej a východnej Európy sú toho jasným dôkazom) (Harvey, 2001b, s. 26).

Termín priestorové záplaty znamená, že kapitál vyhľadáva miesta, kde očakáva tvorbu zisku (teda populačne veľké regióny, regióny s lacnou pracovnou silou a daňovými úľavami). Prežitie kapitalizmu závisí na prelievaní kapitálu medzi miestami s vysokým potenciálom a nízkym potenciálom na rôznych mierkových úrovniach. Podľa Harveyho **kríza je integrálnou súčasťou kapitalizmu**, ktorá sa nedá s konečnou platnosťou vyriešiť, ale len oddialiť (Castree, 2008, s. 68).

Preto nastal **obrat k financializácii ekonomiky a spoločnosti**, aby sa vyriešil problém absorpcie prebytku kapitálu (nadmernej akumulácie). V tomto momente prichádzajú medzinárodné finančné inštitúcie a zoskupenia štátov (WB, IMF, OECD, G20), ktoré zohrávajú rozhodujúcu úlohu pri regulovaní toku kapitálu a poskytovaní finančných produktov – pôžičky, úvery, hypotéky v rámci vymedzených sfér aktivít operujúcich v priestore. Harvey (2012, 56-58) zadefinoval **štátno-finančný nexus**, kde finančné inštitúcie poskytujú úvery, odoberajú úroky a dane, prerozdeľujú kapitál a napomáhajú jeho akumulácii v rukách úzkej skupiny nadnárodných korporácií a štátny aparát naopak podporuje konkurenciu tým, že zavádza protimonopolné opatrenia, ale aj tým, že ponúka finančné stimuly a daňové úľavy. „*Zo zákulisia krízy*“ je dokumentárny film z roku 2010, ktorý mapuje udalosti okolo finančnej krízy.

Ako sa financializácia šíri v priestore? Akú úlohu zohrávajú konkrétne miesta finančného sektora? Aký je vplyv financializácie na konkrétne miesta? Wójcik (2012) uvádza, že rozhodujúca sila formujúca sociálny priestor sa nachádza mimo neho a existuje vo forme tokov a interakcii kapitálu (tovary, financie), v sieti výrobných a nevýrobných vzťahov a moci. Nerovnomerný regionálny rozvoj je vyvolaný **napätím medzi miestami a tokom kapitálu**, o ktorý sa lokality uchádzajú. Mestá, regióny a štáty v snahe získať investície a kapitál vstupujú do konkurencie s inými mestami, regiónmi a krajinami, čo znamená, že vo vnútri

miest dochádza k neustálej tvorbe sociálnych a environmentálnych konfliktov (o pôdu, nehnuteľnosti) a k pretváraniu sociálnych a ekonomických vzťahov a k zneužívaniu politickej moci.

Produkcii priestoru sa venoval aj francúzsky sociológ ***Henri Lefebvre (1901-1990)***, ktorý prekročil koncept fixnosti priestoru. Vo svoje knihe „*Produkcia priestoru*“ z roku 1974 uvádza, že každá spoločnosť, každý spôsob výroby produkuje svoj vlastný priestor každodennosti. Ak sú v priestore prítomné sociálne aktivity a vzťahy absolútny priestor nadobúda sociálny a relatívny význam. Sociálny priestor sa produkuje a zároveň aj reprodukuje. **Sociálny priestor je produkt a proces zároveň**. Pozostáva zo sociálnych vzťahov produkcie (deľba práce a jej organizácia v podobe hierarchických sociálnych funkcií) a sociálnych vzťahov reprodukcie (biologické vzťahy – rodina, pracovné vzťahy a trh práce). Aby sme lepšie porozumeli vytváraniu (sociálneho) priestoru Lefebvre zavádza tri priestorové koncepty, ktoré sa vzájomne prelínajú, zrkadlia konkrétny spôsob produkcie a odkazujú na rôzne aspekty každodenného života – trialektika chápania priestoru (Lefebvre, 1991, s. 32-39, Osman, 2014, s. 44-46):

- **priestorové praktiky** sú spojené s praktikami každodennosti, dennými rutinami jednotlivcov a skupín ľudí. Zahŕňajú produkciu a reprodukciu. Priestorové praktiky znamenajú fyzický priestor, ku ktorému sme pripútaní, vykonávame v ňom fyzické a sociálne aktivity. Priestorové praktiky predstavujú materiálny svet skúseností.
- **reprezentácia priestoru** vyjadruje mentálne aspekty priestoru. Priestory máp, plánov a konceptov sú abstraktné, plné tvorivých myšlienok. Využívajú sa rôzne grafické a technické znaky – plány, mapy, modely. Tieto mentálne konštrukcie sa v čase menia, sú produkované a reprodukované a ich hlavnými tvorcami sú geografi, kartografi, plánovači, urbanisti, sociálni inžinieri.
- **priestory reprezentácie** sú priestory prežívané ľuďmi, tvorené obrazmi, symbolmi, umením, hudbou. Ide o alternatívne priestory, ktoré sú miestom živej interakcie, spoločenského odporu a sociálneho zápasu, často na hrane legálnych aktivít. Preto sú otvorené a neregulované utvárané aktivitami tých, ktorí ho užívajú.

Produkcia prírody: politická ekológia

Neil Smith (1954-2012), jeden z viacerých Harveyho študentov vo svojej knihe „*Nerovnomerný rozvoj: príroda, kapitál a produkcia priestoru*“ z roku 1984 (Smith, 2008), zadefinoval tento efekt prelievania kapitálu ako **teóriu kolísania** (Matlovič a Matlovičová, 2015, s. 178). Smith, rozpracoval marxistickú geografiu a predstavil nové konceptuálne vyjadrenie vzťahu kapitálu, priestoru a prírody (pozri nižšie). Zadefinoval logicko-historickú konštrukciu produkcie prírody,

priestoru a mierky, rozlíšil rozsah aktivít prvej a druhej prírody a termínom gentrifikácia a nerovnomerný rozvoj vštepil geografické vyjadrenie kapitálu. Tvrdí, že kapitalizmus produkuje diferenciáciu priestoru, ale dokáže transformovať samotný priestor a pôsobiť na procesy, ktoré ho vyprodukovali (Castree, 2011b, s. 376-377). Geografický priestor je priestorovou štruktúrou, priestorovým procesom a priestorovým výstupom zároveň. Tým zadefinoval relačný priestor, ktorý sa líši od absolútneho práve tým, že je aktívny, plný priestorových vzťahov a sociálnej interakcie.

Základom vymedzenia produkcie absolútneho a relatívneho priestoru je produkcia prvej prírody a druhej prírody. Podľa tradičného západného myslenia, ktoré oddeľovalo aktivity prírody a človeka je **prvá príroda** človekom a sociálnymi aktivitami nedotknutá, tak ako ju sformovali prírodné a fyzikálne zákony. **Druhá príroda** je človekom pretvorená prvá príroda.

Kapitalistická produkcia a výmena umožňuje transformovať absolútny priestor v relatívny, rurálnu krajinu v urbánnu; prvotnú krajinu v druhotnú. Z toho vyplýva, že urbánny a rurálny priestor nemá zmysel posudzovať oddelene, ale chápať ich v nepretržitom vývoji ako kontinuálny proces premieňania rurálnej krajiny v urbánnu a naopak. Podľa Smitha (2008, s. 119) sú absolútny a relatívny priestor rovnako ako prvá a druhá príroda navzájom prepojené a tento vzťah vyjadruje ako ostrovy absolútneho priestoru a prvej prírody v mori relatívneho priestoru a druhej prírody. Lenže podľa Smitha je v Marxovom ponímaní jednoty prírody **prvá príroda kontaminovaná spoločnosťou**. Prvá príroda je sociálne (re)konštruovaná a preto príroda už dávno nie je prírodou ako ju poznáme. (Cresswell, 2013, s. 133). Samotný absolútny priestor, označovaný ako newtonovský priestor, ktorý je videný ako univerzálny priestor a pôsobí ako referenčný rámec existencie našej reality sa podriaďuje vplyvu kapitálu. Smith uvádza, že tak ako sa prvá príroda mení v druhú, tak sa v rámci druhej vytvára príroda prvá. Vytváranie autentického obrazu nedotknutej krajiny v podobe národných parkov, turistických atrakcií v korunách stromov ide ruka v ruke s poslaním kapitalizmu generovať zisk.

Podľa predstaviteľov **politickej ekológie** sú ekologické krízy logickým vyústením kapitalistických výrobných vzťahov. Smith (1998) prirovnáva dôsledky globálneho klimatického fenoménu El Niňo k finančným krízam. Smith ponúka rôzne **„metaforické“ príklady**, ako môžu lokálne vzniknuté prírodné hrozby vyvolať krízu globálneho rozmeru a ohroziť fungovanie kapitalizmu. Problémy vtáčej chrípky, extrémneho, sucha, ničivých záplav majú veľký vplyv na úrodu a konečné ceny produktov.

Problémy politickej ekológie možno vypozorovať v súvislosti s hurikánom Katarína v roku 2005 v New Orleans. Do pozornosti prenikol vzťah medzi

environmentálnym poškodením, sociálnou depriváciou a prežitím. Ukázalo sa, že najviac obetí zaznamenali obyvatelia černošských štvrtí lokalizovaných v najzáplavovejšej oblasti mesta. Ich koncentrácia je dôsledkom historických súvislosti v rámci otrokárskej spoločnosti, chudoby a školskej segregácie. Podpora štátu pri odškodňovaní obyvateľov bola tiež selektívna. Prioritu získali vlastníci poškodených alebo zničených domov a domy z prenájmu, ktoré obývali opäť minoritné etnické rodiny sa do programu priorít nedostali (Nayak a Jeffrey, 2011).

Reflexie slovenskej radikálnej geografie

Slovenskú radikálnu geografiu nemáme v úmysle spájať ideológiou marxizmu-leninizmu, ktorá sa formovala od 60. rokov 20. storočia tak, ako to deklarovala rezolúcia o teoretických problémoch geografie (Matlovič a Matlovičová, 2014, s. 187). Dnes radikálna, resp. kritická geografia tvorí pomerne živú komunitu, ktorá sa angažuje vo verejných diskusiách a vo verejnom živote.

Pavel Šuška sa vo viacerých prácach venuje aktívnemu občianstvu a politike premien mestského prostredia Bratislavy. Jeho výskum v oblasti plánovania a regulácie územného rozvoja mesta Bratislavy naznačuje, že mesto stráca kontrolu nad verejným priestorom a niektorými lukratívnymi lokalitami jednoduchým predajom v snahe zabezpečiť vyrovnané rozpočty. Zbavuje sa tak možnosti podieľať sa na plánovaní územného rozvoja mesta (Šuška, 2014). Špeciálnym prípadom „prenechanie“ verejného priestoru súkromným aktivitám je kauza PKO. V kontexte kritickej geografie Šuška so Švedom upozorňujú na dôsledky živelnej suburbanizácie v zázemí Bratislavy spôsobenou nezodpovedným konaním predstaviteľov miestnej samosprávy, investorov a užívateľov. Tvrdia, že Chorvátsky Grob sa pravdepodobne stane symbolom neodborného a nezodpovedného plánovania s ďalekosiahlymi následkami v sociálnej a environmentálnej oblasti (Šuška a Šveda, 2014, s. 242). Rovnako aj Michalko (2014) kritizuje neoliberalizmus za to, že pri vyjednávaní so samosprávou neustále diktuje podmienky a navrhuje také zmeny, ktoré nezohľadňujú environmentálny a verejný záujem, ale zisk zo súkromných a investičných aktivít. Oblasti geografie financií, jej hlavné témy a trendy výskumu spracoval Sopkuliak (2016).

10. Teória štrukturácie a humánna geografia

Terminológia

V sociálnych vedách sa objavuje nová generácia myšlienok snažiaca sa akceptovať poznatky založené tak na deterministickom ako aj voluntaristickom prístupe. Deterministický prístup považoval za kľúčové hmotné a symbolické štruktúry (inštitúcie, normy, pravidlá), pričom zdôrazňoval určujúci vplyv štruktúr na činnosť a reprezentáciu jednotlivca. Štruktúra označuje pravidelné, rutinné, všeobecne ustanovené činnosti sociálneho života, vzťahuje sa k inštitúciám (formálne, či neformálne), prejavuje sa v podobe pravidiel, noriem, zákonov, predpisov (King, 2006). Voluntarizmus kládol do centra pozornosti individuálne motívy a vôľu človeka, jeho aktivity a myslenie, ktoré vychádzali z poznatkov a skúseností nadobudnutých každodenným životom. Z tejto dichotómie sa vyvinula **teória štrukturácie** (obrázok 9). Podľa Giddensa (1984) štrukturácia je proces tvorby a reprodukcie sociálnych praktík v čase a priestore za účasti jednotlivých aktérov a inštitúcii.

Impulzy rozvoja teórie štrukturácie

Podľa Peeta (1998, s. 149) Berger a Luckmann (1966) predstavili nový pohľad sociálnej reality – **sociálne konštruovanú realitu** – ktorá je výsledkom dvoch typov poznania: formálneho a každodenného. Tieto dva odlišné spôsoby poznania popísali ako rozdiel medzi poznaním detektíva a poznaním zločinca. Prvý z nich má k dispozícií súbor teoretických nástrojov, druhý praktické skúsenosti z ulice. Sociálna realita je tak objektívna a zároveň aj subjektívna (Outhwaite, 2006).

Peet a Thrift (1989, s. 15-19) rozlišujú tri dôležité impulzy rozvíjajúce diskusie medzi štruktúrou a ľudským konaním v humánnej geografii:

- **Politický impulz** súvisel s nástupom novej pravice v 80. rokoch, ktorú v Amerike zastupoval prezident **Ronald Reagan** a vo Veľkej Británii premiérka **Margaret Thatcherová**. Peet (1998, s. 148) tvrdí, že posun ku konzervativizmu bol dramatický a možno ešte ďalekosiahlejší ako politická radikalizácia 60. rokov. Vlna radikálnych hnutí ustúpila a keynesiánsky ekonomický model bol vystriedaný liberálnym modelom. Objavili sa nové formy politík ekologického a feministického zamerania. **Nástup neoliberálnej politiky** umožnil uvoľňovanie a dynamizovanie trhových interakcií a obchodných vzťahov medzi ekonomickými subjektmi, spôsobil vzostup financializácie spoločnosti a zároveň obmedzil možnosti štátu zasahovať do chodu ekonomiky. Masová spotreba, segmentácia trhu a flexibilná akumulácia kapitálu viedli k zásadným spoločenských zmenám.

- V sociálnych vedách a humánnej geografii sa objavili **nové spôsoby interpretácie vzťahu aktér – štruktúra**. Spochybňuje sa rozhodujúca úloha štruktúr v rámci marxistickej sociálnej teórie, kritizuje sa slobodná vôľa človeka. Človek podľa humanistov nevstupoval do interakcie s politickým, ekonomickým a sociálnym dianím vo svete, bol od reálneho sveta odtrhnutý (Gregory, 1981).
- **Teoretický impulz** sa opieral o kritický realizmus (kapitola 10), ktorý využíval abstrakciu ako prostriedok na identifikáciu kauzálnych vzťahov jednotlivých spoločenských štruktúr, ktoré sa uvoľňujú iba za špecifických podmienok. Výsledkom bola **rekonceptualizácia priestoru**, ktorá súvisela s dôsledkami procesov deindustrializácie, nástupu informačno-komunikačných technológií a nového spotrebného správania sa spoločnosti, ktoré transformovali priestorovú organizáciu spoločnosti tak, že lokálne prostredie vtiahli do siete globálnych vzťahov.

Na základe týchto troch impulzov pôvodné sociálne teórie už neboli schopné v plnom rozsahu objasniť napätie medzi štruktúrou a aktérom, súkromným a verejným, lokálnym a globálnym. Nová sociálno-priestorová paradigma mala vysvetliť príčiny radikálnej premeny regionálnych ekonomík a sociálnych vzťahov. Zmenil sa aj postoj výskumníka k spoločnosti, ktorý začal sledovať viac svoj spoločenský status a reputáciu ako sa „odovzdať“ pre rôzne občianske aktivity v snahe riešiť spoločenské úlohy (Peet, 1998).

Základné koncepty teórie štrukturácie: aktér a štruktúra

Teóriu štrukturácie rozvinuli v 80. rokoch 20. storočia britský sociológ ***Anthony Giddens (*1938)*** a francúzsky sociálny teoretik ***Pierre Bourdieu (1930-2002)***. V teórií štrukturácie štruktúra ani aktér nie sú hlavným predmetom výskumu, ale samotný akt štrukturácie, tvorba inštitucionalizovaných praktík, ktorá začína od jednotlivcov (Lippuner a Werlen, 2009).

Centrálnou myšlienkou teórie štrukturácie je **dualita štruktúr**. Dualita v tom zmysle, že štruktúry sú tvorené a pretvárané ľudským konaním, ale zároveň, v tom istom čase, ovplyvňujú činnosť a konanie aktérov. Štruktúra tak predstavuje zdroj utvárania ľudských činností, a zároveň aj výstup, zovšeobecnenie ľudského konania v podobe sociálnej praxe. Konanie (činnosť) a štruktúry sú tak v trvalom dialektickom vzťahu. **Existencia viacerých perspektív** vyplýva z dialektiky štruktúr a konania, pretože na každú sociálnu situáciu sa môžeme pozerať z pohľadu štruktúry a ľudského konania (Lippuner a Werlen 2009).

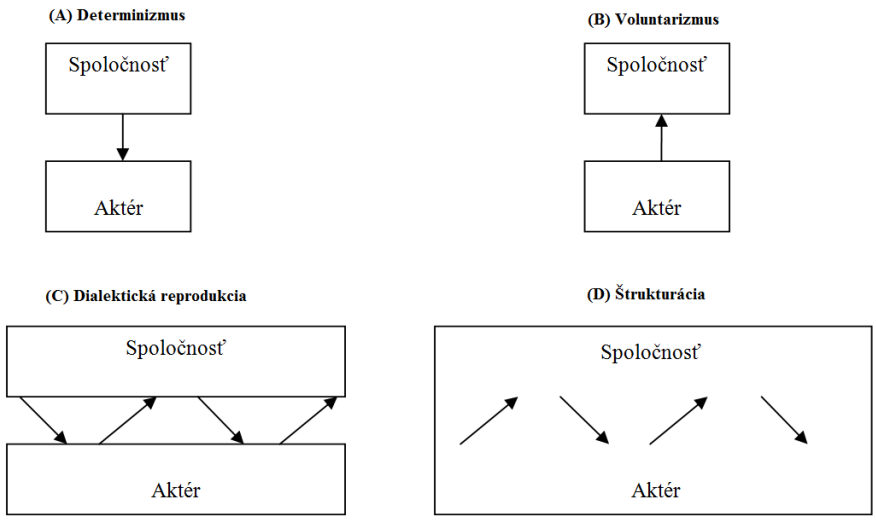

Obrázok 9 Model vzťahov medzi spoločnosťou a jednotlivcami (Gregory, 1981)

Giddens tvrdí, že vo vzťahu aktér – štruktúra sa schopnosť utvárania (štrukturovania) sociálnej reality pripisuje aktérovi sociálnej zmeny, pretože na rozdiel od štruktúry je obdarený vedomím. **Nositeľom sociálnej zmeny je aktér** (človek). Aktívna reprodukcia sociálnej praxe (štruktúry) je založená na rozlíšení troch typov skúsenosti, ktorými aktér disponuje (King 2006, Lippuner a Werlen 2009) (obrázok 10):

- úroveň nevedomia – týka sa podvedomých motívov a túžob človeka, vyjadrené ako potenciálne činnosti – **potenciálne konanie**,
- úroveň praktického vedomia – týka sa racionalizovanej každodennej a rutinnej činnosti, ktorá nepotrebuje dodatočné vysvetlenie – **rutinné konanie**,
- úroveň diskurzívneho vedomia – týka sa reflexivity, umožňuje premýšľať, vedome kontrolovať a prehodnocovať niektoré zámery alebo činy počas samotnej činnosti – **reflexívne konanie**.

Pojem intencionality sa nevníma v prísne fenomenologickej tradícií ako vedomé a zámerne činnosti ľudského konania. Chápe sa v širšom kontexte, kedy všetky činnosti a aktivity nesú v sebe aj nezamýšľané **dôsledky ľudského konania**, preto **sú vopred nepredvídateľné**. Táto vlastnosť zdôrazňuje, že aktéri sociálnej zmeny a ich aktivity **nepodliehajú kauzálnym vzťahom**. Ľudia v skutočnosti konajú inak ako si to naplánovali. Intencionalitu treba chápať ako otvorený, nekončiaci proces zmeny a nie ako konečný sled našich aktivít. Znamená to, že nezamýšľané výsledky sú produktom ľudského konania, nie sociálneho systému (Lippuner a Werlen 2009).

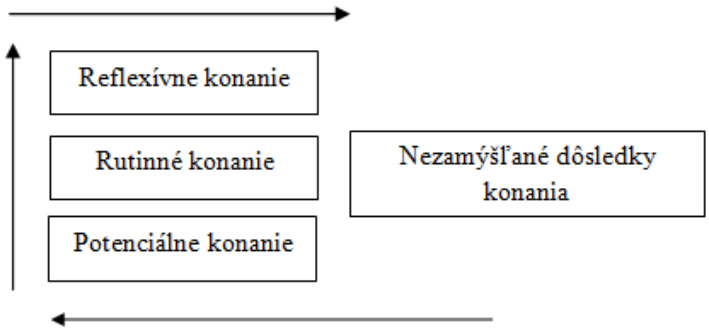

Obrázok. 10 Model toku ľudského konania v teórií štrukturácie (zdroj Giddens, 1984)

Štruktúra je tvorená z pravidiel a zdrojov. Pravidlá sú určitým vzorom sociálnych situácií, ktoré nielen obmedzujú, ale aj umožňujú celý rad možností. Giddens rozlišuje normatívne (zákony) a interpretatívne (významy) pravidlá. Pri zdrojoch rozlišuje

- **alokatívne**, ktoré sú dané schopnosťami jednotlivca pracovať a narábať s vecami fyzického prostredia
- **autoritatívne** sa týkajúce sa sociálnych vzťahov. Štruktúra zahŕňa v sebe aj moc, ktorá postihuje nedodržiavanie pravidiel.

To znamená, že štruktúra neexistuje mimo konania ľudí a zároveň ľudské konanie je zakorenené v pravidlách a zdrojoch (Dyck a Kearns 2006). Sociálne praktiky sa vykonávajú len v rámci existujúcich pravidiel a zdrojov. Podľa teórie štrukturácie naše konanie je podmienené súborom pravidiel a zdrojov, ktoré sú momentálne k dispozícií. Vyberáme si z toho, čo je aktuálne dostupné. King (2006, s. 292) píše:

> Na jednej strane sme obmedzení a podmienení typom rodiny, sociálnej triedy, príjmovej skupiny, náboženstva, rasou a miestom, kde sme sa narodili. Sme hlboko ovplyvnení spoločnosťou, kultúrou a politikou, v ktorej žijeme, pričom tieto podmienky môžeme zmeniť v dlhodobom horizonte. Na druhej strane máme v rámci týchto obmedzení možnosť voľby. Môžeme si vybrať vlastné zámery a ciele. Do istej miery môžem vzdorovať, ovplyvniť ľudí a dohodnúť sa s nimi na veciach, ktoré treba zmeniť.

Giddens považuje sociálnu prax za synonymum utvárania sociálneho života a sociálnych praktík. Sociálna prax zahŕňa podmienky a dôsledky všetkých historických a priestorovo lokalizovaných ľudských aktivít a interakcií. Na rozdiel od klasických sociálnych teórií Giddens nepovažuje sociálne praktiky za dané

a nemenné, za sled nesúvisiacich udalostí. Sociálne praktiky sú neustále reprodukované činnosťou ľudského konania, ukazujú sa ako nepretržitý tok aktivít a vzťahov medzi štruktúrou a ľudským konaním (Lippuner a Werlen 2009). Proces utvárania spoločnosti je procesom neustáleho dialógu.

Bourdieu (1990) podobne ako Giddens vniesol do poznávania vzťahu štruktúry a ľudského konania svoju vlastnú rozlišovaciu optiku. Neurčoval rozsah a pôsobnosť slobody konania, ani mieru obmedzení, ale kritizoval jednostranné vedecké stanoviská, ktoré nazýval objektivizmus a subjektivizmus. **Problém objektivizmus** (sociálnej fyziky) spočíva v tom, že nedokáže analyzovať podmienky a spôsoby prežitých skúseností. To znamená, že sociálny vedec ako objektívny pozorovateľ, ktorý stojí mimo sociálnu realitu, kultúrne fenomény často zjednodušuje na rutinný systém pravidiel a modelové riešenie. **Problémom subjektivizmu** (sociálnej fenomenológie) je nemožnosť zachytiť všetky možnosti individuálnych skúseností (Cresswell, 2013). Veril, že prekonaním rozdielnych spôsobov chápania sociálnej reality vybuduje **teóriu praxe**.

Bourdieu prirovnáva teóriu praxe k hre (napr. basketbal). Basketbal má vopred určené pravidlá, ale ich poznanie nezaručuje, že sa z nás stane kvalitný hráč. Najlepší hráči musia poznať nielen pravidlá hry (objektívne znalosti), ale mať aj cit pre hru, vniesť do nej zmysel (subjektívne znalosti) (Cresswell 2013, s. 205). Získaný talent nás nenaučili pravidlá, ale boli rozvinuté sociálnymi vzťahmi a kultúrnym kapitálom.

Koncept, ktorý prepája objektívny a subjektívny svet pomenoval **habitus**. Habitus popisuje situáciu, kedy sa aktér vnútorne stotožňuje s vonkajšími podmienkami (sociálnymi praktikami). Aktér si tak osvojuje sociálne praktiky, ktoré zodpovedajú jeho sociálnemu postaveniu. Pohybuje sa v rámci širšieho inštitucionálneho priestoru, v štruktúre sociálnych vzťahov. Toto **pole** sociálnych vzťahov reprezentuje vonkajší svet. Ak aktér disponuje rozmanitým ekonomickým, sociálnym a kultúrnym kapitálom môže rozvíjať svoje sociálne praktiky, prostredníctvom ktorých si môže „vybojovať“ požadované sociálne postavenie. Borurdieu si špeciálne všíma **kultúrny kapitál**, ktorý môžeme získať osvojovaním sociálnych a kultúrnych praktík. Naučením istých výnimočných kultúrnych prejavom môžeme dosiahnuť vyššieho sociálneho statusu, ako by nám sociálna stratifikácia umožnila na základe nášho ekonomického postavenia (King, 2006).

Teória štrukturácie: integrácia priestoru v rámci sociálnej teórie

Giddens prekonáva nedostatky klasických prác Durkheima, Webera a Marxa tým, že **priestor** a priestorovosť **integruje do všeobecnej sociálnej teórie**. Giddensova teória štrukturácie rozpracovaná v knihe „*Utváranie spoločnosti*“ (Giddens 1984)

sa stala vyhľadávanou teoretickou platformou v sociálnych vedách. Kľúčovou myšlienkou teórie štrukturácie nie je objavovanie základných vzorov sociálneho života, ale predstaviť novú ontológiu poznávania sociálnej reality, ktorá je previazaná s priestorom a časom. Z toho vyplýva dôležitosť času a priestoru pri konštituovaní spoločenskej reality. To znamená, že sociálna zmena je zasadená do kontextu, vychádza z priestorového a časového rámca sociálneho života. Lippuner a Werlen (2009) považujú teóriu štrukturácie za jednu z prvých systematických sociálnych teórií, ktorá sa vyjadruje k priestorovým aspektom sociálneho života, čím získala pozornosť novej regionálnej geografie (napríklad pri výskume lokalít a regionálnej identity).

Každá sociálna interakcia alebo udalosť je situovaná v čase a priestore. **Lokalita** sa tu nechápe ako fyzický priestor, ale časť priestoru, v ktorom sú situované ľudské aktivity a uskutočňované sociálne interakcie. Giddens považuje lokalitu za dejisko aktivít, ktoré v čase nadobúda špecifický sociálny význam. Lokalita nezáleží na veľkosti, alebo priestorových parametroch, ale od kontextu, spôsobu a možností vykonávania aktivít. Za lokalitu možno považovať dom, ulicu, mesto, územie štátu. Pri regionalizácii, teda pri vymedzovaní určitej sociálnej aktivity a interakcie do časopriestorových zón, dochádza ku kombinácií sociálnych a priestorových charakteristík. V závislosti od špecifických sociálno-priestorových dimenzií lokalít existujú rôzne typy hraníc (fyzické, symbolické, sociálne) (Werlen, 2009).

Podľa Lippuner a Werlen (2009) je prekvapujúce, ako málo priestoru je venované Bourdieuovým myšlienkam, ktoré predkladajú zaujímavú predstavu sociálneho priestoru a spoločenského privlastňovania fyzického priestoru. Bourdieu na príklade každodenných aktivít alžírskeho kmeňa Kabylov vo vzťahu k usporiadaniu domu a priestorovosti a pohybu tela uvádza, že sociálny priestor je nápadné hierarchický (Vacková a Galčanová 2014). Tak ako ľudské telo, tak aj dom a sociálny priestor sú štruktúrované podľa intimity alebo prirodzenosti vo vzťahu k rodovej príslušnosti, sociálnemu statusu alebo ku kultúre. Na tomto príklade možno rozlíšiť hranice verejného a súkromného priestoru. Sociálny priestor je relačný priestor, reflektuje na usporiadanie sociálnych vzťahov a sociálne postavenie aktérov.

Teória štrukturácie v humánnej geografii: regionálna transformácia, debaty o lokalitách a rekonceptualizácia miesta

Britský geograf ***Derek Gregory (*1951)*** v učebnici „*Ideológia, veda a humánna geografia*“ (Gregory, 1978) nastoľuje otázky novej paradigmy geografie, ktorá by mala akceptovať poznatky sociálnych vied. Pre humánnu geografiu to znamenalo obrat k sociálnym a kultúrnym teóriám. Neuspokojil s nekritickou povahou

humánnej geografie založenou na pozitivizme a priestorovej vede, prekonáva aj humanistickú a marxistickú perspektívu a zásadným spôsobom mení geografické myslenie smerom ku kritickej sociálnej vede (tabuľka 2). Práve jeho priateľstvo s Giddensom, z čias spoločného štúdia na Cambridge, viedlo k vzájomnému vymieňaniu geografických a sociologických myšlienok (Dyck a Kearns, 2006).

Tabuľka 2 Pozícia teórie štrukturácie na prieniku humanistických geografii a marxistickej geografie

	Humanistické geografie	**Marxistická geografia**
Prístup	idealistický (voluntaristický)	štrukturalistický (deterministický)
Koncept	človek	štruktúra
Úroveň	mikroúroveň	makroúroveň
Výskum	„zdola“	„zhora“

Vplyv štrukturačnej teórie sa prejavil najmä pri rekonštrukcií regionálnej geografie. Podľa Thrifta (1983) sa nová regionálna geografia stáva praktickou zložkou humánnej geografie – **regionálno-geografický prístup**. Snaží sa pochopiť sociálne a kultúrne praktiky a procesy, odhaliť pôsobenie mocenských vzťahov a štruktúr zakorenených v regióne a poukázať na formovanie regionálnej identity. Nová regionálna geografia sa zaoberala vplyvom kapitalizmu na transformáciu regionálnej ekonomiky. V humánnej geografii bola teória štrukturácie inšpirujúca najmä v témach:

- **priemyselná reštrukturalizácia, regionálna transformácia a priestorové deľby práce** (Massey, 1984a),
- vplyv ekonomickej globalizácie na lokálnu ekonomiku – **debaty o lokalitách** (Cooke, 1989)
- **rekonceptualizácia miesta** (Pred, 1984)

Humánna geografia 70. rokov tvrdila, že úpadok rozvoja vnútorných miest súvisel so všeobecným procesom deindustrializácie britskej ekonomiky. Všetky individuálne prípady boli označené ako produkt spoločnej príčiny. Lenže všeobecné procesy nie sú dostatočnou podmienkou na to, aby vysvetlili dianie v konkrétnych okamihoch, alebo na konkrétnych miestach. V každom regióne je prítomná konkrétna história, existujú špecifické podmienky, ktoré spôsobujú, že všeobecné transformačné procesy prinášajú rôzne výsledky. Massey (1984b, s. 9) sa pýta, ako vysvetliť regionálnu transformáciu, ak chceme rešpektovať všeobecné procesy a varietu konkrétnych miest. V prvom rade jedinečnosť miest vo vzťahu k všeobecným procesom transformácie nemôžeme považovať za problém a druhom rade rozmanitosť výstupov nemôže byť vnímaná ako odchýlka od očakávaných

(racionálnych) predstáv. Príklad regionálnej transformácie vlnárskeho priemyslu vo Veľkej Británii približuje rámček 9.

Massey (1985, s. 11-12) tvrdí, že každá zmena v organizácií priemyselnej výroby a výrobných vzťahov produkuje aj zmeny v organizácií priestoru a priestorovej deľbe práce. Nedostatok pracovných príležitosti môže nastať aj v oblastiach s vhodnými lokalizačnými podmienkami. Aplikácia lokalizačnej teórie nezachytí všetky vzťahy podieľajúce sa na zmene distribúcie pracovných príležitostí. Massey upozorňuje na vzácnu kombináciu jedinečných vlastností regiónov (náhodných vzťahov) a kapitalistických výrobných vzťahov (strata konkurencie, nižšia produktivita, vyčerpanie potenciálu, nové technológie – nutných vzťahov) produkujúcich regionálnu diferenciáciu a objavenie sa zaostávajúcich a prosperujúcich regiónov.

Rámček 9 Aplikácia teórie štrukturácie pri štúdiu regionálnej transformácie priemyslu v Británii (Gregory, 1982)

Regionálna transformácia zahŕňa tri kroky. Prvým krokom je **identifikácia intenzity transformácie regionálnych štruktúr**. Najväčšia intenzita zmien v ekonomike sa prejavuje v priemysle v súvislosti s prechodom k postindustriálnej spoločnosti. Zmeny v priemysle sa považujú za štruktúrny proces, ktorý mení celkovú regionálnu štruktúru. Nová podoba regionálnej štruktúry je produktom ľudskej činnosti. Výsledok závisí na premenlivosti lokálnych podmienok, kde pôsobia výrobné vzťahy, sociálne interakcie, inštitúcie a kultúrne podmienenosti. **Empirická analýza dôsledkov transformácie štruktúrneho procesu** predstavuje druhý krok. Sledujú sa zmeny v pracovnom procese, ktoré zahŕňajú nové technologické inovácie, spôsoby výrobných vzťahov, zmeny rodovej deľby práce, meniacu sa štruktúru nezamestnanosti, zmeny vlastníckych práv nehnuteľností. **Analýza časopriestorových dopadov** predchádzajúcich krokov znamená štúdium zmeny rytmov každodenných a ročných aktivít na pracovisku a v domácnosti. Posudzovanie týchto troch krokov navzájom malo umožniť identifikovať mechanizmy priestorovej diferenciácie spoločnosti a objasniť príčiny nerovnomerného rozvoja (Werlen, 2009, s. 52).

Z tohto konfliktu vyplynuli **diskusie o lokalitách**. Aplikácia teórie štrukturácie našla praktické využitie pri výskume lokalít v regiónoch Veľkej Británie (známy ako CURDS, Cooke, 1989), ktorá sa snažila objasniť zásadnú premenu lokálnych sociálnych vzťahov a ich rozdielnu adaptačnú úspešnosť na pozadí procesov globalizácie a internacionalizácie. Pre tieto projekty bolo typické, že sa nesnažili nájsť návod na úspešnú regionálnu transformáciu, pretože to nie je ani v plnom rozsahu možné, ale objasniť akými spôsobmi boli jednotlivé lokálne ekonomiky transformované všeobecnými procesmi globalizácie. Obeťou reštrukturalizačných

procesov v priemysle sa stali tradičné priemyselné regióny severnej Británie a globalizácia sa považovala za hlavnú príčinu ich úpadku. Podľa štrukturačnej teórie lokality majú možnosť prevziať zodpovednosť za transformáciu lokálneho prostredia aktivizáciou miestnych aktérov a ich participáciou na regionálnom rozvoji. Lokalita tak poskytuje priestor pre mobilitu lokálnych záujmov a sociálnych vzťahov, ktorá je na druhej strane obmedzovaná účinkami globalizačných procesov (Blažek a Uhlíř, 2011).

Teória štrukturácie ponúka nový pohľad na chápanie priestoru, miesta a regiónu. Tradičné vnímanie regiónu bolo prezentované ako niečo stabilné a nemenné (špecifické od iných), v prípade starej regionálnej geografie, ako výsledok priestorovej analýzy, v prípade kvantitatívnej geografie alebo ako mentálna a subjektívna charakteristika prostredia v prípade humanistických prístupov.

Miesta sa nepovažujú za uzavreté, nemenné, dané a objektívne, ale za proces neustáleho historického vznikania – **sú otvorené s nejasnými hranicami, konštituované sociálnymi interakciami** (Pred, 1984). Miesta získavajú inštitucionalizovanú podobu, spoločenský význam, identitu (Passi, 1986). Každý človek sa podieľa na transformácií sociálnej reality, no zároveň v tom istom momente sa jeho časopriestorové rutiny, schémy a projekcie (biografia priestoru) menia a prispôsobujú možnostiam sociálnej reality. Podľa Werlena (2009, s. 54) región možno chápať ako **priestor, ktorý umožňuje, ale aj obmedzuje pôsobenie človeka v ňom**. Región môžeme vnímať tak, že ľudia vytvárajú históriu a miesta, ale aj tak, že ľudia sú ovplyvnení históriou a miestami, čo implikuje, že čas, priestor a miesto môžu vytvárať významy a mať socializačný efekt.

Massey (1985, s. 12) v kritike na geografiu ako priestorovej vedy tvrdí, že priestorové procesy samé o sebe neexistujú. **Priestor je sociálne konštruovaný**, no zároveň aj **sociálne vzťahy sú konštruované priestorom**. Priestor (priestorová štruktúra) sa stáva nielen arénou sociálnych a ekonomických procesov, kontaktov, vzťahov a konfliktov, ale zároveň aktívnym médiom, ktoré ďalej tieto sociálne interakcie rekonštruuje a reprodukuje (Gregory a Urry, 1985, s. 3). Sociológ John Urry spája čas, priestor a sociálny kontext do jedného poznávajúceho rámca. Čas umožňuje sociálnym vzťahom podieľať sa na (re)produkovaní priestorových štruktúr. Sociálny systém je štrukturovaný nielen pravidlami a zdrojmi, ale aj časom a priestorom. Čas a priestor nie sú pasívnymi konštruktmi zmeny, ale aktívne zasahujú do spoločenského diania svojou temporalitou a priestorovosťou (Urry, 1985). Inými slovami **priestorové interakcie boli nahradené sociálnymi, produkujúcimi priestor** a **priestorová organizácia spoločnosti nahradená sociálnou organizáciou spoločnosti**.

V súvislosti s vplyvom globalizácie Giddens hovorí, že dianie v konkrétnom mieste je výrazne formované spoločenskými vplyvmi, ktoré sú od neho značne vzdialené. Až postupom času sa utvárané vzorce sociálneho správania a sociálnych praktík zakoreňujú v sociálnej praxi. Rovnako tak aj reflexívna povaha ľudského konania si vyžaduje čas na prehodnocovanie niektorých činností. Zároveň, všetky sociálne situácie sú situované na určitom mieste po určitú dobu (nie sú trvalé).

Kritika teórie štrukturácie

V 90. rokoch vzrástla vlna kritiky voči teórii štrukturácie. Giddens v tomto období vstúpil do politiky a stal sa poradcom premiéra **Tonyho Blaira**. Presadzoval politický prístup „tretej cesty“, v ktorom tvrdí, že aktéri preberajú zodpovednosť za svoje životy a nezávisia na štáte. Na druhej strane štát má garantovať základné sociálne zabezpečenie a rozvíjať sociálny kapitál. V konečnom dôsledku sa podieľal na zavádzaní hodnôt voľného trhu, pričom upriamuje pozornosť len na pozitívnu dimenziu kapitalistickej modernity. Medzi reflexivitou a flexibilitou vidí málo rozdielov, pretože tvrdí, že spoločnosť sa vždy prispôsobí novým mechanizmom (Delanty 2006). Bourdieu sa neskôr stal kritikom Giddensovej „tretej cesty“. Tvrdil, že legitimizoval liberálne hodnoty a stál za vzostupom individualistického prístupu v politike a ekonomike, ktorý nezohľadňuje morálny a etický rozmer ich konania. (King 2006). Na druhej strane, Giddens nedoceňuje kultúrny kapitál jednotlivých aktérov.

Kritika ďalej smeruje k tomu, že teória neponúka konkrétne kroky ako postupovať pri vedeckom skúmaní. Chýba aj formálne prepojenie medzi samotnou teóriou a empirickými štúdiami (Holt-Jensen, 2009). Tieto nedostatky medzi makro a mikroprístupom alebo teóriou a empíriou sa snaží riešiť v epistemologickej rovine kritický realizmus. Matlovič a Matlovičova (2015) uvádzajú, že kritika smeruje aj k eklektickosti – prelínanie viacerých filozoficky a teoreticky odlišných prístupov. Kritika našla odozvu v postštrukturalistických prístupoch a v teórií aktér-sieť.

V postmodernej spoločnosti sú hranice medzi rutinnou (tradíciami a konvenčnými poznatkami) a reflexívnou činnosťou veľmi nejasné a dynamické. Vďaka reflexívnej činnosti dochádza k neustálemu rozširovaniu poznatkov o sociálnej realite, ale aj k ich spochybňovaniu. Na druhej strane častá reflexia môže narušiť plynulosť fungovania sociálnej reality.

11. Kritický realizmus a humánna geografia

Kritickí realisti sa často pýtajú, v čom tkvie skutočná podstata vecí. Zhodli sa na odpovedi, že skutočná podstata vecí je skrytá v ich postupnom spoznávaní. Za reálne (skutočné) sa považuje všetko to, čo môžeme pozorovať (1), čo je ľudskými zmyslami nepozorovateľné (2), ale aj to, o čom v danom momente nemáme poznatky (3). To znamená, že niektoré javy a objekty poznania môžu existovať nezávisle na tom, čo o nich vieme, alebo čo si o nich myslíme.

Kritický realizmus ako filozofia vedy

Realizmus odkazuje na rozmanité filozofické postoje chápania sveta. Názory na to, čo realizmus skúma sa neustále vyvíjali. Z tohto dôvodu existuje mnoho spôsobov ako definovať realizmus. Každý autor rozvíja vlastnú myšlienkovú os. Táto neobyčajná pluralita filozofických pohľadov je dôsledkom toho, čo všetko veda o realite vie a čo by mohla vedieť.

Myšlienka empirického realizmu spočíva v tom, že veci (objekty, štruktúry, javy) existujú iba vtedy, ak sú bezprostredne dostupné našim zmyslom. Veci, ktoré nie sú dostupné priamemu pozorovaniu jednoducho neexistujú. Pre tento typ realizmu sa zaužíval názov **naivný realizmus** (Černík a Viceník, 2011).

Transcendentálny realizmus je realistickejšia teória vedy navrhnutá filozofom ***Royom Bhaskarom (1944-2014)***, ktorá rozvíjala tvrdenia o tom, čo je a čo by mohlo byť považované za reálne, skutočné, pozorovateľné. Prekonáva klasický empirizmus, ktorý sa nezaoberá nepozorovateľnými objektmi poznania a idealizmus, ktorý svet javov a štruktúr videl výlučne ako konštrukt našej mysle (Bhaskar, 2008, s. 14). Transcendentálny realizmus uznáva, že ľudské vnímanie a predstavivosť sú limitované a klamlivé.

Ako príklad uvádzame poznanie hybných síl a princípov evolúcie, ktoré uviedli do života rôzne štruktúry. Po Veľkom tresku sa postupne vyčlenila gravitačná, potom silná a nakoniec aj elektroslabá sila. K spomenutým trom fyzikálnym silám pribudla ďalšia hybná sila zložená z chemických prvkov. Takto vznikla nová kategória síl – chemické sily. Lenže aj chémia má svoje limity, za ktorými sa objavujú fenomény a prislúchajú biologickému svetu. Ako ďalšie hybné sily boli biologického pôvodu – biologická evolúcia a genetika. Nakoniec sa objavili sily a mechanizmy spojené s kultúrou a sociálnym životom (Krempaský, 2006). Tento krátky príbeh ukazuje, že svet neustále objavujeme. To znamená, že niektoré (fyzikálne) javy tu existovali ešte predtým ako sme o nich začali rozmýšľať a rozprávať. Bol tu vždy bez ohľadu na to, ako sme si ho predstavovali.

Podľa Bhaskara, (2008, s. 11-14) akákoľvek filozofia vedy musí byť schopná rešpektovať a zosúladiť dve dimenzie vedy:

- **neprechodná dimenzia vedy**
- **prechodná dimenzia vedy**

Neprechodná dimenzia vedy považuje objekty poznania (veci a štruktúry, mechanizmy a procesy, udalosti a možnosti sveta) za dané, stále, nemenné, existujúce nezávisle od nás. Ľudia nevedia ovplyvniť gravitáciu, proces elektrolýzy, mechanizmus šírenia svetla. Tieto javy tu boli, sú a budú stále nezávisle od našej existencie. Prostredníctvom vedy môžeme len na ne poukázať. Inak povedané tieto objekty a javy poznania nie sú produktom ľudskej aktivity. **Prechodná dimenzia vedy** je produkt ľudí, závisí na sociálnych potrebách, je premenlivá, vždy meniaca sa, vyvíjajúca sa v čase. Veda má spoločenský a pragmatický charakter, pretože ľudia vytvárajú poznatky, ktoré generujú ďalšie poznatky. Prechodnej dimenzii vedy najlepšie porozumieme na príklade vyvíjajúceho sa názoru na postavenie Zeme voči Slnku v dejinách ľudstva. Ľudia si až do 16. storočia mysleli, že planéta Zem je stredom vesmíru. Lenže skutočnosť, že centrom vesmíru je Slnko tu existovala dlhé tisícročia predtým, ako bol rozpracovaný a akceptovaný heliocentrický model. To znamená, že pravdivý poznatok – heliocentrizmu – existoval nezávisle od toho, ako si ľudia vykladali svet, ako ho teologická doktrína poznania učila.

Iné je to so sociálnymi javmi, ktoré neobjavujeme, ale konštruujeme. Napríklad nové politické hnutia v parlamente sú sociálnym konštruktom, ktorý existuje nezávisle od toho, čo si o nich myslíme. Každá sociálna konštrukcia potrebuje určité nástroje na jej existenciu, napr. tradície, ideológiu a na ich „viere“ stojí a padá sociálna konštrukcia. Kritický realizmu tvrdí, že v konečnom dôsledku má každý sociálny konštrukt sklon k zlyhaniu, pretože v priebehu času sa vyvíja, mení svoje pôvodné stanoviská a prispôsobuje sa novým podmienkam. Veci reálneho sveta poznávame priamo, prostredníctvom skúsenosti a nepriamo, cez teórie, experimenty alebo sociálne konštrukty.

Vedecký realizmus vychádza z transcendentálneho realizmu a kritizuje naivný realizmus a pozitivizmus z dvoch dôvodov. Po prvé, vedecký realizmus uznáva existenciu empirického aj teoretického poznania. Najmä v období vedeckých kríz sú tieto typy poznania v rozpore, kedy (nové) fakty nesedia so (starou) teóriou, ktorá musí byť nahradená novou (Peet, 1998). Druhá výhrada smeruje k tomu, že pozitivizmus je spôsob poznania v kontexte epistemológie, ktorý sa nezaoberá ontologickými otázkami. Podľa vedeckých realistov sa pozitivisti dopúšťajú epistemologického omylu, keď ontologické problémy zahrňujú pod epistemológiu. Každý vedecký prístup je nevyhnutne založený na ontológií (Lawson, 1997). Je

predsa dôležité vedieť, či skúmame otvorené alebo uzavreté systémy, prírodu alebo spoločnosť, abstraktné alebo konkrétne. K analýze otvorených systémov je treba pristupovať oveľa komplexnejšie, pretože kontext (miesto a čas) môže spôsobiť, že **rovnaké mechanizmy môžu viesť k rozdielnym výsledkom**. Príkladom otvorených systémov je sociálny svet, v ktorom existuje mnoho príčinných síl a vysvetľujúcich mechanizmov, z ktorých nemožno vybrať práve jeden.

Kritický realizmus sa formuje ako **filozofia pre sociálne vedy**. Základným stavebným prvkom kritického realizmu sú podľa Bhaskara veci (príčiny), nie udalosti (následok). **Dialektické približovanie medzi filozofiou**, ktorá zahŕňa otázky sociálnej ontológie a epistemológie a **sociálnymi vedami**, ktorá obsahuje teóriu a metodológiu umožňuje ich vzájomne obohacovanie (Yeung, 1997, s. 53-54). Ak si vypožičiame známy citát Alberta Einsteina o vzťahu vedy a viery, tak potom analogicky, kritický realizmus tvrdí, že filozofia by bola bez sociálnych vied slepá a sociálne vedy by boli bez filozofie chromé.

Sayer (1984) tvrdí, že to, čo spôsobuje udalosť nemá nič spoločné s počtom prípadov (faktov). Namiesto toho hovorí o **ontologicky nevyhnutne pôsobiacich príčinných silách**, ktoré ležia pod povrchom pozorovaných vecí, ktoré sú aktivované štruktúrami, príčinami a mechanizmami. Filozofia kritického realizmu je pozoruhodná v tom zmysle, že jej **ontológia je stratifikovaná**. Bhaskar (2008) filozofiu realizmu zakladá na troch odlišných doménach, ktoré sa navzájom prelínajú (obrázok11):

- **skutočná** (reálna) sa zaoberá nepozorovateľnými štruktúrami (trh), mechanizmami (trhový mechanizmus) a príčinnými silami (efekt veľkosti pracovného trhu), ktoré produkujú udalosti a javy.
- **aktuálna** (konkrétna) sa zaoberá vyprodukovanými udalosťami, ktoré vznikajú pôsobením objektov skutočnej dimenzie (mechanizmami, štruktúrami). Tieto udalosti sa dejú bez ohľadu na to, či ich pozorujeme, vnímame, alebo nie.
- **empirická** (skúsenostná) sa týka naších skúseností s vyprodukovanými udalosťami sveta, ktoré už vieme pozorovať, merať, vnímať, diskutovať o nich.

Andrew Sayer (*1949) vedúca osobnosť kritického realizmu v humánnej geografii popisuje spor o povahu javov a štruktúr na príklade poznatkov biológa a laika:

> Rôzne tvrdenia o pozorovanej veci pod mikroskopom nám povie biológ a laik. Ich názory sa budú líšiť nielen v tom čo vidia, ale aj ako to interpretujú. Rozdiely medzi pozorovateľnými a nepozorovateľnými vecami nie sú závislé na fyzickom vnímaním a bezprostrednom pozorovaní (aj laik aj biológ pozorujú tú istú vec, cez ten istým mikroskop a cez rovnaké zmyslové orgány). Odlišné

závery a interpretácie plynú z toho ako sa biológ a laik naučili vidieť a pozorovať tieto veci (Sayer, 1984, in Hoggart a kol., 2002, s. 27).

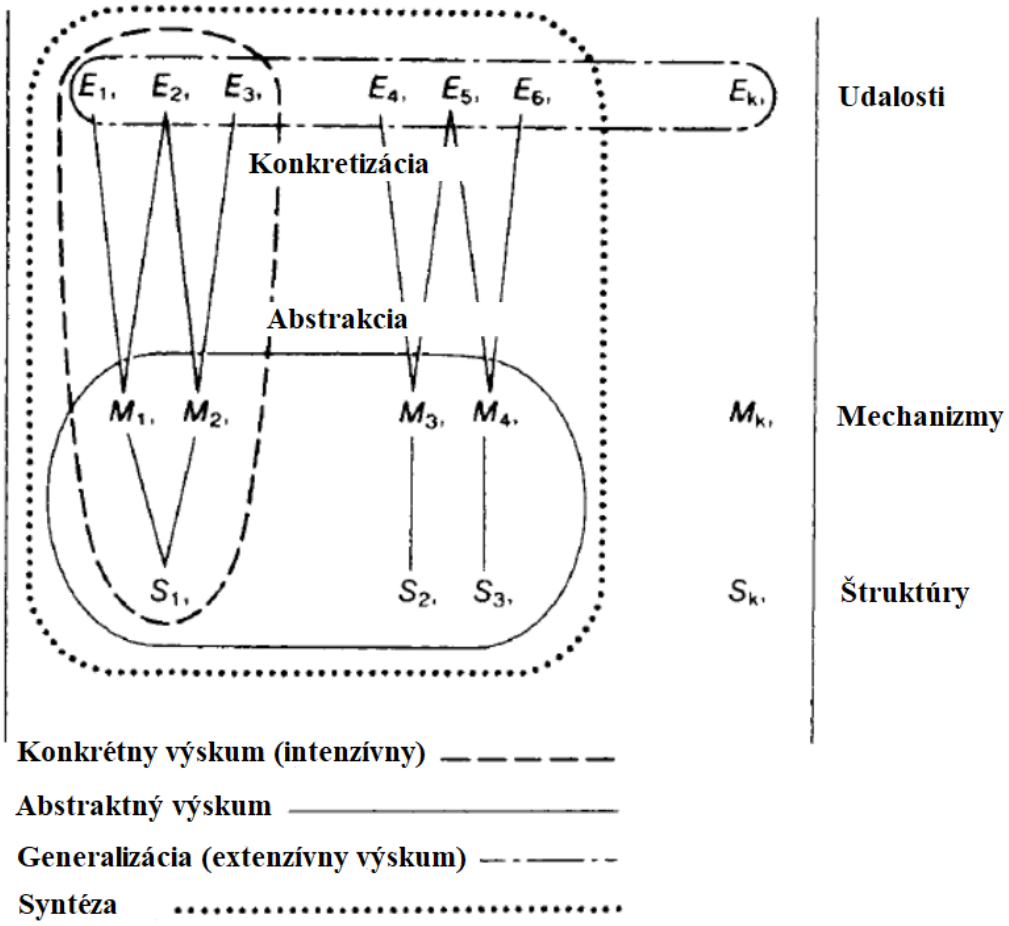

Obrázok 11 Štruktúry, mechanizmy a udalosti v prístupe kritického realizmu (Peet, 1998)

Kritický realizmus ako metóda sociálnych vied

Kritický realizmus sa ukazuje ako **metóda sociálnych vied**, ktorá využíva abstrakciu, konkretizáciu a príčinné mechanizmy, prepája teoretické a empirické poznatky, kombinuje kvalitatívne a kvantitatívne prístupy (obrázok 11). **Kauzalita** tu nie je chápaná v pozitivistickej tradícií, ktorá hovorí, že ak jav B pravidelne nasleduje po jave A znamená to, nutnú a postačujúcu podmienku, že A je príčinou B, že A vyvolala udalosť B. Táto **klamlivá kauzalita** nijak nesúvisí s počtom opakovaní pozorovaných javov a nemôžeme ju považovať za pravidelnosť. Inak povedané koreláciu netreba stotožňovať s kauzalitou. Aj keď sa teória bude vždy

opierať o všeobecné, nutné podmienky, ktoré charakterizujú mechanizmus vzniku konkrétnej udalosti, nebudú dostatočné pre jej celkové vysvetlenie. Vysvetlenie vzniku udalosti (javu) záleží aj na aktuálnych, náhodných miestnych podmienkach, ktoré sú v čase a priestore premenlivé (obrázok 12). Kritický realizmus kauzalitu chápe ako mechanizmus produkujúci zmenu, pričom rozlišuje dva typy podmienok:

- **nutné**
- **náhodné**

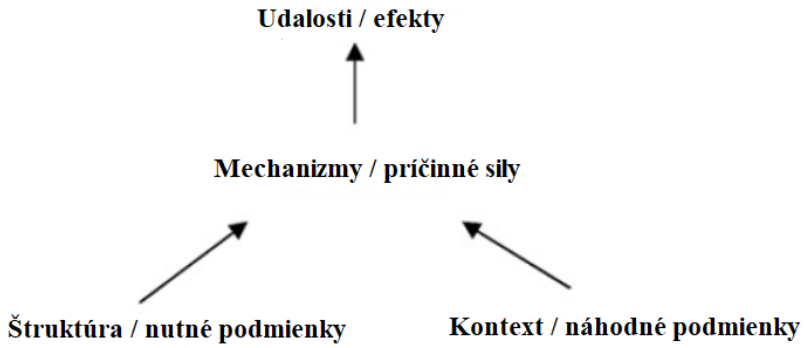

Obrázok 12 Mechanizmus príčinných síl (Sayer, 2000, s. 15)

Na skúmanie nutných podmienok kritický realizmus využíva metódu abstrakcie. Abstrakcia sa týka identifikácie štruktúr, ktoré pozostávajú zo súboru vnútorne podmienených, nutných vzťahov, ktoré sú presne určené a stabilné. **Abstraktný** a **teoretický výskum** sa zaoberá štruktúrami a mechanizmami (štát, sociálna trieda, trh, kapitál). Vzťah medzi zamestnancom a zamestnávateľom je nutný, predstavuje štruktúru, ktorá nemôže existovať bez oboch elementov. Udalosti (zvýšenie platu) sa považujú za možný výstup pôsobenia štruktúr a mechanizmov. Kvalitu vzťahov už nemožno pozorovať abstraktne, ale prostredníctvom konkrétneho výskumu. **Konkrétny výskum** sa zameriava na charakter vzťahov medzi zamestnancom a zamestnávateľom, ktorý bude premenlivý, daný prítomnosťou náhodných okolností a kontextov, ktoré sú ovplyvnené ľudskou činnosťou, inštitúciami, ekonomikou (Sayer, 1984). O konkrétnom, teda o výslednej udalosti nie je vopred rozhodnuté. Budúcnosť je otvorená, závisí od náhodných podmienok, preto sa veci môžu vyvinúť rôznymi spôsobmi.

Keďže sú ľudia a ich činnosť konfrontovaní s celou radou ekonomických, kultúrnych, rodinných, susedských, ideologických alebo politických vplyvov, rovnaký príčinný mechanizmus môže viesť k rôznym dôsledkom (udalostiam). To preto, lebo rôzne objekty a subjekty (ľudia, inštitúcie, prostredie) na rôznych

miestach sa prezentujú rôznou príčinnou silou. **Kauzalita závisí od kontextu (čas a priestor)** a vyplýva z ľudských zámerov a pôsobiacich štruktúr. Sociálna realita nie je výsledkom vnútorných logických vzťahov (pravidelnosti), ako sa domnievajú pozitivisti, ale aj kombináciou náhodných podmienok (vonkajších vzťahov). Obe príčinné podmienky navzájom súvisia a konštituujú sociálnu realitu. Vysvetlenie treba hľadať v príčinných mechanizmoch utváraných jedinečnými kombináciami obmedzujúcich a umožňujúcich faktorov (Ženka a Kofroň, 2012).

Kritickí realisti sa k štúdiu sociálnej reality postavili originálnym spôsobom. Tvrdia, že výskumy sa nemôžu končiť objavením empirických pravidelností. Priestoroví geografi sa uspokoja s tvrdením, že tendencia priestorových interakcií klesá s rastúcou vzdialenosťou. Pre kritických realistov sú kauzálne vzťahy považované za polopravidelnosti. Študovanie kauzality sa stane zaujímavé vtedy, ak sa pozrieme na charakter interakcií, ak zohľadníme aj premenlivý kontext a náhodné podmienky. Zákon neoznačuje ako univerzálnu empirickú pravidelnosť, ale ako **tvrdenie o príčinnej nevyhnutnosti** (Hoggart a kol., 2002, s. 19). Napríklad intenzitu priestorových interakcií môžeme študovať na základe rôznych sociálnych hľadísk (dochádzky do škôl a zamestnania, za službami, kultúrou, vzdelaním, zábavou). Každá z týchto interakcií organizuje ľudí v odlišnom časopriestorovom vzore. Pravidelnosti sú v čase a priestore premenlivé. Vždy existujú lokálne náhodné podmienky, ktoré podporujú, alebo obmedzujú sociálnu interakciu. Niektoré majú tendenciu k chaotickej organizácii, iné sa vyznačujú stabilnejšou organizáciou. Na to, aby sme boli schopní určiť skutočné príčiny študovaného javu je dôležité ako konceptualizujeme sociálne javy a v akom čase a priestore sa odohrávajú. Migráciu môžeme chápať ako prejav slobody alebo nevyhnutnosti v dôsledku vojnových udalostí. Rovnako tak globalizácia má svoje pravidlá, ktoré platia rovnako, ale v čase a priestore je ich intenzita rozdielna a dopady sa prejavujú v rôznych podobách, v závislosti od nadstavenia obchodných podmienok, alebo regulačnej politiky konkrétnych krajín a regiónov (Blažek a Uhlíř, 2011).

Pri výskume sa dôraz kladie na kontinuitu medzi abstraktným a konkrétnym. Sayer (1984) uvádza, že celý proces zahŕňa pohyb medzi abstraktným a konkrétnym, nutnými a náhodnými podmienkami, štruktúrou a udalosťami. V tomto kontexte kritický realizmus hľadá vzťah medzi teóriou a empíriou, tým, že abstraktný a konkrétny výskum považuje za nedeliteľnú súčasť epistemológie. Práve dôraz na tento typ realistického výskumu viedol realistov v metodologických otázkach k záujmu o prípadové štúdie, ktoré kombinovali dva typy výskumov:

- **extenzívny výskum** sa snaží z veľkého množstva pozorovaní uzatvárať polo pravidelnosti, rámcové zákonitosti vzhľadom na časopriestorový kontext pozorovania
- **intenzívny výskum** sa snaží zistené príčinné vzťahy nájdené počas extenzívneho výskumu odlíšiť na základe nutných a náhodných okolností vzniku javu – prípadové štúdie, ktoré sa opierajú alebo podporujú teóriu

Nutné vzťahy a sily existujú spravidla na vyššej, všeobecnej úrovni (národná úroveň) a náhodné vzťahy sú zastúpené na lokálnej úrovni. Varianty vzťahov príčin a efektov sa líšia v závislosti od skúmaného problému a závisia na rozpoznaní priestorovej mierky. Z pohľadu kritického realizmu sa za relevantné považuje hľadanie oblastí príčin a následku. V súvislosti s rastúcim vplyvom globalizácie sa pozornosť sústreďuje na vzťahy, lokálny a globálny, konkrétne, ako a prečo dochádza k odlišným regionálnym výsledkom pri pôsobení tých istých globálnych štruktúr. To viedlo k sérií lokálnych štúdií, ktoré sa pokúšali konfrontovať skúsenosti konkrétnych lokálnych prípadov reštrukturalizácie priemyslu s teoretickými prístupmi globálnych procesov ekonomickej integrácie (Sayer, 1991).

Hampl a kol. (2008) aplikoval koncept kritického realizmu na problematiku regionálneho rozvoja. Vzájomné pôsobenie faktorov a mechanizmov sú určujúce pre intenzitu a orientáciou procesov regionálnej transformácie a následnej regionálnej diferenciácie v adaptačnej úspešnosti (Hampl a kol., 2008).

12. Kultúrny obrat v humánnej geografii

Terminológia

Atkinson a kol. (2005) tvrdia, že **kultúrny obrat je štýl myslenia** bez jasne vymedzených hraníc. Sústreďuje sa na naliehavé spoločenské otázky každodenného spôsobu života, medzi rôznymi sociálnymi skupinami a triedami vo vzťahu k ekonomike a politike moci. V rovine teórie čerpá zo sociológie, kultúrnej antropológie, etnografie, kultúrnych a literárnych štúdii, v predmetnej rovine zameriava pozornosť na rozmanité dimenzie rozdielov (napr. rod, rasa, etnicita, sexualita, telo) vo vzťahu k miestu a priestoru. V metodologickej oblasti zahŕňa širokú škálu výskumných techník (interpretačné a kvalitatívne metódy), ktoré prekonávajú odstup medzi výskumníkom a objektom výskumu.

Podľa Nayaka a Jeffrey (2011) kultúrny obrat znamaná reprezentáciu kultúrnych a sociálnych činností. Spochybňuje objektívnu pravdu, dôraz kladie na čiastočnú, neúplnú a spornú povahu významov. Realita nie je objektívna, čakajúca na objavenie, ale je tvorená slovami, obrazmi, textami, symbolmi, alebo telesnými prejavmi, ktoré niečo vyjadrujú, reprezentujú, na niečo poukazujú a odkazujú.

Nayak a Jeffrey (2011) kultúru delia do dvoch kategórií:

- **domorodé**, alebo **exotické kultúry** si zachovávajú svoje tradície, zvyky a praktiky. Okrem exotických kultúr lokalizovaných na globálnom juhu, existujú rezistentné kultúry, ktoré sa snažia uniknúť trajektórií rozvoja založeného na západných hodnotách.
- **západná**, alebo **dominantná kultúra** glorifikuje umelecké diela, texty, materiálne aj nemateriálne veci, predkladá ich ako vzor pokroku, majú stelesňovať univerzálne hodnoty západnej spoločnosti.

Raymond Williams (1921-1988) tvrdí, že kultúra je jedno z najkomplikovanejších slov v angličtine. V monografii „*Dlhá revolúcia*“ ponúka tri definície kultúry (Williams, 1961):

- kultúra ako **intelektuálny proces** civilizačného rozvoja západnej spoločnosti, ktorý považujeme za nadčasový, majúci trvalý a univerzálny odkaz,
- kultúra ako **estetické hľadisko** tvorby umeleckých diel, hodnôt, významov a symbolov v literatúre, hudbe a výtvarnom umení,
- kultúra ako **sociálny rozmer**, reprezentácia, tvorba významov a prežívanie každodenného života.

Humánna geografia sa stáva viac otvorenou, reflexívnou a interdisciplinárnou vedou. Globalizujúci svet nám umožňuje vidieť, počúvať a dotýkať sa nových kultúr, ktoré sú stelesnené v rôznych etnických, rodových, či sexuálnych identitách. Máme na mysli, sociálnymi interakciami a kultúrnym kontextom formované identity. V otvorených a demokratických spoločnostiach sa uvedené identity veľmi často miešajú a navrstvujú, čím sa prejavy a formy odlišnosti a inakosti zvýrazňujú a legitimizujú. V humánnej geografii sa začínajú profilovať témy a prístupy vyjadrujúce silný **rešpekt k rozdielom**.

Geografia rozdielov spochybňuje dominantnú pozíciu marxistickej analýzy triednych vzťahov a triednych konfliktov. Chápanie rozdielov založených čisto na ekonomickej báze rozširuje o rozmanité sféry spoločenského života. Do centra záujmu sa dostáva širší záber kultúrnych a ľudských dimenzií rozdielov ako je **etnicita**, **rod**, **rasa**, alebo **sexualita** a podrobuje ich sociálnemu diskurzu. Tieto dimenzie rozdielov na jednej strane poukazujú na to, že spoločnosť je vzácne heterogénna a rôznorodá, ale na druhej strane produkujú nové kultúrne a sociálne identity (rozdiely), ktoré mobilizujú rôzne politické hnutia, verejné politiky, či rekonfigurujú mocenské vzťahy (Jazeel, 2009). Z toho vyplýva, že **rozdiely zabudované v spoločnosti nie sú predpísané, nemenné**, alebo výlučne priestorovo (teritoriálne) zakorenené, či ekonomicky podmienené, ale **sú neustále vytvárané, sociálne a kultúrne konštruované**, sú výsledkom spoločenskej praxe a politického vyjednávania.

Spoločenský kontext

Po skončení druhej svetovej vojny sa vlna kultúrneho obratu objavila v USA, západnej Európe vrátane Veľkej Británie. Krajiny západnej Európy začali od základov budovať svoje ekonomiky (konkurencieschopnosť) a kultúrne povedomie (identitu). Dôležitým momentom bol rozpad koloniálneho systému, ktorý okrem iného zapríčinil masívnu imigráciu. Bývalé koloniálne veľmoci cítili potrebu nahradiť stratenú imperiálnu identitu novou (kultúrnou) identitou. Mestské priestory začali osídľovať diaspóry nepôvodného obyvateľstva – komunity afrického a ázijského obyvateľstva, čo viedlo k objaveniu rasových a etnických konfliktov. Neskoré 80. roky a začiatok 90. rokov boli sprevádzané ekonomickou transformáciou, čo súviselo s prestavbou industrializovaných miest a s rozvojom postindustriálnej spoločnosti. Najviac ohrozené sa stali mestá a regióny založené na odvetviach ťažkého priemyslu (Nayak a Jeffrey, 2011).

To, čo v industriálnej spoločnosti nebolo v súlade so všeobecnými štandardmi, normami, pravidlami, bolo označené za deviáciu, odchýlku, ktorú treba uviesť do normálneho stavu. Za normu, či normalitu sa považoval zdravý, biely muž. Rozdiely boli by odvodené od tejto normy. V novej kultúrnej geografii sa pod

normativitou rozumie kultúrna hegemónia západných hodnôt, vo feministických geografiách to je patriarchát, v etnických geografiách vnímame rasovú nadradenosť a v geografii sexualít je to koncept heteronormativity.

Filozofické základy

Z filozofického hľadiska kultúrny obrat našiel ukotvenie v **sociálnom konštruktivizme**. Sociálny konštruktivizmus tvrdí, že naše poznatky, koncepty a niekedy aj javy sú konštrukty nášho jazyka, našich myšlienok, činností a vzťahov. Kým prírodné javy, procesy a štruktúry objavujeme, tak sociálne javy konštruujeme. Vo vzťahu k etnickej identite ide o pripisovanie etnických kategórií sebe, ale aj iným. Toto pripisovanie by malo byť diskurzívnej a reflexívnej povahy. Odkazuje na spôsob ustaľovania pravidelne vykonávaných činností prostredníctvom každodenných aktivít, návykov, sociálnej interakcie, alebo politického vyjednávania – **habitus** (Couper, 2015). Vytvorenie si názoru na niečo, alebo na niekoho predstavuje dlhý a náročný **proces vzájomnej diskusie, reflexie a otvorenosti**.

Sociálny konštruktivizmus kritizuje esencializmus, ktorý predstavuje schematický, intuitívny a pocitový spôsob poznania (identifikácie) niekoho, alebo niečoho, hľadajúci príčiny javov alebo sociálnych skupín v ich podstatách (esenciách). Základnou črtou esencializmu je vrodenosť určitej esencie (napr. farba pleti, dialekt), teda jej získanie výhradne biologickým procesom reprodukcie úplne postačí ako prejav (psychologického) esencializmu (Kanovský, 2009). Ak hovoríme o esencializme potom rozlišujeme dva teoretické koncepty (Ferencová, 2004):

- **biologické teórie**, podľa ktorých je schopnosť rozlišovať (etnickú, rasovú) príslušnosť konkrétnej sociálnej skupiny geneticky zakódovaná a
- **kultúrne teórie** definujú príslušnosť konkrétnej sociálnej skupiny ako produkt kultúry, ktoré sú dané existenciou objektívnych spoločných kultúrnych znakov (jazyk, zvyky).

Človek tmavej pleti, študujúci na slovenskej univerzite sa podľa spontánnych predstáv, automaticky a nemenne kategorizuje ako zahraničný študent, ktorý nemá žiadne skúsenosti so slovenským jazykom a slovenskou kultúrou. Lenže ten istý človek môže byť slovenským občanom, rodákom z pod Tatier, hovoriaci po slovensky. Na tento problém upozornila v roku 2018 kampaň za tolerantnosť k rozdielom a inakosti. K tejto spoločensky vážnej téme odporúčame pozrieť dokument Zuzany Piusi s názvom „*Krehká identita*“ z roku 2012. Na vytvorenie si názoru na niekoho nepostačujú len pozorovacie zmysly. Aby sme sa vyhli pocitovému, či vizuálnemu posudzovaniu treba zapojiť kognitívne schopnosti, byť

sociálne komunikatívny a reflexívny. Podľa Kanovského (2009) esencializmus predstavuje skôr intuitívne myslenie o esenciách a ich vlastnostiach a reprezentáciách ako premýšľanie a uvažovanie o samotnej podstate a reprezentáciách esencií. Sociálny konštruktivizmus sa zaujíma o spôsoby akými sú rozdielnosti v podobe kultúrnych identít formované či vytvárané.

Na druhej strane, politika liberálnej demokracie sa snaží dimenzie rozdielnosti a odlišnosti akceptovať vytváraním politiky emancipácie a asimilácie menšín, s cieľom vytvoriť transparentnú a otvorenú spoločnosť (Jazeel, 2009). V konečnom dôsledku politika rozdielov zvádza neustály boj pri obhajovaní dominancie a odporu (podriadenosti). Témy rozdielnosti, odlišnosti a inakosti sa v humánnej geografii objavili v priebehu posledných 40. rokov. V tejto kapitole si postupne predstavíme novú kultúrnu geografiu, feministické geografie, rasovú a etnickú geografiu a geografiu znevýhodnených skupín obyvateľstva.

12.1 Nová kultúrna geografia

Kultúrny obrat v humánnej geografii nevznikol zo dňa na deň, ale formoval sa dlhšie obdobie v reakcií na kvantitatívnu geografiu, humanizmus, behavioralizmus a politicko-ekonomické prístupy analyzujúce sociálne a environmentálne dopady kapitalistickej ekonomiky, ktoré otázky kultúry vo svojich výskumoch marginalizovali. Nadviazal na intenzívne rozvíjajúcu sa interdisciplinárnu oblasť kultúrnych štúdií.

Kultúrne štúdie

Začiatky kultúrnych štúdií v ich inštitucionalizovanej podobe siahajú do 60. rokov 20. storočia vznikom **Centra pre súčasné kultúrne štúdia** na univerzite v Birminghame. Vedúcimi osobnosťami boli Raymond Williams, Richard Hoggart a Stuart Hall, ktorí zásadne zmenili štúdium kultúry, s väčším dôrazom na interdisciplinárne výskumy prepájajúce súčasnú kultúru a spoločnosť (Balon, 2004). V prvej vlne kultúrnych štúdií bolo hlavným zámerom spochybniť nadradenosť **vysokej kultúry** (*high-brow*). Jej elitársky pohľad na svet sa chápal v podobe literárnych a umeleckých diel reprezentovaných napríklad Shakespearovými textami. Pozornosť sa obrátila na štúdium kultúry každodenného života – **nízka kultúra** (*low-brow*) zahrňujúca populárnu a masovú kultúru, ktorá zodpovedala skúsenostiam rastúceho počtu študentov z robotníckych tried (Šmejkalová, 2004).

Keďže kultúrne štúdie sa vyvíjali na pozadí britskej ľavicovo orientovanej politiky, inšpirácie prichádzali z kontinentálneho marxizmu v dvoch rovinách (Smejkalová, 2004):

- zdôraznenie vzťahu medzi kultúrnymi významami a sociálnymi štruktúrami
- ukázanie, že kultúra je jedným zo základných nástrojov vyrovnávania triednych rozdielov vo vnútri kapitalistickej spoločnosti

Myšlienky marxistickej teórie sa neaplikovali v pôvodnom znení ako v prípade krajín vtedajšej východného bloku. Predstavitelia kultúrnych štúdií si boli vedomí jej nedostatkov v chápaní vzťahu ekonomiky a kultúry. Marx kultúru považoval za nadstavbu ekonomiky. Mnohí kulturológovia kritizovali tento postoj a tvrdili, že kultúrne fenomény, postoje a prejavy vstupujú do sociálnych vzťahov, stávajú sa súčasťou výrobných procesov, rozvíjajú myslenie ľudí a formujú ich identitu. Ekonomika a kultúra sú na sebe závislé a ich formy vzájomných stretov by mohli byť pre kultúru rovnako prospešné ako boj produkčných síl a vzťahov pre ekonomiku (Cresswell, 2013, s. 138).

Willams (1980) považoval oblasť kultúry za súčasť ekonomiky a preto modifikoval pôvodnú marxistickú koncepciu historického materializmu koncepciou **kultúrneho materializmu**. Taliansky neomarxista ***Antonio Gramsci (1891-1937)*** aplikoval marxizmus na moderný kapitalistický systém. Rozvinul politický **koncept hegemónie** na vysvetlenie absencie socialistických revolúcií v západných kapitalistických demokraciách (Storey, 2015). Vládnuca trieda kapitalistickej spoločnosti môže dominovať pracujúcej triede aj bez použitia sily (donucovacích pravidiel), tak, že vytvorí predstavu spoločne využívaných významov a záujmov. Pracujúca trieda ich z vlastného presvedčenia akceptuje, pretože verí, že vytvorené hodnoty slúžia všetkým vrstvám spoločnosti (Cresswell, 2013). Kombinácia nátlaku a súhlasu je určitou formou ambivalentného vzťahu, ktorý zaručuje, že kapitalizmus udržuje dohľad nad spoločnosťou prostredníctvom **kultúrnej hegemónie.**

Hlavná pozornosť kultúrnych štúdií sa zameriavala na rehabilitáciu pracujúcej triedy a vyrovnávanie sociálnych nerovnosti vo vnútri kapitalistickej spoločnosti, prostredníctvom hľadania kultúrnej identity a rovnejšieho prístupu k vzdelaniu pre čo najširšie vrstvy obyvateľstva. Dokladom tohto trendu je monografia „*Používanie gramotnosti*“ od kulturológa ***Richarda Hoggarta (1918-2014)*** (Hoggart, 1957), v ktorej argumentoval tým, že zvýšenie dostupnosti verejných škôl pre študentov (najmä robotníckej triedy) umožní rozoznať povahu tradičnej a populárnej kultúry. Popisoval kontrast dvoch kultúr britskej spoločnosti. Prvou bola tradičná „prirodzená“ predvojnová kultúra pracujúcej triedy vnímaná cez prežívanie každodenných spôsobov života ako sú dovolenka na pobreží v Británii, krčmový život (pub life), sledovanie futbalu a iné. Druhá bola stelesnená v nových formách masovej kultúry a zábavy, ktoré podľa Hoggarta podkopávali britský konzervativizmus a zaužívané kultúrne hodnoty tradičnej britskej robotníckej

triedy. Britská spoločnosť sa ocitla na kultúrnej križovatke medzi kultúrou vytváranou ľuďmi a svetom, kde sa kultúra robí pre ľudí.

Druhá vlna kultúrnych štúdií sa zameriava na subkultúry mládeže, populárnu a mediálnu kultúru. Súčasťou druhej vlny kultúrnych štúdií bol aj kultúrny obrat v humánnej geografii s akcentom na prepájanie rôznych aspektov kultúrnych fenoménov a dimenzií rozdielov ako trieda, rasa, etnicita, sexualita, rod, telo ako prejav vo vzťahu k miestu a priestoru.

Hoci kultúrna hegemónia vytvára spoločnosť s vysokým stupňom konsenzu, konflikt tu je latentne prítomný. Preto je nevyhnutné, aby bol spoločný súhlas podriadených tried s dominantnou kultúrou neustále opakovaný. Ide o prebiehajúci, nikdy nekončiaci proces (Storey, 2015). V súčasnosti pozorujeme rastúcu vlnu odporu voči dominantnej kultúre. Zdá sa, že Gramsciho myšlienky kultúrnej hegemónie sú v súčasnom veku mediálnej kultúry veľmi aktuálne.

Kultúrny obrat a humánna geografia

Kultúrny obrat začal prepájať sociálnu a kultúrnu geografiu a „budovať“ mosty medzi sociálnymi a humanitnými vednými disciplínami. Rovnako tak aj sociálne a humanitné vedy podstúpili priestorový obrat (Warf a Arias, 2008). Osman a Matoušek (2014) vnímajú tento prechod k obratom v kontexte postdisciplinartity, ktorá nielenže prepája poznatky a epistemológie súvisiacich a nesúvisiacich vedných odborov, ale aj rozširuje a delimituje ich hranice pôsobnosti.

Koniec 80. rokov znamenal inštitucionalizáciu kultúrnej geografie, v Británii vznikla pracovná skupina „*Sociálnych a kultúrnych geografických štúdií*“, začali sa produkovať učebnice kultúrnej geografie, zakladali sa špecializované časopisy. Nová kultúrna geografia už nie je len o západných tradíciách, rozšírila sa do celého sveta. Svoju pozornosť obracia na rozvojové časti sveta, postsocialistické krajiny, malé ostrovy. V témach prevládajú environmentálne otázky, migrácia, jedlo, umenie a hudba (Nayak a Jeffrey, 2011). Podľa Barnetta (2009, s. 134) v akademickej sfére kultúrny obrat prenikol do rôznych geografických oblastí a disciplín:

- stál za vznikom nových interdisciplinárnych odborov – **kultúrne štúdie** a viedol **k revitalizácií novej kultúrnej geografie**,
- **prenikol aj do subdisciplín humánnej geografie**. V ekonomickej geografii pri štúdiu kultúrneho priemyslu a kultúrneho kapitálu, politickej geografii v podobe reprezentácie a moci a
- kultúra sa stala dôležitým **faktorom spoločenského rozvoja** v podobe ekonomických procesov, alebo pri vedení politických konfliktov.

Kultúrny obrat v humánnej geografii možno rozdeliť do troch etáp (Philo, 2009). Prvá spočívala v definovaní nového predmetného zamerania a významu kultúry v geografickom výskume. Predstavitelia novej kultúrnej geografie **kritizovali tradičnú Berkeleyskú školu kultúrnej geografie** za to, že kultúru považovala za superorganickú vec, ktorá sa v čase nemení a nevyvíja (Duncan, 1980). Sauer tvrdil, že kultúra a jej aspekty ako náboženstvo alebo jazyk sú dané, nezávislé od každodenných ľudských aktivít. Jednotlivci nemôžu tvoriť ani formovať kultúru. Ľudia sú nositeľmi kultúrnych znakov, ktoré ovplyvňujú ich konanie a správanie. Rovnako tak aj významy, viera, hodnoty ľudí sú determinované kultúrou, v čase a priestore ostávajú nemenné. Kultúra bola bežne označovaná ako viditeľné, materiálne prejavy ľudskej činnosti v prírodnom prostredí, predovšetkým vo vidieckej krajine. Výsledná činnosť človeka vystupovala v podobe poľnohospodárstva, budov, infraštruktúry. Tradičná kultúrna geografia opisuje priestorové vzory kultúry. Kultúra je aktér (činiteľ), prírodné prostredie je médium a kultúrna krajina výsledok (Holt-Jensen, 2009).

Tieto koncepčné základy tradičnej školy kultúrnej geografie boli nahradené novou kultúrnou geografiou, ktorá študuje kultúrne vzory jednotlivcov a kolektívov v rámci kultúry. Aktérom nebola kultúra, ale ľudia, ktorí tvoria kultúrne prostredie. To znamená, že ľudia v priebehu života formujú kultúru a vytvárajú kolektívne kultúrne identity. Hlavným predstaviteľ novej kultúrnej geografie bol ***Peter Jackson (*1955)***, ktorý do geografického myslenia priniesol nový pohľad na kultúru, ktorú chápal ako prebiehajúci proces vytvárajúci významy, prostredníctvom ktorých sú (kultúrne) identity sociálne konštruované, ustanovené a vyjednávané (Jackson, 1989)

Nová kultúrna geografia začala študovať produkty nízkej kultúry v priestorovom kontexte. Skúmali sa ich základné predpoklady vzniku a šírenia podľa miesta a charakteru kultúry, dynamika, cirkuláciu a vplyvy v rámci urbanizovaného prostredia. Noví kultúrni geografi ako skúmali ako sa kultúrne produkty stávajú súčasťou produkcie urbánneho prostredia. Dôraz kládli na symbolickú krajinu, ktorá je tvorená zmesou estetiky individuálneho vkusu a sociálneho statusu obyvateľov. **Ikonická, symbolická alebo textová reprezentácia krajiny** mala odrážať postavenie sociálnych tried (Philo, 2009).

V druhej etape sa pozornosť presunula z materiálnych elementov kultúry na **nemateriálne elementy kultúry**. Philo (2000) hovorí o dematerializovanej humánnej geografii v podobe nehmotných kultúrnych procesov ako symboly, znaky, psychika, túžby, strach. Kultúrny obrat tak znamenal posun od reality k reprezentácií dekonštrukciou sociálneho a kultúrneho smerom k nemateriálnemu. Na druhej strane Jackson (2000) upriamil pozornosť aj na **rematerializáciu** v súvislosti s každodenným používaním inteligentných telekomunikačných

technológií (Iphone, Ipod), ktoré reprezentujú materiálne produkty trhovej ekonomiky, no zároveň sa považujú aj za hodnoty masovej kultúry. Materiálne formy populárnej kultúry majú okrem samotných symbolických významov (móda mladých) aj silný ekonomický rozmer.

V tretej etape kultúrneho obratu koncept reprezentácie vytýčil cestu postmoderným, poštrukturalistickým a postkoloniálným geografiám (kapitola 13). Avšak v humánnej geografii registrujeme konflikt medzi novou kultúrnou geografiou a prístupmi postmodernizmu a poštrukturalizmu. Postmoderné geografie sa rovnako ako nová kultúrna geografia zaoberajú umením, architektúrou, hudbou a rovnako sú naviazané na politiku plánovania a riadenia verejných priestorov. Rozdiel je v tom, že kultúrny obrat je naklonený praktickým otázkam každodenného života, kým post prístupy využívajú viac abstraktné, filozofické dimenzie poznania a snažia sa kultúrny obrat vtiahnuť pod svoj teoretický a filozofický rámec (Philo, 2009).

Špeciálnu pozornosť zaujíma kultúra v ekonomickej geografii. Kultúrny obrat je úzko spätý s novými výrobnými a organizačnými formy kapitalistickej ekonomiky od konca 70. rokov (James a kol., 2008). Viaceré empirické príklady ukazujú, že sociokultúrne sily sa rôznymi spôsobmi podieľajú na formovaní ekonomickej reality, ktorá je založená na poznatkoch, inováciách, kreativite (City of London, Hollywood, Silicon Valley). Každá z týchto lokalít získala osobité tradície a kultúrne zvyky, ktoré zanechali stopu v oblasti marketingu, štýlu manažovania, kreativite a inovačnej povahe, dizajnu a iných aspektov podieľajúcich sa na procesoch lokálneho ekonomického rastu a rozvoja (Scott, 2004).

Kultúrny priemysel, ktorý zahŕňa média (film, televíziu, rádia hudbu), sektor módnych konzumných produktov (oblečenie, nábytok), služby (reklama, turizmus, zábava), široký záber kreatívnych profesií (architektúra, grafické umenie, tvorba webových stránok) a kolektívne kultúrne spotrebiteľské zariadenia (múzea, galérie, festivaly, kiná) obohatil ekonomickú geografiu. **Kultúrna produkcia** vyžaduje prekrývajúce sa zručnosti kultúrne diverzifikovanej pracovnej sily (James a kol., 2008). V novej kultúrnej (ekonomickej) geografii sociálne, či ekonomické triedy neboli hlavným objektom záujmu. V postindustriálnej spoločnosti sa ukázali mimoriadne vitálne rôzne subkulúry a marginalizované skupiny spoločnosti ako ženy, čierne obyvateľstvo, lesby a gayovia, starší ľudia, subkultúry mládeže. V rámčeku 10 ponúkame námet na výskum priestorového rozmiestnenia zdravotne znevýhodnených ľudí v urbánnom prostredí.

V rámci diskusie vplyvu kultúrneho obratu na rozvoj humánnej geografie sa sformovali dva postoje. Pozitívne treba vnímať pluralitu (filozofických) prístupov, objavenie sa nových myšlienok a epistemológií, prienik sociálnych a kultúrnych

teórií a konceptov do geografického výskumu (Barnett, 2004). Na druhej strane to, čo niektorí autori považujú za výhodu, iní vidia ako problém. Podľa kritikov (Hamnett, 2003; Rodriguez-Pose, 2001), kultúrny obrat rozptýlil geografov a oslabil jadro geografie, za ktoré sa považovali ekonomické témy výrobných procesov a vzťahov v zmysle politicko-ekonomických prístupov do viacerých rozmanitých (nesúvisiacich) vedných odborov čakajúcich na „objavenie“. Oslabila sa tak pozícia (ekonomickej) geografie vo vzťahu k (priestorovej) ekonómií. Zároveň sa čaká na etablovanie novej kultúrnej geografie v systéme geografických vied podporu zo strany inštitúcií (autorít) a (rozpočtových) politík (Barnett, 1998).

Rámček 10 Priestor a zdravotne znevýhodnené obyvateľstvo

Ako príklad uvádzame štúdiu Wen a Wen (2014) objasňujúcu zvyšujúci sa počet pacientov s diagnózou autizmu v regióne Silicon Valley v Kalifornii. Štúdia ukázala, že existuje podozrenie, že meniace sa sociálno-kultúrne prostredie (využívanie sofistikovaných technológií) a zvýšený dopyt po programátoroch, dizajnéroch, informatikoch môže súvisieť so zvýšenou prevalenciou autizmu. Na základe všetkých 2,5 miliónoch pôrodov, ku ktorým došlo v Kalifornii medzi rokmi 1996 až 2000 autori zistili celkom desať klastrov autizmu. Najkoncentrovanejšie z týchto klastrov bolo objavené v oblasti Santa Clara, ktoré sa nachádza v Silicon Valley. To naznačuje, že obyvateľstvo žijúce v regiónoch zamerané na produkciu softwarových aplikácií a inteligentných a komunikačných technológií má vyššiu pravdepodobnosť k reprodukcií autizmus. Táto predispozícia regiónu na zvýšený výskyt autizmu súvisí skôr so špecializovaným vzdelaním rodičov ako s ich genetickým vybavením. Iná štúdia ukázala, že prípady autizmu boli až šesťkrát rozšírenejšie medzi rodinami študentov, ktorí sa špecializovali na matematiku a prírodné vedy, než v rodinách študentov špecializujúcich sa na literatúru (Ostatníková a kol., 2015).

12.2 Feministické geografie

Terminológia

V prvom rade treba opäť upozorniť na používaný plurál feministické geografie. Dixon a Jones (2006) tvrdia, že feministické geografie sa nemôžu prezentovať ucelenou teoretickou bázou ani metodologickou uniformitou, nakoľko zastupujú rôzne pohľady z rôznych miest. Plurál tak poukazuje na diverzitu, mnohopočetnosť a viacznačnosť. Matlovič a Matlovičová (2015) uvádzajú, že rastúci trend výskytu plurálu „geografie“ kulminoval v roku 2004 (podľa Google Books Ngram Viewer).

Feminizmus je politické hnutie presadzujúce odstránenie systematických rodových nerovností medzi mužmi a ženami latentne zabudovaných

v demokratických spoločnostiach. Manifestuje zlepšenie životov žien a ich postavenie v spoločnosti v rôznych oblastiach: násilie, obťažovanie, prístup k vzdelaniu, rovnosť v zamestnaní, školách, politike, pred zákonom. V princípe sa feminizmus a feministické geografie dotýkajú rodu a niekedy môžu byť označované ako rodové geografie. V skutočnosti spomínané dve spojenia (teda rodová geografia a feministické geografie) predstavujú veľmi príbuzný pohľad na problematiku (Blažek a Rochovská, 2006).

Spoločenský kontext

Vznik a vývoj feminizmus a feministických geografií sa odvíjal na pozadí širšieho politického kontextu a intelektuálneho života 19. storočia. Autori Nayak a Jeffrey (2011) rozlišujú dve vlny feminizmu.

Začiatky prvej vlny feminizmu siahajú do polovice 19. storočia v USA. Politicky organizované ženské hnutie bolo nespokojné s tým, že ženy boli vylúčené z participácie na verejnom živote. Ich pozícia v domácnosti im nedovoľovala viesť aktívny život a pracovať. Blunt a Willis (2000) uvádzajú, že ženám bol obmedzený prístup pri získavaní vyššieho vzdelania, nemali hlasovacie právo a po sobáši strácali nárok vlastniť svoj majetok. Hlavným bodom programu sa stali volebné práva žien. **Hnutie žien za volebné práva** vyjadrovalo svoje občianstvo prostredníctvom alternatívnych a pokojných foriem odporu a sebaidentifikácie, ako občianske protesty. V období medzi vojnami sa situácia žien zlepšovala, napr. v oblasti vzdelania a na trhu práce. Prvá vlna feminizmu skončila v medzivojnovom období naplnením veľkej časti politických požiadaviek.

Druhá vlna feminizmu, ktorá spadá do obdobia 60. rokov 20. storočia sa vyvíjala v kontexte dlhého povojnového hospodárskeho rozmachu a masového vysokoškolského vzdelávania. Tieto dva procesy naštartovali mobilizáciu mladých ľudí dožadujúcich sa černošských a homosexuálnych občianskych práv v USA a ukončenia imperialistickej politiky v krajinách tretieho sveta. Hlavný posun rozvoja feminizmu spočíva vo vnímaní potrieb **rovnoprávnosti a rovnosti, rovnosti v rozdielnosti, v rešpekte k odlišnostiam**. V otázkach rodovej rovnosti sa presadzovalo, aby pracovné pozície vo verejnej aj politickej sfére boli rovnako prístupné pre obe pohlavia. Otvoril sa priestor pre Ľavicovú reformu v západnej Európe. Požiadavky sa presunuli aj na súkromnú (osobnú) sféru s témami sexuality a rodičovstva (Blažek a Rochovská, 2006).

Feministická epistemológia: kritika patriarchátu, situovanosť, pozicionalita

Nayak a Jeffrey (2011, 132) uvádzajú, že feministické myslenie spochybnilo mechanizmy a predpoklady, na ktorých stála epistemológia vedy. Spôsob získavania a tvorby vedeckých poznatkov a spoločenský rozvoj do konca osvietenstva produkovali muži. Mužská hegemónia ovládla výskum, akademické pozície, politické a ekonomické rozhodovacie pozície, z čoho vyplýva, že **chýbal pohľad polovice obyvateľstva**, ktorej sa vedecké revolúcie a geopolitické udalosti priamo dotýkali.

Podľa klasickej (patriarchálnej) predstavy má byť vedecké poznanie univerzálne a nezaujaté. To je v rozpore s feministickou filozofiou. Dokonalé poznanie (teda skutočné objektívne poznanie) nie je dostupné žiadnej ľudskej bytosti (Blažek a Rochovská, 2006). Rose (1997) tvrdí, že reflexivita je prostriedok umožňujúci sa vyhnúť problémom falošnej neutrality, objektivity a univerzálnosti. Je to spôsob prehodnocovania pravdivosti poznatkov, ale aj prekonávania konfliktov a sporov.

Feministická epistomológia pracuje s **konceptmi situovanosti poznania, pozicionality a teóriou stanovíšť (pohľadu)**, ktoré v rámci feministickej kritiky vedy uviedli do sociálnej teórie filozofky ***Donna Haraway (*1944)*** a ***Sandra Harding (*1935)***. Tvrdia, že tradičné chápanie objektivity poznania neovplyvnené subjektivitou vedca je pohľadom odnikadiaľ. Autorky ponúkajú alternatívne riešenie, ktoré spočíva v uznaní čiastočného pohľadu. Maskulatívna pozícia predstavuje iba jeden z pohľadov, preto sa nemôže považovať za úplné a univerzálne poznanie. Objektívnej pravdy je možné priblížiť sa, ak zoberieme v úvahu viaceré pohľady, z rôznych miest (situovanosť poznania) a z rôznych pozícií (pozicionalita), a ak do poznávacieho procesu zahrnieme tie skupiny ľudí, ktorých sa to týka (Cresswell, 2013). Špeciálnu pozornosť si zaslúžia pozície a miesta marginalizovaných skupín obyvateľstva, ktoré objektívnu skutočnosť vidia perspektívou limitovanou ich vlastnými znevýhodneniami (Blažek a Rochovská, 2006).

Situované poznanie je poznanie vytvárané odniekiaľ, vychádza od špecifického kontextu (miesta a času). Sociálne konštruované poznatky získavané každodennou skúsenosťou, ktoré majú svoju pozíciu, svoje miesto, svojho aktéra (skupinu ľudí) sú oveľa spoľahlivejšie ako tie univerzalistické, ktoré len odkrývame a kriticky neprehodnocujeme. **Problematika pozicionality** sa objavuje v práci Jacksona (1993):

> Ak je politika praktickým nástrojom namierený proti útlaku, vykorisťovaniu a nespravodlivosti, potom sa jej spoločenský význam

> zvyšuje. Ak je vedec nositeľom myšlienok a predkladateľ riešení, potom si musí uvedomiť svoju pozicionalitu vo vzťahu k rôznym dimenziám rozdielov a nerovností (rodových, etnických, sexuálnych) prítomných v spoločnosti. Ak chceme zmeniť smerovanie humánnej geografie a meniť svet, potom jediná cesta ako to dosiahnuť je začať zmenou samého seba (Jackson, 1993, In Johnston a Sideway, 2004, s. 293).

Feminizmus a rod (gender)

Feminizmus považuje rod za základnú analytickú kategóriu poznania. Jeho chápanie sa neustále menilo a vo vzťahu k iným sociálnym kategóriám získavalo iné významy. Najčastejšie sa diskutovali otázky:

- **povaha rodu**
- **vzťah rodu a pohlavia**
- **vzťah rodu a identity**

Ak sa zameriame na povahu rodu, muž a žena sú definované v protiklade. Muž je definovaný ako primárny a sebestačný a žena ako sekundárna a komplementárna. Feminizmus kritizuje binárne opozície v kontexte objektívnej vedy, kde rozum sa prisudzuje mužom a emócie ženám. Tento dualizmus medzi mužmi a ženami nadobúda viaceré podoby: kultúra/príroda, produkcia/reprodukcia, práca/rodina, verejné/osobné (Blažek a Rochovská, 2006, Daněk, 2013). Táto nedotknuteľná vzťahová povaha muža a ženy leží v nemenných podstatách bytia (esencializmus). Feminizmus na túto kritiku využíva Derridov koncept dekonštrukcie, ktorý bude predstavený v postmoderných a postštrukturalistických geografiách (kapitola 13.2).

V rámci druhej otázky sa pôvodne rod a pohlavie považovali za rovnaké pojmy. Feministické hnutie kritizovalo tento vzťah. **Pohlavie je biologicky**, geneticky, anatomicky **podmienená diferenciácia ľudí na mužov a ženy**. Podľa feminizmu biologický determinizmus nie je spochybňovaný, naopak predstavuje základ, na ktorom je konštruovaná sociálna kategória nazývaná rod. Pre rozlíšenie biologických a spoločenských podmieneností sa vžilo používanie pojmov ženský/mužský v biologickom zmysle a feminita/maskulinita v sociálnom zmysle (Pospíšilová a Pospíšilová, 2014).

Ridley (2017) tvrdí, že tak ako sa líšia mužské a ženské telá, tak sa líši mužská a ženská myseľ. Tieto rozdiely sú priamym dôsledkom evolúcie, pretože ženská myseľ je uspôsobená potrebám tehotenstva a rodeniu detí, kým mužská myseľ je zamestnávaná bojom o status medzi mužmi a k boju o ženy. Lenže biologická evolúcia postúpila, odohráva sa vo svete emancipácie, boja za rovnoprávnosť, kultúrnych rozdielov a špecifických sociálnych kontextov. Napriek tomu, že sa

Ridley (2017) nestotožňuje s prístupmi humanitných vied, tvrdí, že rozdielnosť nemôže byť spájaná s nerovnoprávnosťou. S rozvojom postindustriálnej spoločnosti ani jedno z pohlaví nebolo prispôsobené dennej individuálnej dochádzke do práce, pracovať v kanceláriách, využívať osobný počítač, byť v kontakte so zákazníkmi, zúčastňovať sa vedeckých výskumov v laboratóriách. Tieto činnosti sú otvorené tak mužom, ako aj ženám. Feministická filozofia tvrdí, že mužská či ženská prirodzenosť síce stojí na rozdieloch v pohlaví, ale následne je konfrontovaná s vnútornými podmienkami rozvoja (rodičovstvo, výchova) a najmä s vyvíjajúcim sa vonkajším prostredím (susedstvo, kultúra, technológie, etika). Kým pohlavie je stála a nemenná kategória bytia, rod je vždy meniaca sa kategória bytia – sociálne konštruovaná. Rod je sociálny konštrukt **formovaný kultúrnymi a sociálnymi stereotypmi a očakávania**, ktoré sa spájajú s jednotlivými pohlaviami (Blažek a Rochovská, 2006). Rodové stereotypy si osvojujeme od ranného detstva a v priebehu života sa stávajú akousi prirodzenosťou (normalitou).

V rámci tretej otázky sa diskutuje vzťah rodu k inými identitám. Každý človek v priebehu života získava **viacero identít formovaných kultúrnym, sociálnym, ideologickým, náboženským, politickým kontextom**, ktoré môžu medzi sebou súperiť, ale aj vzájomne sa podporovať. Treba poznamenať, že nie sú nemenné, či fixné, ale stále sa meniace. Ich premenlivosť závisí od miesta a času a vzťahu k iným identitám. **Identita a priestor sú potom vytvárané vzájomne.** Maskulinita môže nadobúdať iný význam na futbalovom ihrisku, iný v zamestnaní a odlišný v rámci rodiny. Naše identity sa síce vymedzujú voči „iným“, ale ich formovanie je možné práve prostredníctvom sociálnej interakcie a diskurzov s „inými“, nie mimo nich. V praxi to znamená, že objektívne rozdiely medzi kultúrami, či sociálnymi skupinami nemajú význam, dôležité sú existujúce vzťahy, ktorých sa sociálna interakcia bezprostredne týka. Vzťah medzi identitami rieši koncept **intersekcionality** – prelínanie sa odlišností a rozdielov v rôznych kontextoch (Pospíšilová a Pospíšilová, 2014).

Vývoj feministických geografii

Pôvodne boli feministické geografie skúmané v rámci rurálneho priestoru. Zobrazovali tradičné komunitné a rodinné usporiadania zakorenené v patriarchálnej štruktúre nerovnosti medzi mužmi a ženami. V rurálnej krajine je evidentná väzba na diferenciáciu fyzicko-geografických aspektov krajiny (Blažek a Rochovská, 2006). Neskôr začali nerovnosti vystupovať na trhu práce a v účasti žien vo verejnom živote. Feministické geografie študujú rod z troch perspektív (Dixon a Jones, 2006):

- **Rod ako rozdiel** – feministické analýzy sa zaoberajú priestorovými rozdielmi životných skúseností medzi mužmi a ženami

- **Rod ako sociálny vzťah** – feministické analýzy sa zaoberajú pochopením sociálnych vzťahov medzi mužmi a ženami vyjadrený patriarchálnou štruktúrou
- **Rod ako sociálny konštrukt, ako identita** – feministické analýzy sa zaoberajú spôsobmi akými diskurzy vytvárajú rozdiely a odlišnosti medzi jednotlivcami alebo skupinami, ako diskurzy formujú rôzne významy a identity.

Rod ako rozdiel sa zameriaval výlučne na ženy. Geografia žien, silne ovplyvnená liberálnym feminizmom, sa zameriava najmä na opis dôsledkov rodovej nerovnosti. Zámerom bolo odkrytie žien, ako časti spoločnosti s odlišnými skúsenosťami v rámci sociálneho života a poznanie priestorových súvislostí nerovného prístupu mužov a žien na trhu práce (Blažek a Rochovská 2006). Kritika bola namierená na *status quo* vo sfére súkromného života žien. Ženy v domácnosti, matky, manželky boli naďalej vnímané ako obete v rámci väčších patriarchálnych štruktúr. Pre toto obdobie bolo častou témou strach. **Geografia strachu** sa zaoberala násilím páchaných na ženách, sexuálnym obťažovaním a celkovo širšej sociálnej kontroly žien v rámci rôznych priestorov (Cresswell, 2013). Feministická kritika upozornila na fakt, že miesto domova nemusí evokovať len bezpečie. Pre mnoho žien, či detí je to naopak miestom strachu a násilia (Rose, 1993).

Rod ako sociálny vzťah sa snažil prepojiť kritickú analýzu patriarchálneho usporiadania s kritikou kapitalistickej organizácie sociálneho a ekonomického života (Blažek a Rochovská 2006). Kapitalizmus predstavoval patriarchát a nerovné výrobné vzťahy zase nerovné rodové vzťahy. Feministické geografie pod vplyvom marxizmu dostali označenie – socialistické feministické geografie. Cieľom štúdií, ktoré sa opierali o tzv. lokálne štúdie bolo ukázať, ako sa ženy podieľajú na pretváraní mestského prostredia (priestoru) prostredníctvom meniacich sa pracovných vzťahov (Johnston, 2009). V urbánnom prostredí sa riešili otázky a problémy rodu, najmä žien v dvoch rovinách: ako urbánne prostredie a priestorové trhy práce napomáhajú emancipácií žien a aké limity a obmedzenia sa viažu na život žien v meste.

Patriarchálne štruktúry, ktoré rozlišovali platenú a neplatenú prácu a produktívne a reproduktívne činností kategorizovali aj samotný priestor. Súkromný priestor spájaný s činnosťou v domácnosti, neplatenou prácou a pasivitou je prisudzovaný ženám, naopak verejný priestor spojený s platenou prácou a aktivitou je doménou mužov (Pospíšilová a Pospíšilová, 2014). Tieto vzťahy rodu a priestoru sa však postupne rekonfigurovali na pozadí priemyselnej transformácie britských miest (rámček 11).

Feministickí geografi, ktorí pracujú s teóriami **sociálne konštruovaného rodu**, sa zaujímajú o spôsoby diskurzívnej konštrukcie rodových kategórií. Skúmajú ako sa v určitom čase a na konkrétnych miestach vytvárajú možnosti pre priestorové

vylúčenia a začlenenia. Rovnako tak skúmajú, ako sa tieto explicitne rodovo rozdelené kategórie prelínajú v rámci iných sociálne konštruovaných diskurzoch, ako sú rasa a sexualita, výroba a reprodukcia, príroda. Napríklad ženské práce v domácnosti sú len historicky vykonštruovanou predstavou, ktorá sa hlboko zakorenila a esencializovala v spoločnosti.

Súčasné tendencie smerovania feministických geografií predstavujú široký záber tém. Túžby, telo, prejav, cit a emócie sa stali novými témami, ktoré formujú odlišnosti. Rovnako tak feministické geografie čelili postkoloniálnej kritike, že v centre záujmu sú biele ženy strednej triedy. Pozornosť sa obrátila na čierne ženy, ako aj na iné marginalizované skupiny obyvateľstva, deti, mládež, starých ľudí gayov, lesby a znevýhodnené skupiny obyvateľstva. Na zoznam výskumov pribudli aj rozvojové krajiny tretieho sveta (Nayak a Jeffrey, 2011). Novšie štúdie prenikajú hlbšie do vnútorného mesta, pokúšajú sa identifikovať viaceré rozdielnosti v priestore. Prelínanie rodovej, rasovej, sexuálnej, subkultúrnej identity sa odohráva v rámci verejných a súkromných priestorov. Ako príklad alternatívnych pohľadov na priestor môže slúžiť monografia *„Prostor(y) v geografii*“ od editorov Osman a Matoušek (2014).

Rámček 11 Miesto žien na trhu práce

Autorky Linda McDowell a Doreen Massey (1994) tvrdia, že priemyselná revolúcia a rozvoj kapitalistických foriem výroby v 19. storočí vytvorili vo Veľkej Británii územnú deľbu práce, v rámci ktorej sa každý región špecializoval na určitú ekonomickú činnosť. Na pozadí ekonomickej transformácie a premyslenej reštrukturalizácie sledovali meniace sa rodové vzťahy, ktoré študovali v štyroch oblastiach.

Život v uhoľných regiónoch v severovýchodnom Anglicku možno charakterizovať dominantným postavením mužov. Muži boli tí, ktorí zarábali a vykonávali nebezpečnú prácu, čoho dôsledkom bola silná súdržnosť medzi nimi. Ženy sa starali o domácnosť. V regiónoch zamerané na textilný priemysel sa vytvorilo množstvo pracovných príležitostí pre ženy a možnosť platenej práce mimo domu. Továrne orientované na pradenie a tkanie boli priamou výzvou pre deľbu práce na základe pohlavia, čo spôsobilo, že mužská dominancia sa udržiavala len ťažko. Ženy dostávali pravidelné výplaty a v mnohých prípadoch sa rodinné vzťahy úplne zmenili. Odevný priemysel vo vnútornom Londýne tiež vytvoril pracovné príležitosti pre ženy, avšak ich pracovisko bolo doma. Šitie bolo vo všeobecnosti považované za tradičnú ženskú činnosť. Z mužského pohľadu mala práca na doma výhody, pretože platenú prácu mohla vykonávať popri ostatných domácich prácach. Tento spôsob len reprodukoval tradičné rodové úlohy. Na veľkých farmách situovaných v zamokrených oblastiach bola potrebná pracovná sila, ktorú

mali tvoriť skôr ľudia bez vlastníctva pôdy. Ženy boli súčasťou týchto prác, pričom vykonávali všetky druhy prác, aj tie fyzicky náročné. V konečnom dôsledku nepredstavovali žiadnu konkurenciu pre mužskú dominanciu.

McDowell a Massey tvrdili, že smerom k postindustriálnej spoločnosti sa čiastočne odstránil rodové aj priestorové rozdiely. V tradičných uhoľných regiónoch sa úpadok ťažobného priemyslu dotkol najmä mužov. Nové ekonomické odvetvia v službách a ľahkom priemysle generovali pracovné príležitosti, ktoré vyžadovali nízku kvalifikáciu a boli málo platené. Nakoľko ženy v tomto regióne nemali žiadne skúsenosti s platenou prácou obsadzovanie pracovných miest a nová deľba práce bola na úkor mužov. Meniace sa rodové úlohy humorne podáva film „*Do naha*“ odohrávajúci sa v priemyselnom meste Sheffield, kde sú mužská exkluzivita a tradičné mužské úlohy ohrozené nezamestnanosťou. Uplatnenie muža ako striptéra hovorí o dvoch skutočnostiach – zúfale riešenie nepriaznivej sociálnej situácie a nové rodové vzťahy a úlohy.

V zamokrených oblastiach prevláda skôr kontinuita v rodových vzťahoch. V meste bavlny, Lancashire, ženská zamestnanosť klesala. Regiónu však nebol pripísaný status rozvojovej oblasti napriek tomu, že zníženie počtu pracovných miest bolo porovnateľné ako v ťažobných regiónoch, ktorým sa dostala hospodárska podpora. Dôvodom môže byť skutočnosť, že ženská nezamestnanosť nie je považovaná za tak vážnu ako mužská, a sebavedomé a nezávislé ženské pracovné sily nie sú dostatočnou motiváciou pre nové investície. Napokon, v Londýne, domáca produkcia odevov pokračuje, hoci je konfrontovaná s lacnou pracovnou silou postsocialistických krajín a krajín tretieho sveta. Ženy sa tu stali obeťami dynamicky meniacej sa medzinárodnej deľbe práce (Holt-Jensen, 2009).

Metodológia feministických geografií

Ako už bolo spomenuté z feministického hnutia a politického projektu vznikla feministická filozofia, ktorá rozvíjala feministické diskurzy a navrhovala praktické riešenia. Východiskom feministických výskumov je situovanie poznania, vymedzenie pozície výskumníčky či výskumníka a jeho vzťahu k pracovnému a skúmanému okoliu. To, čo feministické geografie priniesli v oblasti výskumných metód je uznanie výskumu ako stelesnenej a vykonávanej sociálnej praxe. Vychádzajúc z práce Blažek a Rochovská (2006) feministický výskum je založený na piatich metodologických pilieroch, ktoré sa prekrývajú:

- Objektom výskumu už nie sú len ženy. **Pozornosť sa presunula na rod, ktorý zachytáva rôzne oblasti** (procesy socializácie dieťaťa, mladé subkultúry, deľba práce, kultúrne a sociálne úlohy v rámci rodiny, ekonomiky, či verejnej

politiky). Ďalej sem zaraďujeme témy súvisiace so sexualitou, sexuálnymi vzťahmi, sexuálnou mocou a identitou.

- **Predstavy o objektivite, neangažovanosti a hodnotovo neutrálnom výskume sú odstránené**. Naopak, výskumník sa pred realizáciou výskumu prihlási k ideológií a navonok deklaruje svoj postoj k skúmanému problému.
- **Prekonávanie vzťahu subjekt vs. objekt** hovorí o prekonávaní dominantných vzťahov medzi skúmajúcim a skúmaným, s cieľom vyvrátiť predstavu o výskumníkovi ako o „autorite" poznania. Práve naopak, skúmaná osoba sa stáva expertom na skúmaný problém.
- Situované poznanie hovorí, že **vyššiu vierohodnosť a spoľahlivosť poznatkov je možné získať každodennou životnou skúsenosťou**. Každý aktér v procese tvorby poznania prináša určitý pohľad, vlastnú skúsenosť, ktorá musí byť vypočutá a reflektovaná. Čas (história) a priestor (miesta) a pozície (štruktúry) vytvárajú jedinečný sociálno-priestorový kontext generovania poznatkov.
- Podrývanie binárnych hraníc znamená **rešpektovať rozdielnosť**, ktorá je sociálne konštruovaná.

12.3 Rasa a etnické geografie

Prvé poznatky o rasách a etnikách sa viažu k obdobiu imperializmu a kolonializmu. Evolučné myslenie a deterministická tradícia v geografii vysvetľovala rasové rozdiely variabilitou prírodného prostredia – environmentálny determinizmus. Až do 70. rokov 20. storočia sa v rovine poznania vychádzalo z biologického esencializmu, podľa ktorého sa pod rasou rozumejú vrodené ľudské rozdiely na základe biologických odlišností medzi Európanmi, Afričanmi a Ázijčanmi. Z tejto mylnej interpretácie rasu vnímame ako biologicky nemenný element odlišujúci ľudí na základe farby pleti, vlasov, fyziognómie tela. Táto skutočnosť implikuje iluzórnu predstavu homogenity v rámci týchto rás (spoločností) a predkladá ich ako súbor nemenných charakteristík, ktoré sa reprodukujú prostredníctvom našich génov z generácie na generáciu (Kanovský, 2009; Nayak a Jeffrey, 2011).

Rasa ako sociálny konštrukt

Rasu ako biologickú kategóriu treba vnímať ako mýtus, ktorý sa usiluje zjednodušiť videnie komplikovaného sveta a skryť všetky jej rozmanité významy a prejavy. Rasy neexistujú, sú len mýtom ich ideologických tvorcov podnecujúcich **rasové stereotypy a predsudky, ktoré vyúsťujú do rasistických konštrukcií**. Zovšeobecňovanie sa stáva problematické vtedy, ak sa určité myšlienky a hodnoty predkladajú ako rasovo motivované a ak sa špecifickými formami správania jednotlivých rás zaoberajú špecifické sociálne skupiny. Rasa ako biologická forma vyvoláva opätovné motívy nadradenosti a imperiálneho rozpínania, ktoré v

minulosti vyústili do genocídy a holokaustu – vedecký rasizmus (rámček 3). Biológia už dávno prekonala používanie pojmu rasa a rasové rozdiely. Beloch rovnako ako aj černoch je smrteľný, rovnako tak je schopní reprodukcie a má biologické potreby. Tak potom v čom sú odlišní? Ak tieto odlišnosti vystupujú v podobe farby pleti, prečo nevystupujú v podobe vzrastu, alebo váhy? Evolučný biológ Ridley (2017, s. 17) píše:

> Pred menej ako troma tisíckami generácií žili všetci naši predkovia v Afrike. Preto sú genetické rozdiely medzi priemernými členmi jednotlivých rás v skutočnosti zanedbateľné a obmedzujú sa len na niekoľko génov ovplyvňujúcich farbu pokožky fyziognómiu a postavu. Naopak rozdiel medzi dvoma náhodne vybranými jedincami tej istej rasy môžu byť veľmi výrazné. Odhaduje sa, že len 7% genetických rozdielov medzi dvoma ľuďmi je výsledkom ich rozdielnej rasovej príslušnosti, zatiaľ čo 85% rozdielov je daných individuálnou variabilitou, ostatné je nacionálna zložka. Znamená to, že priemerný genetický rozdiel medzi peruánskym roľníkom a jeho susedom, alebo švajčiarskym farmárom a jeho susedom je dvanásť krát väčší ako rozdiel medzi priemerným genotypom peruánskej a švajčiarskej populácie.

Z toho vyplýva, že genetické rozdiely medzi Sýrčanom a Slovákom založené na rozdielnej farbe pleti nemajú význam, avšak rozdiely zabudované v tradíciách, náboženstve, klimatických podmienkach, regionálnej strave, životného štýlu sa stávajú oveľa významnejšie a spoločensky relevantnejšie. Na druhej strane vyššiu genetickú variabilitu nájdeme vo vnútri národných populácii, ktorá je zdrojom sociálne a kultúrne konštruovaných rozdielov.

Podľa Šmausovej (1999) by sme mali prestať živiť tieto „jazykové hry“ o rasách. V demokratických spoločnostiach je politicky nekorektné odvolávať sa na existenciu rás na základe biologických znakov. Sociálne vedy by mali prebrať zodpovednosť za sociálnu, kultúrnu a politickú marginalizáciu určitých skupín obyvateľstva, pretože rozlišovanie ľudí na základe farby pleti generuje sociálne problémy. Sociálne vedy sa musia zaoberať sociálnou konštrukciou rás a funkciou rasizmu. Nie je správne hovoriť o rasových konfliktoch a problémoch, ale o rasistických konfliktoch a problémoch. V súčasnosti zaznamenávame tzv. **kultúrny rasizmus**, ktorý vychádza z kultúrnych rozdielov a nesúladu rôznych kultúr (Nayak a Jeffrey, 2011).

Úlohou humánnej geografie vo vzťahu k identitám je skúmanie ako priestor, vrátane ľudí a kultúrneho kontextu, ovplyvňuje identity a zároveň ako nás identifikujú ostatní. Výhodou prístupu humánnej geografie je, že dokáže postihnúť priestorové dimenzie, ako je vyznačenie hraníc a (de)teritorializácia odlišovaním a vylučovaním iných. Z kolektívnych sociálnych identít je najzaujímavejšou a najdiskutovanejšou práve etnická identita.

V zmysle definície autorov Tajfela a Turnera (Tajfel s Turner 2004, s. 376) je základným kritériom skupinovej príslušnosti zaradenie sebou samým, ale aj ostatnými, do určitej skupiny. Skupina je definovaná ako zoskupenie jednotlivcov, ktorí vnímajú seba samých ako členov rovnakej sociálnej kategórie, dosiahli určitý stupeň sociálneho konsenzu o hodnotení vlastnej skupiny a členstva v ňom. Sociálne skupiny umožňujú definovanie jednotlivca v relačnom a komparatívnom význame: ako rovnakého alebo odlišného (lepšieho alebo horšieho). Človek má právo na sebaurčenie, sám deklaruje svoju príslušnosť a sám sa identifikuje s etnickou skupinou.

Jedným z dôsledkov esencialistického prístupu je pohľad na etnické skupiny ako uzavreté, s malým dôrazom na interakciu s inými identitami a presne definovanými a univerzálnymi vlastnosťami s minimálnym pohľadom na priestorové variability. Tento prístup zvádza mnohých (zaujatých) autorov k pripisovaniu kultúrnych, demografických, či sociálnych vlastností jednotlivým etnickým skupinám. Zdá sa však, že s ohľadom na reálne postavenie etnicity v spoločnosti možno súhlasiť s Tancerom (2009, s. 349), že najvýraznejším konfliktom v súčasnom ponímaní etnicity je práve otázka, akými mechanizmami sa vnímanie odlišností a rozdielnosti mení na vytyčovanie sociálnych hraníc. Kľúčovou otázkou v aktuálnom výskume v humánnej geografii už nie je hľadanie odpovedí, kde a aké etnicity sa v priestore nachádzajú, ale ako tieto etnicity formujú priestor samotný.

Etnické geografie v prostredí urbánnych štruktúr

Záujem o rasovú geografiu v urbánnom prostredí zaznamenávame v 70. rokoch 20. storočia vďaka dokolonizačným procesom, immigračnej politike a otázkam ľudských práv. Metodologicky bola rozvíjaná na báze empirických dát a kvantitatívnych metód. Ranné práce boli zamerané na oblasti trhu práce, kriminality, vzdelania, mapovania a monitorovania etnickej segregácie. Štúdie zaoberajúce sa rasou boli doménou sociálnej a urbánnej geografie.

Humánni geografi sa snažili ukázať ako sú miesta a komunity priestorovo organizované. Rasa, kultúrny rasizmus a miesta sú prepojené a môžu tak evokovať pocit strachu, ale aj bezpečia (útočiska). Mnohé mestské časti obývané diaspórami nepôvodného obyvateľstva v Británii, USA, či Južnej Afrike sú políciou, alebo novinármi označované za rizikové a nebezpečné, ale rovnako tak môžu byť „domovom“ rôznych etnických menšín. Prostredníctvom geografickej predstavivosti vnímame predmestia obývané bielymi a bohatými ľuďmi za bezpečné, civilizované a rodinne orientované priestory. Ostatné priestory ako getá, slumy, favely sú spájané s etnickými minoritami, označované za miesta nepokojov, zdrojom násilia, drogovej činnosti a prostitúcie. Nayak (2009) tvrdí, že málokto si

uvedomí, že priestorová segregácia, sociálne vylúčenie a sociálna deprivácia minoritných skupín obyvateľstva je dôsledok necitlivej politiky inklúzie, ktorá generuje nezamestnanosť, chudobu a bezdomovstvo. Ako by sa zabudlo na to, že ľudské práva iných menšín vrátane nedostatočného prístupu k vzdelaniu, na trhu práce boli dlhé obdobie potlačované.

Začiatky modernej rasovej geografie sa spájajú s britským kultúrnym geografom Peterom Jacksonom. V zbierke esejí „*Rasa a rasizmus*“ (Jackson, 1987) prekonáva metodologické a epistemologické obmedzenia, ktoré predstavovali kvantitatívne metódy a esencializmus. Nahrádza ich kvalitatívnymi metódami a konštruktivistickým prístupom. Rovnako tak sa zamietajú biologické teórie a otvára sa priestor kultúrnym konceptom. **Výskumy sú orientované tak, aby mali dosah na verejnú politiku**, s cieľom hľadania možností inklúzie a integrácie marginalizovaných skupín obyvateľstva.

Podľa Nayak a Jeffrey (2011, s. 174) etnicita predstavuje kultúrnu silu, prostredníctvom ktorej vznikajú národy, vymedzujú sa teritória (čínska štvrť v Los Angeles), ľudské práva, občianstvo a príslušnosť k nejakému národu. Etnická rozmanitosť je stelesnením nových myšlienok a pohľadov na svet. Vďaka nej môžeme svetu lepšie porozumieť. **Etnicitu ako sociálny konštrukt treba vnímať ako príležitosť** a nie ako ohrozenie.

12.4 Geografia sexualít

Sexualitu možno považovať za ďalšiu dimenziu rozdielov v spoločnosti. Rovnako ako predchádzajúce kategórie rod, rasa, či etnikum aj sexualitu treba vnímať ako sociálne konštruovanú kategóriu, ktorá je vytváraná medziľudskými vzťahmi, spoločenskou praxou, kultúrnym kontextom a politickým vyjednávaním.

Prvá generácia výskumov sexualít sa sústreďovala na deviantné javy ako prostitúcia a homosexualita, ktorá bolo do polovice 20. storočia označovaná za duševnú chorobu. Až s pokrokom psychiatrickej vedy bola homosexualita vyškrtnutá zo zoznamu chorôb a stala sa rovnocennou variantov ľudskej sexuality. Sociálne vedy považovali homosexualitu za sociálne patologický jav, ktorý sa koncentroval v husto zaľudnených urbánnych priestoroch Tým, že sa tieto „skryté“ fenomény stali predmetom výskumu, začali byť diskutované aj v spoločnosti (Pitoňák, 2014).

Spoločenské a politické udalosti 70. a 80. rokov 20. storočia v Amerike umožnili presadzovanie ľudských práv neheterosexualných komunít, ktoré sa stávali častým terčom útokov. Vznikol priestor pre odkrývanie rôznych aspektov sexualít vo vzťahu k (urbánnemu) priestoru, politike a moci. História dnes

známych „pochodov hrdosti“, alebo „dúhového pochodu“ siaha do roku 1969 do New Yorku, kde útok policajtov na gay bar vyvolal vlnu odporu za rovnaké práva ľudí všetkých sexualít (Nayak a Jeffrey, 2011). Európska neheterosexualita oproti americkej ostala skôr „neviditeľná“ organizovaná v tajných priestoroch.

To znamená, že vymedzovanie homosexuality v dejinách ľudstva je niečím premenlivým, meniacim sa, nikdy nekončiacim procesom. V minulosti sa vykladala ako súčasť esencialistického prístupu, v súčasnosti je považovaná za sociálne konštruovanú formu spoločenského života. Koncept dekonštrukcie, ktorý si predstavíme v nasledujúcej kapitole odhaľuje, že to, čo sa pôvodne ukazovalo ako sekundárne, náhodné, nevýznamné, alebo podmienené sa môže stať základom fungovania identít, významov a systémov. Oba koncepty existujú práve preto, že sa navzájom vymedzujú (Wylie, 2006).

Gay „dediny“, mestá a priestor

Podľa Pitoňáka (2014) dôvody koncentrácie neheterosexuálnych komunít vo vnútorných mestských zónach boli nasledovné:

- **anonymita a tolerancia veľkých miest**
- **vyššia sociálna diverzita (vrátane príležitostí nočného života),**
- **relatívne vyššie príjmy**
- **vyššia pravdepodobnosť výskytu nevyužitých priestorov, ktoré opustili sociálne slabšie skupiny obyvateľstva**

Na základe týchto predpokladov sa formovali avantgardné a bohémske štvrte, gay getá, „red light“ zóny, ktoré sa koncentrovali predovšetkým v centrálnych častiach amerických miest. Castells (1983) sa pokúšal zmapovať gay a lesbické priestory v San Franciscu, kde sledoval ich rezidenčnú aj komerčnú koncentráciu. Gayovia mohli vďaka svojej individuálnosti, životu bez záväzkov a relatívne vyšších príjmov investovať do rekonštrukcie zanedbaných nehnuteľností vo vybraných oblastiach. Jeho výskum potvrdil spojitosť medzi gay komunitou a ich ekonomickým potenciálom, ktorý viedol k procesom gentrifikácie a urbánnej regenerácie vnútorného mesta. Napriek týmto záverom, štúdia bola kritizovaná okrem iného aj preto, že marginalizovala ostatné neheterosexuálne komunity.

Iné ekonomicko-geografické empirické výskumy ukázali, že firmy v kultúrnych a kreatívnych odvetviach sa koncentrujú v urbanizovaných regiónoch, ktoré ponúkajú špecifické výhody ako sú kultúrne akcie (živá hudobná scéna, klubová scéna), reštaurácie, kaviarne a bary. Vnútorné mestá koncentrujú jedinečné sociokultúrne kvality, ako sú otvorenosť, tolerancia a diverzita. Richard Florida (2002) svoju tézu o tolerancii meral prostredníctvom indexu rozmanitosti, ktorý sa

skladal z indexu gayov (podiel gayov v populácii), indexu melting pot (podiel cudzincov), bohémskeho indexu (podiel umelcov). Index gayov bol podrobený kritike, pretože nemeria zastúpenie homosexuálov, ale počet domácností, v ktorých žijú ľudia rovnakého pohlavia. V mestách, kde žije veľký počet študentov v súkromnom ubytovaní, môže dosahovať index skreslené výsledky. Problematické je aj vymedzenie tzv. metropolitných štatistických regiónov, ktoré sa skladajú zo samotného mesta a jeho suburbánneho zázemia (Rehák, 2014).

Reflexie kultúrneho obratu v slovenskej humánnej geografii

Pred rokom 1989 boli možnosti vplyvu západnej kultúry obmedzené. Smejkalová (2004, 79) tvrdí, že kultúrny obrat bol determinovaný vtedajšou geopolitickou situáciou. Kultúra ako aj iné verejno-štátne oblasti života boli centralizované. Považovala sa za nástroj glorifikácie ústredných mocenských pozícií a popredných predstaviteľov komunistických režimov. Všetko čo nesúviselo s politicko-ekonomickými a vojenskými otázkami akademická sféra ignorovala. Regionálne, alebo územné štúdie mali generovať poznatky potrebné pre rozhodovacie procesy počas studenej vojny. Treba však upozorniť na to, že komunistická propaganda využívala kultúru nielen na upevňovanie ideológie, oslavu práce, výchovu a vzdelávanie, ale aj na súdržnosť a kontinuitu regionálnych a národných ľudových tradícií. Práve tie sa v dnešnej dobe predkladajú ako symboly nacionalizmu a vedú k spiatočníckym reakciám.

Vlna západnej kultúry zasiahla Slovensko až po roku 1989. Prenikla do rôznych oblastí života a ovplyvnila životný štýl mladých ľudí a stála za vznikom rôznych miestnych subkultúr (Duchová a Krekovič, 2016). Neobyčajná intenzita šírenia nových kultúrnych foriem a prejavov v spoločnosti má zjavný postmoderný charakter založený na masovej spotrebe a inteligentných komunikačných technológiách. V podmienkach Slovenska dávame do pozornosti slovenský dokumentárny film „*Cooltúra*“ z roku 2016, ktorý zrkadlí stav súčasnej široko chápanej kultúry. Tá sa stala predmetom trhu a obchodu, v ktorom sa vytráca originalita a autentickosť umenia (http://www.miroremo.sk/filmy/cooltura/). Na druhej strane kultúra sa dostáva do pozornosti rôznych inštitúcií a politík. Môže sa stať nástrojom propagácie a zviditeľnenia miest a regiónov. Inštitucionálnu podporu vnímania kultúry približuje rámček 12.

V slovenskej humánnej geografii pomerne silne rezonuje problematika etnicity. Ale, ako upozorňuje Majo (2014), etnicita je riešená najmä v duchu esencialistického prístupu a spája sa takmer výlučne s rómskou etnickou skupinou, ktorá sa predkladá sa ako „problémový jav“ sociálnej dimenzie. Z hľadiska prístupu k údajom o týchto identitách je takmer výlučným zdrojom sčítanie obyvateľstva. Stále evidujeme snahu o hľadanie „presnejších“ údajov o Rómoch,

alebo vytváranie sugestívneho obrazu ich priestorovej koncentrácie v segregovaných osadách. Pritom na riešenie sociálnych problémov, ktoré sa s touto etnickou skupinou spájajú je poznanie ich počtu, alebo priestorového rozmiestnenia zbytočným.

Tu je potrebné poukázať na poznanie amerického geografa W. Zelinského (1993, s. 120), podľa ktorého je etnicita jednoznačne „historickým fenoménom“, ktorý je viac časovou ako pôvodnou premennou, a je skôr mnohoaspektovou entitou podmienenou okolnosťami a uhlom pohľadu a je premenlivá nielen v čase, ale aj v spoločenských a geografických podmienkach. Pri štúdiu rasy a etnicity je potrebné reflektovať špecifiká stredoeurópskeho priestoru, prehodnotiť doterajšie predstavy o nich a následne prijať myšlienky sociálneho konštruktivizmu tak ako to prezentujú Majo (2014), Rusnáková a Rochovská (2016).

Rámček 12 Košice – hlavné mesto kultúry 2013

Košice získali v roku 2013 prestížne ocenenie Európskeho hlavného mesta kultúry, ktoré sa udeľuje mestám členských štátov od roku 1985. Cieľom projektu bolo vyzdvihnúť kultúrnu diverzitu v Európe zapojením rôznych kultúrnych umelcov, organizácií, partnerov a iniciatív. Autori Šebová a kol. (2014) na základe výskumu uviedli, že status Európskeho hlavného mesta kultúry oživil kultúrny turizmus a podnietil regeneráciu verejných priestorov mesta. Mladí ľudia vo veku 21 až 30 rokov tvorili viac ako polovicu všetkých návštevníkov. Zvýšila sa návštevnosť kultúrnych aktivít mimo centra a podarilo sa prilákať ľudí z okolitých mestských častí. Projekt priniesol aj ekonomické impulzy (reštauračné a hotelové služby, súkromné investície v oblasti kultúrneho diania) v širšom centre mesta. Košiciam sa podarila vytvoriť jedinečnú atmosféru a rebrandovať sa z východoeurópskeho postkomunistického industriálneho mesta na kultúrne mesto. Autori uvádzajú aj problematickú oblasť rozvoja kultúrnej politiky. Tvrdia, že aj keď bol projekt navrhnutý tak, aby zohľadňoval prístup zdola nahor, očakávania sa nenaplnili v rámci intenzívnejšieho zapojenia súkromného sektora. Finančný príspevok súkromných investorov nebol dostatočný.

Na úspešné pôsobenie Košíc ako Európskeho hlavného mesta kultúry z roku 2013 ukazujú aj nedávne udalosti ohľadom presťahovania filmového festivalu „Art Film Fest“. Ten sa v roku 2016 presunul z Trenčianskych Teplíc do Košíc.

13 Post prístupy v humánnej geografii

Post?

Posledné kapitoly tejto učebnice sú vzácne iné. Predpona *post* naznačuje, že humánna geografia sa na konci 20. storočia ocitla v nových spoločenských pomeroch, ktoré vyžadujú nové spôsoby myslenia. Nielenže označuje ďalšiu vývojovú etapu každodennej spoločenskej praxe, ale pristupuje k sociálnym paradigmám, teóriám a prístupom kriticky. Post prístupy a post geografie sú chápané ako **spôsob kritického myslenia**.

Zaujímavú zhodu s termínom post geografie sme vystopovali na internete. „Radio show" rádia NTS nazývaná „*Post-geography*" prezentuje každý mesiac rôzne elektronické žánre. Vysielanie sa odohráva naživo v Los Angeles a prúdi prostredníctvom internetu do celého sveta (https://www.nts.live/shows/post-geography). Názov relácie by sme mohli interpretovať tak, že autori chceli takýmto spôsobom vyjadriť hlbokú zmenu, ktorou moderná hudba 60. a 70. rokov (soul, big beat, rock) prešla. Elektronická hudba je takmer okamžite (*on-line*) dosiahnuteľná všade tam, kde je prístup k internetu.

Nayak a Jeffrey (2011) uvádzajú, že **hip-hop** a **postmoderné geografie** majú napriek určitým odlišnostiam mnoho spoločného. Hip-Hop je odvodený z černošskej rečovej kultúry, náboženských kázní a mestského rytmu ulíc, ktoré sú spoločnou vášňou Afroamerického obyvateľstva. Hip-Hop možno označiť ako „*brikoláž*", pôvodne francúzska metafora označujúca preskupovanie a kombinovanie pôvodne rozdielnych materiálnych komponentov ako sú obrazy, zvuky, symboly, ikony, ktoré vo výsledku vytvárajú úplne nové významy, či formy. Tento mix rôznych kultúrnych elementov je nositeľom nových identít, ktoré sa viažu na konkrétne miesta a formujú autentické miesta subkultúr. Napríklad vznik hip-hopovej kultúry sa situuje do predmestí amerických miest (Bronx, NYC). S touto kultúrou sa vypestoval aj špecifický jazyk a termíny ako OG (original gangsta), susedstvo, geto, blok. Hip-hop sa prezentuje ako špecifická forma subkultúry zahŕňajúca štyri základné elementy: rôzne variácie tanca (breakdance, b-boying), djing, rap a grafity. Samotná produkcia hudby predstavuje fragmenty pôvodného soulového zvuku 60. rokov a vokálov (nazývané „*sample*") a súčasných sekvencií bítov, basovej linky a melódií produkujúcich jedinečný zážitok v rámci tanečných udalostí. Ak soulovú hudbu považujeme ako moderný kultúrny prejav bojujúci za sociálnu rovnosť v USA (Loudermilk, 2013), tak hip-hop sa prejavuje ako vysoko symbolická kreatívna postmoderná činnosť novej generácie afroamerickej a afrolatinskej mládeže (Perkins, 1996).

Pôvod hip-hopu alebo reggae nachádzame v (post)koloniálnych krajinách (africké krajiny, Portoriko, Jamajka). V amerických a anglických mestách sa v druhej polovici 20. storočia postupne usádzali diaspóry nepôvodného obyvateľstva. Tie so sebou priniesli aj časť ich vlastnej kultúry, vnímanej ako nepôvodnej, undergroundovej, alternatívnej. Za hlavného ambasádora reggae subkultúry sa považuje spevák ***Bob Marley (1945-1981)***. Boj za ľudské práva a slobodu sa stali symbolmi emancipačného procesu kultúrnej hybridizácie, ktorý nebol pre prisťahovalcov jednoduchý. Tak sa spieva aj v jednej z jeho viacerých skladieb:

> Buffalo soldier, dredatý Rasta, Buffalo soldier, v srdci Ameriky, ukradnutý z Afriky, privezený do Ameriky, sotva pricestoval, o prežitie bojoval.

Rytmické melódie, chytľavé texty a tanečné variácie postupne nachádzali publikum aj u „bieleho“ obyvateľstva, ktoré ocenilo autentickosť reggae subkultúry, ktorá spočívala v jej slobode. Rozrušovali sa pôvodné kontrasty čierny vs. biely, pôvodný vs. nepôvodný, mestský vs. vidiecky, aby vznikali nové kvality vzťahov. Tento proces neustáleho vznikania a vstávania prostredníctvom diskurzu a dekonštrukcie je predmetom **postštrukturalistických geografii**.

Na rozdiel od Hip-hopu a reggae, kde slová a texty majú podstatný význam a šíria cielený emancipačný odkaz, tak mnohé tanečné a elektronické žánre (napr. techno, drum and bass) slová a texty neobsahujú. Tanečná hudba produkuje pocity, emócie, ktoré sú oveľa dôležitejšie ako slová. Pre mnohých mladých ľudí má štruktúra tanečnej hudby prostredníctvom rytmov, bicích a basov schopnosť vytvoriť jedinečnú estetiku zmyslového potešenia a rozpohybovať telo, fyzicky aj emocionálne (Willis, 1990). Tu sa dostávame k oblasti viac ako reprezentatívnych geografií, emočných geografií, ktoré súhrnne označujeme ako **posthumanistické geografie**.

Spoločnou črtou post geografií je, že predstavujú súbor rôznorodých teoretických prác, textov, filozofií a spôsobov myslenia, ktoré sa zaoberajú **krízou reprezentácie**. Rozdiely medzi postmodernizmom a postštrukturalizmom sú podľa Daněka (2013) relatívne, napriek tomu významné. Postmodernizmus je hravý, provokatívny a experimentálny, jeho pôvod leží v umení a architektúre, venuje sa ontologickým možnostiam poznávania sveta (simulácia skutočnosti, mediálna realita). Postštrukturalizmus je viac uvážlivý, analytický a filozofický, jeho pôvod nachádzame v lingvistike a filozofii zaoberá sa predovšetkým epistemologickým otázkami bytia a existencie a spôsobom vzniku rozdielov.

Postštrukturalistické myslenie sa v humánnej geografii objavilo začiatkom 90. rokov, ako kritická reakcia spochybňujúca dominantnú pozíciu štruktúr

v historickom procese vývoja spoločnosti. Postštrukturalizmus nadviazal na nedostatky štrukturalizmu. To znamená, že postštrukturalizmus by nikdy nevznikol bez existencie štrukturalizmu. Preto označenie post- a nie anti- (Woodward a kol., 2009, s. 397). Táto poznámka sa vzťahuje aj k postmodernizmu. Ten stál na myšlienkach odmietajúcich rozhodujúcu úlohu rozumu, vedy a autorít v modernizačnom období spoločenského rozvoja. V praxi sa postmoderné myslenie týkalo predovšetkým premeny kapitalizmu a jeho vzťahu k produkcií rôznych nových kultúrnych foriem pod vplyvom technológií.

13.1. Postmodernizmus a postmoderné geografie

Minca (2009) uvádza, že postmodernizmus vznikol na preniku dvoch myšlienkových prúdov: **amerického postmodernizmu** a **francúzskeho postštrukturalizmu**. Vyjadruje **kritický a reflexívny postoj** k otázkam racionality vedeckého poznania, univerzálnych právd, technologického pokroku a vzťahu ekonomiky a kultúry.

Vystopovať pôvod a definovať predmet postmoderného je čiastočným a subjektívnym pohľadom každého autora. Je veľmi náročné postihnúť všetky dimenzie každodennosti, do ktorých preniklo postmoderné myslenie. Je to dôsledok toho, že tento štýl myslenia je artikulovaný v rôznych podobách a diskutovaný v rôznych kontextoch. Minca píše, že ten, kto sa snaží písať o postmodernom je odsúdený na zlyhanie (Minca, 2009, s. 323).

Modernita a modernizmus

Prečo sme doposiaľ nehovorili o modernom? Odpoveď je jednoduchá. Modernita označovala obdobie západného osvietenstva, ktoré je spájané s pozitivizmom a pokrokom vedy (termodynamické zákony, evolučná teória, vzostup medicíny, mechanické technológie, rozvoj dopravy). S príchodom modernej vedy sa očakávalo, že fakty, dôkazy a sociálna teória nás urobia slobodnejšími. Modernizmus vyprodukoval inštitúcie (školy, súdy, väznice, nemocnice), ktoré mali slúžiť na sociálnu kontrolu racionalizácie spoločnosti a na odvolávanie sa na pravdu. V postmodernizme sú tieto inštitúcie vykonávajúce dohľad nad našou racionalitou kritizované, pretože pravdu predpisujú (Peet, 1998). V modernizme sa pravda prekladá ako overený fakt, v postmodernizme sa o pravde diskutuje.

Podľa Becka (1992) v modernej spoločnosti sa objavili neprebádané riziká nového typu a rôzneho rozsahu. **Riziková spoločnosť** je spoločnosťou neistoty a náhodilosti. Bauman (1989) kritizuje obdobie modernity za „nadvládu rozumu“ bez etických a morálnych hodnôt. Tvrdí, že rýchly intelektuálny a technologický rozvoj umožnil existenciu gulagov, holokaustu a Hirošimy. Toynbee (1954)

uvádza, že modernizmus sa vyznačuje tým, že technologický pokrok predbehol duchovný rozvoj.

Dear (1994, s. 3) rozlišuje tri vlastnosti postmodernizmu, ktoré predstavíme nižšie:

- **Historický moment**
- **Kritické myslenie a prax**
- **Estetické hľadisko**

Postmodernizmus ako historický moment

Postmodernizmus jednoducho nasleduje po modernizme. Lenže, kde končia hranice modernity a vstupujeme do postmoderného priestoru? Ortodoxný neoklasický ekonomický prístup vymedzuje hranice modernizmu na základe technologického vývoja. ***Walter Rostow (1916-2003)***, ekonóm a v 70. rokoch a poradca pre otázky národnej bezpečnosti amerického prezidenta **Lyndona Johnsona** vo svojej knihe „*The stages of economic growth*“ (Rostow, 1960) popísal koncept modernizácie spoločnosti prostredníctvom postupných ekonomických krokov smerujúcich k evolučne vyššiemu stupňu spoločenského rozvoja. Rostowov model nazývaný aj **teória modernizácie** pozostáva z piatich ekonomických etáp, pripomínajúce tvar logistickej krivky: tradičná spoločnosť (1), predpoklady ekonomického rastu (2), ekonomický rast (3), cesta k vyspelosti (4) a masová spotreba (5).

Pre obdobie masovej výroby a masovej spotreby sa zaužíval ekonomický termín **fordizmus**. Povojnový fordizmus bol funkčný, výkonný a efektívny, stal sa spôsobom života, estetikou a komodifikáciou kultúry. Po tomto období sa mala spoločnosť sústrediť na riešenie sociálnych a ekologických dopadov kumulovaného ekonomického rastu (Blažek a Uhlíř 2011).

Lenže v 70. rokoch 20. storočia sa americká ekonomika dostala do hospodárskej recesie, tzv. ropná kríza, ktorá vyvolala zmenu spotrebného správania sa obyvateľov a znamenala obrat k využívaniu energeticky menej náročných a inteligentných technológií. Termín **nepružnosť** označuje zlyhanie fordizmu a keynesiánskej politiky štátneho blahobytu. Fordizmus nahradil režim postfordistickej flexibilnej akumulácie, ktorý súvisel so zavádzaním nových organizačných a technologických foriem vo výrobe („outsourcing“, „just-in-time“). Na politickej scéne sa objavili neoliberálne programy, ktoré urýchlili tok kapitálu, zahájili proces individualizácie, deregulácie a financializácie. Harvey (1989, s. 284) nazýva dynamizáciu globálnych procesov, tokov a vzťahov termínom **časopriestorová kompresia** (obrázok 13).

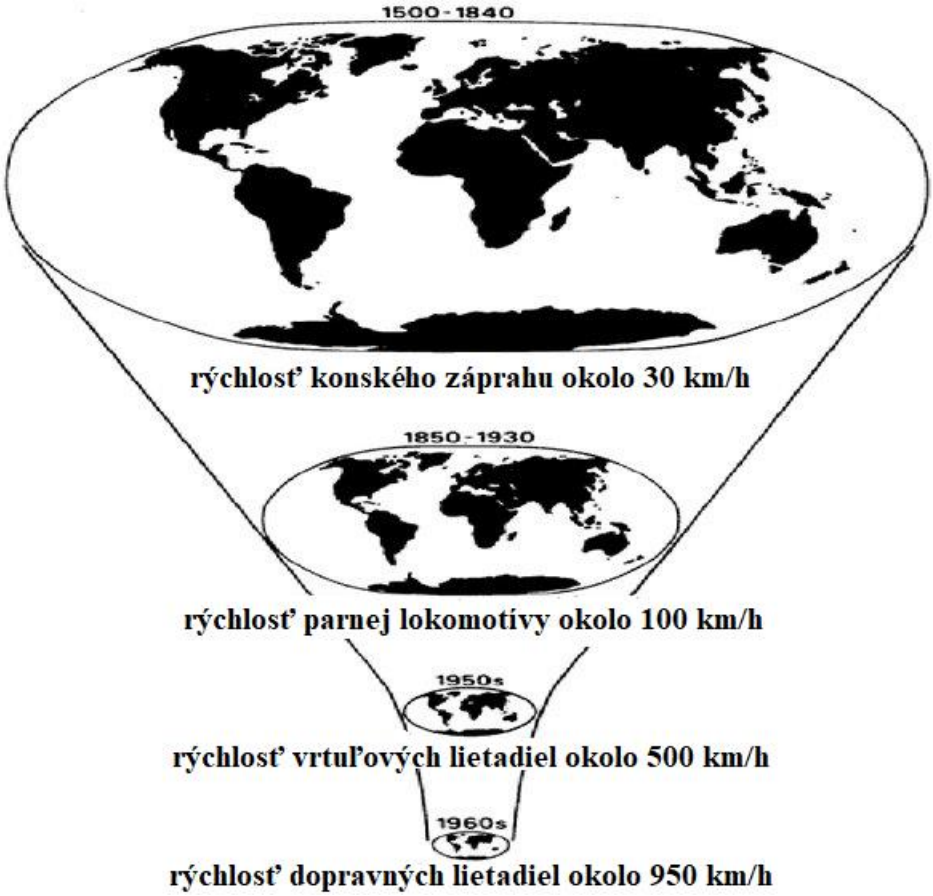

Obrázok 13 Časopriestorová kompresia: priestor pohltený časom (Harvey, 1989, s. 241).

Podľa marxistickej perspektívy je postmodernizmus vyvolaný radikálnymi politickým a ekonomickými zmenami. ***David Harvey*** v knihe „*Podmienky postmodernizmu*“ (Harvey, 1989) tvrdí, že podmienkou objavenia sa postmodernizmu v jeho kultúrnej podobe bol nástup postfordistickej flexibilnej akumulácie. Masová spotreba v oblasti módy, životného štýlu a rekreačných aktivít a posun od spotreby tovarov k spotrebe služieb (módne značky, televízia, filmový a hudobný priemysel, rozmanitosť mestských životných štýlov a subkultúr, extrémne športy) sa stali súčasťou každodenného života. ***Frederic Jameson (*1934)*** tvrdí, že postmodernizmus predstavuje **kultúrnu logiku neskorej fázy kapitalizmu**. Transformácia kultúry sa odohrala na pozadí kapitalistickej transformácie. Jej prejavom je stieranie hraníc medzi vysokou kultúrou a tzv. masovou alebo populárnou kultúrou a umožňuje vzniknúť novým kultúrnym formám ako je americký filmový priemysel, ktorý expanduje do celého sveta. Postmodernizmus znamená, že kultúra nahradila prírodu, kultúra sa stáva

samotným produktom, súčasťou trhu a ekonomiky, spôsobom každodenného života. Postmodernizmus je charakteristický procesom reifikácie, čo znamená že sociálne vzťahy sa transformovali na veci (vyjadrenie citov formou darov), (Jameson, 1991).

Podľa Harveyho (1989, s. 63) niektorí autori tvrdia, že protikultúrne hnutia v 60. rokoch vytvorili prostredie nenaplnených potrieb a túžob, ktoré sa postmodernistická populárna kultúrna produkcia snaží naplniť, iní naznačovali, že kapitalizmus v snahe udržať si svoje trhy, bol nútený vtiahnuť kultúru do ekonomiky a vytvoriť také produkty kultúrneho priemyslu, ktorý by boli prístupný čo najširšej mase ľudí.

Bruno Latour (*1947) vo knihe „*Nikdy sme neboli moderní*“ z roku 1997 (Latour, 2003) a ***Jean-Fracois Loytard (1924-1998)*** v knihe „*Postmoderná situácia*“ z roku 1979 (Loytard, 1993) sa snažia povedať, že moderné sme vybudovali na podmienkach postmoderného, resp. žiadne moderné ani postmoderné nie je. Moderná veda produkuje ambivalentný vzťah medzi prírodou a spoločnosťou (kultúrou). Aj keď sa usiluje oddeliť svet prírody a spoločnosti v duchu modernizmu, produkcia nových hybridov existuje vďaka ich vzájomne nevyhnutným vzťahom. Svet, o ktorom sa predpokladá, že je moderný sa ocitá ďaleko za hranicami modernizmu (obrázok 14).

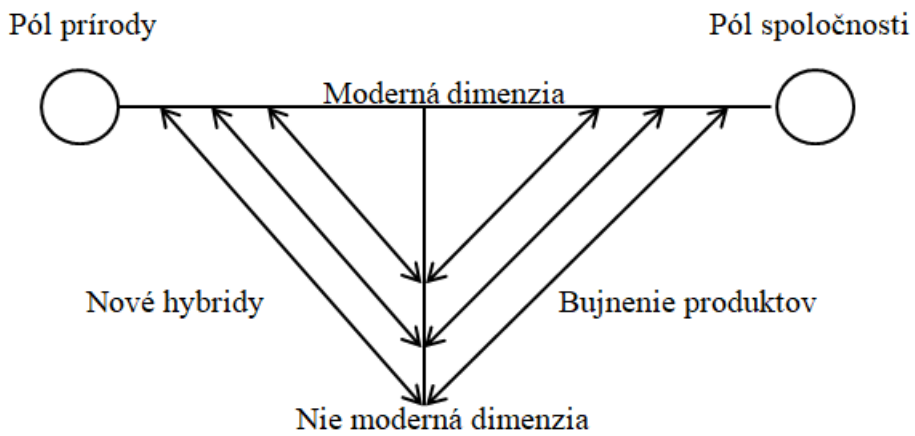

Obrázok 14 Ambivalentný vzťah prírody a spoločnosti

Postmoderný umelec je v situácií, v ktorej sa neriadi stanovenými pravidlami. Jeho nekonvenčnosť, kreativita a originalita nespadá do žiadnej vopred definovanej kategórie. Práve naopak, tieto pravidlá a kategórie sú to, čo hľadá. Umelecké dielo sa môže stať moderným len vtedy, ak je najprv postmoderným (Loytard, 1993, s.

26-28). Z toho vyplýva, že postmodernizmus je dočasný stav mysle, stáva sa moderným vtedy, keď sa vyčerpá jeho potenciál. Súčasnosť je moderná, no všetko mimo nej je postmoderné.

Postmodernizmus ako kritické myslenie a prax

Jean-Fracois Loytard uvádza tri kľúčové momenty postmodernizmu (Cresswell, 2013, s. 175-178):

- **nedôvera voči veľkým príbehom**
- **nedôvera voči vedeckým základom**
- **kríza reprezentácie**

Medzi veľké príbehy zaraďuje spôsoby vedeckého poznávania (racionalizmus, pozitivizmus), politické ideológie (marxizmus, liberalizmus), niektoré filozofie a spôsoby myslenia (fenomenológia, esencializmus), náboženstvá (Islam, kresťanstvo). Ich legitimita je zaručená rôznymi formami. Vedecké poznanie sa buduje na vedeckých základoch, mocenské a politické ideológie sú vykladané veľkými rečníkmi a odvolávajú sa na príslušné autority, ktoré presadzujú konkrétny model pravdy, svetonázory vychádzajú z nemenných poznávacích kategórií (esencií) a náboženstvá veria v Boha. Loytard tak tvrdí, že veľké príbehy sú (meta)-diskurzívne konštrukty, čo znamená, že sú produktom konkrétnych spôsobov poznania, inštitucionálneho usporiadania a mocenského vyjednávania. Ich spoločným problémom je, že sa prezentujú ako pravdivé (Nayak a Jeffrey, 2011).

V postmodernej situácií sú diskurzy, ako aj dominancia autorít spochybňované, veľké príbehy strácajú svoj význam a rozpadajú sa do viacerých prelínajúcich sa zhlukov malých, lokálnych príbehov. Malé príbehy sú slobodné, nepodliehajú žiadnym autoritám, nie sú podriadené žiadnemu vedeckému poriadku, ideológií ani náboženstvu. Legitimita malých príbehov je ukotvená v skúsenostiach ľudí. Potom sa malé príbehy samy o sebe stávajú legitímnymi. Problémom malých príbehov je, že sa môžu stať mýtofilné.

Veda je tak od samého pôvodu v silnom konflikte s umením, etikou a kultúrou. Lyotardové chápanie reality sa zaoberá vedením. Poznanie znamená disponovať teoretickou schopnosťou, schopnosťou pomenovať, kategorizovať, priradiť alebo odlíšiť veci, či fakty v širších súvislostiach. Vedenie znamená istý stav, pri ktorom disponujeme zručnosťami alebo spôsobilosťami pre tú či onú činnosť. Zároveň však platí, že niektoré činnosti vieme vykonávať aj bez poznania teoretických poznatkov, resp. schopnosť niečo vykonávať si nemusíme uvedomovať (Démuth, 2013b). **Vedecké vedenie** sa ocitá v súťaži s iným druhom vedenia – **naratívne vedenie**. Vo vedeckom vedení prevláda súbor kognitívnych tvrdení, a o ich

pravdivosti, resp. nepravdivosti rozhodujú autority. Naratívne vedenie presahuje samotné kritérium vedeckosti a pravdivosti, zahrňuje aj aplikáciu kritéria slušného správania sa, etickej múdrosti, zvukovej a vizuálnej vnímavosti (Loytard, 1993, s. 119).

Postmodernizmus je **proti vedeckým základom**. Postmodernisti neveria v pravdu, ani v realitu, ktorú zastupuje konkrétny veľký príbeh, a ktorá je vyjadrená rôznymi formalizovanými, textovými, mapovými a obrazovými prostriedkami. Loytard odmieta myšlienku, že prostredníctvom jazyka vedy (modely, funkcie) dokážeme vierohodne reprezentovať realitu. Aj keď sa určitý diskurz ukáže efektívnejší v porovnaní s iným, nemusí to vypovedať o jeho pravdivosti, ale o autoritách a sile mocenských vzťahov, ktoré ich vyprodukovali (Nayak a Jefrey, 2011). Krízu vedeckého poznania Loytard pripisuje nestabilite, neurčitosti a nespoľahlivosti vedeckých tvrdení. Z tohto dôvodu veda prestáva byť považovaná za niečo, čo prinesie väčší blahobyt, väčšiu spravodlivosť a slobodu (Smart, 2006, s. 346).

Kým **diskurz** sa aplikuje na rozumovú reprezentáciu, tak **figúra** ju presahuje a apeluje na telesné reprezentácie (skúsenosti). Figúry obsahujú znaky, symboly sprítomnené v emóciách a túžbach, ktoré diskurz nezachytí. Kým diskurz je metaforou pre šírku (vlastné postštrukturalizmu), tak figúra je metaforou hĺbky. Dôležité je, že Lyotard tieto termíny nestavia proti sebe, nepovažuje ich za oddelené poznávacie systémy, ale snaží sa ich dekonštruovať, zdôrazniť ich rozdielne funkcie. **Rozdiely** definované protikladmi tu majú pozitívny vzťah. Rozdiel tak naznačuje, že žiaden racionálny systém reprezentácie ani kultúrna privilegovanosť nemôžu byť nikdy s konečnou platnosťou uzavreté, vždy budú otvorené zmyslovým a emocionálnym silám.

Realitu potom môžeme vidieť ako sled nepredvídateľných udalostí a nie ako prísne štruktúrované pravidelnosti. Môžeme ju interpretovať rôznymi spôsobmi, no ani jedna z nich nepostihne udalosť tak dokonale, ako sa to snaží prezentovať veda. Udalosti vždy presahujú interpretáciu – vždy zostáva niečo, čo interpretácia nezahrňuje. Žiaden reprezentatívny systém nemôže zahrnúť všetky udalosti. (Woodward, 2018).

Obrat v myslení spočíval v tom, že všetky vedecké poznatky sú spochybniteľné a nemožno tvrdiť, že vedci sú jediní, ktorí vytvárajú objektívne poznatky reprezentujúce realitu presnejšie ako znalosti laika (Hannah, 2005). **Kríza reprezentácie** spočíva v tom, že neexistuje práve jedna vedecká reprezentácia reality, ale sú to práve **naše reprezentácie** a spôsoby vykladania sveta, ktoré **produkujú realitu**. „Pravda“ alebo „realita“ neodrážajú realitu, sú to skôr produkty alebo dôsledky našich reprezentácií (predstáv o pravde), naše sociálne

konštruované reality. Reprezentácie sa potom netýkajú aspektu reality a hľadania právd, týkajú sa foriem, ktoré vytvárame prostredníctvom nich. V postmodernej situácií majú tieto formy znakovú a symbolickú podobu, na ktorú upozornil francúzsky filozof ***Jean Baudrillard (1929-2007***).

V kritike masovej spotreby a konzumu sa Baudrillard posunul z oblasti úžitkovej a výmennej hodnoty k znakovej hodnote. **Znaková hodnota** je vkladaná do vecí a objektov každodenného života (značka automobilu, oblečenia). Nie je dôležité či vlastníš automobil, ale to, akú značku preferuješ. Podobne je to aj s oblečením. Výraz luxusu a moci, imidžu a identity je často vyjadrený podľa toho, ako sa obliekaš a kde nakupuješ. Náš sociálny status je sociálne konštruovaný a organizovaný na základe znakovej hodnoty tovarov a služieb. V tejto súvislosti je vhodné uviesť, že kým v industriálnej spoločnosti bolo potrebné masy organizovať ako pracovnú silu, tak v informačnej spoločnosti je potrebné tejto masy využiť ako spotrebnú silu (Smart, 2006, s. 351).

Baudrillard abstraktné konštrukcie reprezentácie ponechal stranou a začal popisovať skutočnú sociálnu realitu, ktorá sa takmer v každom okamihu prelína s fikciou. Svet znakov (knihy, časopisy, populárna kultúra, móda, reklama, televízia) už dávno prestal odkazovať na akúkoľvek realitu. Znaky odkazujú k ďalším znakom a vytvárajú realitu, ktorá realitou nie je. Rozdiel medzi reprezentáciou a realitou neexistuje. Reprezentácia je realita a naopak realita sa stáva reprezentáciou (Cresswell, 2013). Zavádza termín **simulakra – kópia bez orignálu**, ktorý popisuje svet, v ktorom elektronické média prenikajú každým aspektom denného života od televízie a filmu k internetu a smartfónom. Svet sa tak stal závislý na technológiách a médiách, ktoré stierajú rozdiely medzi skutočným a imaginárnym, pravým a falošným, originálom a kópiou, autentickosťou a simuláciou (televízne reality show). Imaginárne sa považuje za skutočné a skutočné za imaginárne (značkové vs čínske odevy).

Virtuálna realita je dokonalejšia ako skutočná realita (simulácie počítačových športových video hier napr. Electronic Arts Sports). Za exemplárne filmy inšpirované konceptmi simulakry považujeme „*Total recall*“ z roku 1990, trilógiu „*Matrix*“ 1999-2003,, „*Začiatok*“ z roku 2010, alebo „*Ona*“ z roku 2013 (rámček 13). Vo svete evidujeme niekoľko simulovaných realít – Disneyland, múzeá voskových figurín, lyžiarske stredisko v Dubaji, mesto hriechu Las Vegas, na Slovensku môžeme za hyperrealitu považovať turistickú atrakciu Dinopark v bratislavskej ZOO, alebo chodníky v korunách stromov v Bachledovej doline a v Bojniciach. Baudrillard hovorí o konci reality a nástupe **hyperreality**.

Baudrillard prepája myšlienky spotreby, vplyvu médií a nových technológií. Ich ekonomické, sociálne, kultúrne prejavy **implodujú** (opak explózie) do seba. Veci

a vzťahy sa stávajú ľahostajné, vytráca sa aspekt morálnej zodpovednosti. Spoločnosť je vystavená rastúcemu počtu každodenných emocionálnych zážitkov, ktoré majú tri prelínajúce sa črty (Kováč, 2018):

- **efemerizácia** – všetko trvá len krátku chvíľu
- **banalizácia** – všetko sa stáva bezvýznamné
- **trivializácia** – všetko vieme

Podľa Lyotarda (1993, s. 153), v súčasnosti je legitimita veľkých príbehov nahradená **kontrolou kontextu.** Získavame väčší dohľad nad realitou prostredníctvom technologických riešení. Dôraz sa kladie na to, ako môžu veda a technológie prispieť k výkonnosti sociálnej organizácie. Poznatky sa nereprodukujú v snahe dopátrania sa pravdy, ale, aby sa premenili na produkt a dosiahlo väčšej moci. Úspešní sú len tí, ktorí spĺňajú kritérium výkonnosti. Spoločnosť zaujíma užitočnosť, využiteľnosť, výkonnosť technológií, ako dôsledky, ktoré so sebou prenášajú.

Rastie tak riziko zo zavádzania nových technológii v dôsledku nepripravenosti a nedostatočnej adaptability jednotlivcov, sociálnych skupín, ale aj celého inštitucionálneho aparátu na nové podmienky. Zažívame **šok z budúcnosti** (Toffler, 1970), podobne ako dokumentuje francúzsky film „*Hibernatus*“.

Rámček 13 Postmoderné a posthumanistické filmy

Film „*Ona*“ sa odohráva v Los Angeles v budúcnosti obklopenej rôznymi technologickými inováciami. Jednou z nich je pokročilý operačný systém Samantha, ktorý predstavuje formu umelej inteligencie vyvinutý na interaktívnu komunikáciu s užívateľmi. Theodor, žijúci stereotypný prázdny život sa rozhodne vyskúšať tento operačný program. Začína sa tak séria vecných, vtipných, osobných až milostných dialógov. Vzťah medzi oboma dozrieva a Theodor si začína uvedomovať, že Samatha je tou jedinou pravou bytosťou, ktorá napĺňa jeho osobný život. To, čo prekračuje hranice ľudských vzťahov je vyjadrené citmi, ktoré navzájom k sebe prechovávajú. Vo filme sa objavujú veľmi citlivé dialógy: "*Keď rozprávaš so mnou, rozprávaš zároveň s niekým iným?*“ pýta sa Theodor, alebo „*Aké to je byť živý v tejto izbe*“, „*Ako sa ma chceš dotknúť*“ pýta sa Samantha (film *Ona*, 2013). Vo filme sa zrkadlia dva kontrastné svety. Svet snov a príjemných predstáv, ktorý vypĺňa umelá inteligencia a virtuálna realita a reálny svet s bolestným sklamaním, ktoré Theodora čakajú, keď sa inovácie posunú vpred.

Filmy ***Quentina Tarantina (*1963)*** nesú v sebe viditeľné postmoderné prvky. Vo filme „*Pulp Fiction*“ sa prelínajú malé príbehy vykladené z rôznych pozícií a perspektív. Postupom času sa z tohto nesúrodého a chaotického príbehu objavuje

previazanosť a konečná scéna odhalí podstatu celého filmu. „*Kill Bill*“ je pokusom o vtiahnutie diváka do deja, ktorý je rozprávaný z pozície hlavnej postavy, ženy, s viacerými identitami. Vo filme sa striedajú rôzne nálady a emócie. Divák sa postupne ocitá na pokraji smrti v nemocnici alebo pochovaný za živa, stretáva sa s majstrom kung-fu Pai Mei pri výcviku bojových techník, má možnosť si vyskúšať bojové scény imitujúce komixové príbehy a nakoniec sa preniesť do úlohy citlivej a milujúcej matky.

Postmodernizmus ako estetické hľadisko

Prejavy postmodernizmu boli viditeľné najmä v architektúre. Jeden z najvýraznejších hlásateľov urbanizmu ***Le Corbusier (1887-1965)*** vyzdvihoval racionalitu usporiadania urbanistických prvkov, ktorá bola sprítomnená v pravidelných geometrických tvaroch – priame línie, pravé uhly, mriežkové vzory. V jeho urbanizme dominovali protiklady priame vs krivé, ľudské vs nie ľudské: krivá ulica je cesta oslov, priama ulica je cestou ľudí (Marcelli, 2011, s. 126). Moderná architektúra mala funkcionalistický dizajn, využívala konštrukčné materiály – oceľ, betón, sklo, monofunkčné bloky oddeľovali miesta práce od miesta bývania. Racionálny prístup k usporiadaniu mal vyriešiť chaos vyvolaný industriálnou revolúciou a nastoliť univerzalistický poriadok organizácie mestského priestoru.

Veľké **sídliská** sa stali symbolom rozvoja urbanizmu po druhej svetovej vojne. Cieľom modernistickej architektúry bolo zlepšiť životy masám ľudí. Na jednej strane to bol efektívny spôsob ako vyriešiť problém rastúceho počtu obyvateľov miest, na strane druhej sa predpokladalo, že nová politika bývania pomôže odstrániť sociálne rozdiely medzi obyvateľmi. Lenže priestorová blízkosť nepodmieňuje sociálnu blízkosť. V západných mestských sídliskách začali vystupovať prvé náznaky sociálnych problémov, ktoré neskôr prerástli do hlbokej krízy: odchod stredných vrstiev, zvyšovanie počtu prisťahovalcov, nezamestnanosť, kriminalita, degradácia verejných priestorov (Marcelli, 2011).

Podľa Norberg-Schulza (2010) rozvoj miest nekorešpondoval s estetikou krajiny, vytratil sa dôraz na detaily vo vzťahu k prírodného prostrediu, prehliadal sa lokálny kontext, mestá sa na seba podobali, mali univerzalistický rukopis. Modernizmus znamená **stratu identity miest**.

Postmoderní architekti spochybňujú modernistickú definíciu krásy v symetrických tvaroch, ostrých hranách a prísneho funkcionalizmu. V postmodernizme platí: *menej je viac*. Príkladom postmodernej architektúry je hotel Bonaventure v Los Angeles, ktorý bol v čase výstavby (1974–1976) zasadený do centra upadajúceho vnútorného mesta. Jeho postmodernistických vzhľad odráža

okolitú modernitu a pokúša sa vytvoriť „mesto v meste“. Jeho vnútorná organizácia nie je napojená na pozemnú sieť ulíc, ale dominujú prepojenia medzi budovami, ktoré efektívnym spôsobom eliminujú prítomnosť chudobných ľudí, bezdomovcov alebo iných etník (Cresswell, 2013, s. 173).

Geografia postmodernizmu a postmoderné geografie: postmoderné mestá

Postmodernizmus hľadá rozmanitosť v mestách – zmes rôznych funkcií a obnovenie starých. Namiesto expertov a inžinierov v smere zhora nadol, sa teraz zdôrazňuje účasť vitalistov, občanov a záujmových skupín v smere zdola nahor. Vitalisti videli mesto ako živý organizmus, ktorý sa prirodzene vyvíja a podobne ako rastlinné systémy zdôrazňovali jeho „koreňové“ alebo rizomatické usporiadanie (Marcelli, 2013). Nové architektonické štýly, ktoré sa zvyčajne nazývajú „postmodernistické“, vznikli s úmyslom revitalizácie starých mestských centier prostredníctvom celej série nových prístupov k urbanistickému dizajnu a plánovaniu, vrátane pozornosti na to, čo sa nazýva komunitné plánovanie. Podľa Relpha „postmodernistická architektúra“ sa netýka len nového architektonického štýlu, ale aj oživenia prvkov predchádzajúcich štýlov a foriem, ktoré vedú k rôznym pokusom o obnovu historických miest a k zachovaniu ich kultúrneho dedičstva (Minca, 2009).

Dear a Flusty (1998) v koncepte postmoderného urbanizmu začínajú svoj príbeh metaforicky, putovaním z Chicaga do Los Angeles. Chicago 30. rokov 20. storočia možno považovať za modernú školu urbánnej ekológie, ktorá sa zaoberala problémami sociálno-priestorovej organizácie spoločnosti v urbánnom prostredí (kapitola x). Urbánna štruktúra bola vyjadrená v tvare kružníc od stredu mesta – teória koncentrických zón. Za moderné koncepty rozvoja miest sa považujú aj teória centrálnych miest, sektorová štruktúra vnútorných miest pozdĺž diaľnic, teória viacerých jadier vyvolaná vplyvom aglomeračných efektov, teória ekonomickej štruktúry miest medzi bývaním a dopravou.

Autori Scott a Soja (1986) v príspevku s názvom „*Los Angeles ako mesto neskorého 20. storočia*“ nasledovali odkaz venovaný Parížu ako mestu 19. storočia, s cieľom predstaviť neskoršiu fázu kapitalistickej industrializácie a novú logiku kultúrneho spoločenského života:

> Z historického hľadiska sa Los Angeles výrazne líši od ostatných metropolitných centier USA. Určite stojí v ostrom kontraste s Chicagom, mestom, ktoré nepretržite zaujímalo sociológov a geografov, ktoré reprezentuje paradigmu veľkej priemyselnej kapitalistickej metropoly, na ktoré sa chcú podobať aj iné mestá. Na rozdiel od Chicaga, Los Angeles bolo prakticky ignorované, a okrem

> novinárov a nových kultúrnych kritikov považované za výnimku, ktorá potvrdzuje pravidlo. Lenže tento výnimočný prípad sa v neskorej fáze kapitalizmu stáva určitým vzorom. Tak ako napreduje rozvojová dynamika priemyselného rastu, urbánnej reštrukturalizácie a globalizácie, tak sa vytvára nepríjemná predstava o všadeprítomnej chudobe, bezmocnosti a sociálnej marginalizácii, ktorá sa stáva predmetom politického boja. Bez významných politických zásahov sa Los Angeles pravdepodobne stane dôležitým príkladom nielen neskorej kapitalistickej metropoly, ale najmä miestom napätých vnútorných sociálnych vzťahov, konfrontácie a vyjednávania (Soja a Scott, 1986, s. 249, 254).

Edward Soja (1940-2015) v knihe „*Postmoderné geografie*“ (Soja, 1989) ponúka nový štýl písania o meste. Minca (2008) zaraďuje túto knihu k rovnako prelomovým textom ako Haggettovu „*Lokačnú analýzu*“ (kapitola 6), Harveyho „*Sociálnu spravodlivosť a mesto*“ (kapitola 9) a Gregoryho „*Ideológiu, vedu a humánnu geografiu*“ (kapitola 10). Hlavným argumentom knihy bola **kritika historicizmu a zanedbávanie priestoru v sociálnych vedách**. Táto dominancia času nad priestorom formulovala rôzne interpretácie fungovania sociálnej organizácie. Dovtedy bol priestor deformovaný vedeckým pozitivizmom a pohlcovaný historickým materializmom. Jeho cieľom bolo prinavrátiť filozofiu a kritickú teóriu do humánnej geografie. Znamená to odpútanie sa od Harveho priestorovej záplate (kapitola 9) a zdôraznenie **sociálno-priestorovej dialektiky**. Podľa Soju (1989, s. 129-130) priestorovosť sa chápe ako sociálny konštrukt, v ktorom sa geografický rozsah, historické trvanie a sociálny kontext vyskytujú spoločne a vytvárajú základný ontologický rámec pre existenciu a reprodukciu sociálnych aktivít a vzťahov. Priestorovosť je zdroj, aréna a produkt sociálneho konania, konfliktu a sociálnych vzťahov za sociálnu spravodlivosť a reprodukciu. Konkrétne v Los Angeles, ktoré považoval za ideálne laboratórium postmoderného mesta je táto priestorovosť spojená s procesom tvorby ideológie a kultúrnej reprodukcie v reakcií na procesy urbánnej a regionálnej reštrukturalizácie s novo vytvorenými post-fordistickými kapitalistickými formami mestského rozvoja a funkcií mestských priestorov. Priestor je výslednicou sociálnej praxe, ktoré ho spätne pretvára.

V koncepte „tretieho priestoru“ (*thirdpace*) Soja (1996) identifikuje dve základné trialektiky (obrázok 15). Z ontologického hľadiska sa priestor, čas a sociálny kontext stávajú neoddeliteľnou súčasťou bytia. Epistemologické hľadisko priestorovosti je podobné Lefebvrovmu konceptu produkcie miesta (kapitola 9) a rozlišuje:

- **svet empiricky zmapovaných skúseností** odohrávajúcich sa v konkrétnom priestore a čase,

- **svet subjektívneho vnímania**, predstáv, mentálneho mapovania a abstraktných a teoretických myšlienok
- **svet konkrétnych prežívaných situácii**, ktoré zahŕňajú širšie politické a kultúrne aspekty

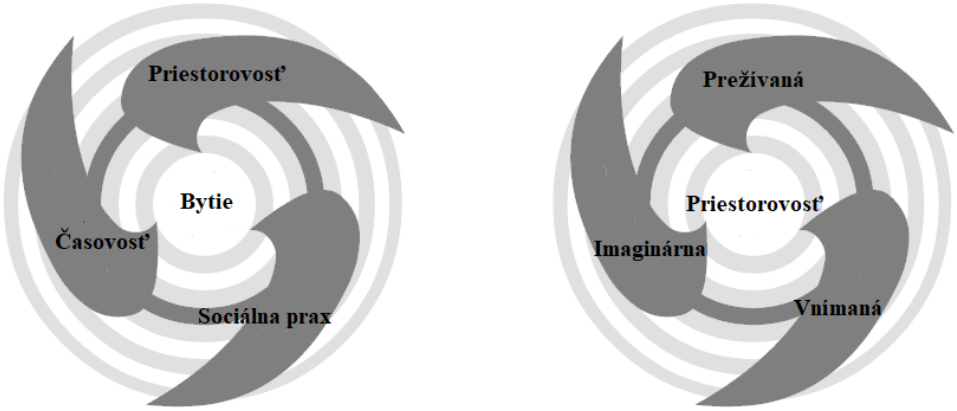

Obrázok 15 Trialektika bytia (vľavo) a trialektika priestorovosti (vpravo) (Soja, 1996)

Harvey (1989) celkový pohľad na postmodernizmus je dosť pochmúrny. Čitateľovi ho ponechávame bez bližšieho komentára, avšak odpovede na niektoré dichotómie prinášajú nasledujúce podkapitoly:

> „Dôvera medzi vedeckými a morálnymi úsudkami sa zrútila, estetika dominuje nad etikou, predstavy majú výpovednejšiu hodnotu ako príbehy, nestálosť a fragmentácia majú prednosť pred večnými pravdami a zjednotenou politikou a vysvetlenia sa posunuli z oblasti materiálnych a politicko-ekonomických prístupov k úvahám o význame kultúrnych a politických praktík“ (s. 328).

13.2. Postštrukturalizmus a postštrukturalistické geografie

Postštrukturalizmus spochybnil nedotknuteľnosť tradičných filozofií a sociálnych teórií týkajúcich sa objektivity a subjektivity, centra a periférie, materializmu a idealizmu, pravdy a fikcie, pravidelnosti a rozdielnosti a istoty a neurčitosti.

Postštrukturalizmus tvrdí, že akákoľvek ontológia je vždy už výsledkom epistemológie. Rozhodujúca nie je existencia objektov a udalostí, ale samotný poznávací proces, uvedomenie si procesu ich vznikania, ich konštruovania: *ako o nich premýšľame, ako si ich predstavujeme, ako ich interpretujeme*. (Dixon a Jones, 2004). Postštrukturalizmus je prezentovaný ako kritická metóda, ktorá

umožňuje podrobiť relevantnej kritike mocenské inštitúcie, kultúrne presvedčenie alebo politické usporiadanie.

Podľa Harrisona (2006) je postštrukturalizmus silne **antiesencialistický**, kritizuje to, čo sa považuje za samozrejmé, dané, prirodzené a trvalé. Napríklad koncept identity chápe ako dôsledok nie príčinu. V postštrukturalizme je prítomný aj **etický rozmer**, ktorý sa vnáša do výskumu tak citlivých otázok ako je odlišnosť a rozdielnosť. Odtiaľ plynie záujem humánnych geografov o spoločenské témy ako je moc, politika a priestor, rodová, etnická a sexuálna rovnosť, alebo problematika rozvoja tretích krajín a geopolitika (Wylie, 2006).

Za dva najvýznamnejšie teoretické koncepty postštrukturalizmu Wylie (2006) považuje:

- **diskurz, vedenie a moc (Foucault)**
- **dekonštrukciu a diferenciu (Derrida)**

Diskurz, vedenie a moc

Michel Foucault (1926–1984) sa považuje za najvplyvnejšieho mysliteľa v rámci sociálnych a humanitných vied 20. storočia. Kniha „*Dohliadať a trestať*" (Foucault, 1977) sa považuje za najvýznamnejšie dielo postštrukturalistického myslenia, v ktorej Foucault poukázal na to, že zmena spôsobu postihovania násilných trestných činov od telesného trestania k moderným spôsobom inštitucionálneho dohľadu viedla k vzniku disciplinárnej spoločnosti (Driver, 1997). Kľúčovým termínom tejto knihy sa stal **diskurz**.

Diskurz sa zoberá najmä epistemologickými otázkami: *ako vieme, to čo viem, odkiaľ pochádza takéto vedenie, kto je oprávnený vedieť a v konečnom dôsledku, ako vytvárame tento svet a ako sa tvorí pravda?* (Cresswell, 2009b, s. 211). Diskurz vo Foucaultovom chápaní na rozdiel od tradičného diskurzu ako spôsobu komunikácie či dialógu podávaný písanou alebo rečovou formou zahŕňa všetky formy reprezentácie týkajúce sa textov, inštitúcií, objektov, praktík. Diskurz nielenže pojednáva o týchto veciach, ale ich aj vytvára. Diskurzy sú performatívne, zhmotňujú a zvecňujú realitu, produkujú konkrétny režim pravdy.

Diskurzy sa týkajú podmienok existencie konkrétnych historických období (osvietenstvo, modernizmus), konkrétnych oblastí života (zdravotníctvo, psychiatria, vzdelanie), vymedzujú nové poznávacie koncepty a kategórie (násilie, šialenstvo, choroba, genialita), definujú pozíciu subjektu v spoločnosti (kriminálnik, blázon, expert) a stoja za vznikom rôznych inštitúcií (väzenie, liečebný ústav, nemocnica, univerzita) (Cresswell, 2009b).

Foucaultové práce sa nezaoberajú len samotným pôvodom nášho vedenia a procesom vytvárania nových foriem a kategórií poznania, ktoré sa ustaľujú v praxi v konkrétnom časopriestore, ale aj otázkami, kto sa diskurzu môže zúčastniť a kto je oprávnený viesť diskurz. Diskurz sa na rozdiel od ideológie nespolieha na nejakú predstavu o pravde a objektivite, ktorú sa snaží vynútiť a potvrdiť mocenskými vzťahmi. Diskurz prináša rôzne modality právd, ktoré sa v čase a priestore menia. Pravda nie je stelesnená v prístupoch, konceptoch a teóriách, ale v diskurze samotnom. **Diskurz je pravda**. Diskurz je vždy meniaca sa výpoveď o niečom (hocičom), nezaoberá sa podstatou jazyka, ani jej štruktúrou, ale sociálnym prostredím, reálnym kontextom, v ktorom sa nové vedenie a poznávanie utvára.

Podľa Foucaulta **diskurz sa stáva súčasťou moci**. Moc rovnako ako diskurz nielen že interpretuje realitu, ale zároveň ju produkuje. Avšak Foucault nepovažuje moc za niečo negatívne, čo obmedzuje, zakazuje a prikazuje. Moc má podľa jeho slov pozitívny význam, prezentuje súbor rôznych stratégií a techník, ktoré v žiadnom prípade nebránia zmene ani pokroku, ale naopak sú predpokladom rozvoja, kreativity a formovania subjektu a subjektivity. Zameral na otázku, ako sa moc prejavuje v konkrétnych miestach a situáciách (Driver, 1997). Moc funguje rôznorodým a rozptýleným spôsobom, nevychádza z jedného zdroja, ale z viacerých zdrojov. Ako poznamenáva, moc je všade, nie preto, že zahŕňa všetko, ale preto, že vychádza zo všetkých strán (Woodward a kol., 2009).

Philo (1992) rozvíja Foucaultovú geografiu, keď prepája koncept moci s priestorom. Foucault vo svojich prácach ukazuje, akými spôsobmi sú priestorové vzťahy – rozdelenie a usporiadanie ľudí, činností a objektov – vtiahnuté do skúmania historických procesov vývoja spoločnosti a formovania inštitucionálnej moci. V spomínanej knihe „*Dohliadať a trestať*“ považoval väznicu za formu priestorového usporiadania a väzenský dohľad ako spôsob vykonávania moci. Foucault sa odvolával na Benthamov projekt ideálnej väznice, ktorá je priestorovo usporiadaná v tvare kruhu okolo centrálnej veže – Panoptikum. Vedomie, že väzni sú neustále pod dozorom, ich núti k zvýšenej disciplíne. Priestorové usporiadanie väznice umožňuje dohliadať na väzňov s minimálnym úsilím a maximálnym efektom. Tvar panoptika poskytuje pre humánnych geografov argumenty, že mocenské vzťahy sú zakotvené v architektúre a v organizácií inštitucionálnych priestorov. Foucault tak priestoru prisudzuje aktívnu úlohu pri vykonávaní dohľadu, kontroly a nápravy. Podľa humánnych geografov tak **priestor získava moc**. **Tak ako je rozptýlená moc, tak existujú aj rozptýlené priestory moci**. Priestor je aktívny aktér, produkujúci významy, identity, samoregulačné činnosti a sociálne správanie a nie pasívny aktér, ktorý je produktom iných síl (Cresswell, 2013, s. 209-210).

Vzťah diskurzu, moci a vedenia produkuje určité **politiky pravdy** a príslušná autorita určuje čo je správne a čo nie je správne, čo je povolené a čo nie je povolené. Niektoré tvrdenia tak získavajú status privilegovanosti. Moc umožňuje legitimizovať istý spôsob správania a uplatňovať ho proti iným (Holt-Jensen, 2009, s. 105). Foucaultové myšlienky prepájajú diskurzívnu analýzu, proces vedenia a mocenské vzťahy.

Podľa Cresswella (2009) koncept diskurzu do humánnej geografie prenikol v troch aspektoch:

- **Kontext a špecifické miesta**– vedenie, pravda, praktiky, samotná realita sú vždy vytvárané v konkrétnom čase a na konkrétnych miestach, ktoré sú na to predurčené (laboratória, nemocnice, školy, parlament).
- **Moc ukotvená v priestore** –miesta, kde sa sociálne praktiky ustanovujú, vyžadujú prítomnosť autority, ktorá legitimizuje „pravdy“ a uvádza ich do každodenného života.
- **Proces produkcie miest** – názory na subjekty a objekty sú historicky formované vzťahom miesta a diskurzu. Napríklad diskusia o urbánnom plánovaní vyprodukovala „geta“. Getá sa stali miestom spojeným s konkrétnymi skupinami ľudí.

Dekonštrukcia a diferencia

Jacques Derrida (1930–2004) je francúzsky filozof, ktorý do sociálnej teórie a praxe prináša koncept dekonštrukcie a diferencie. Zatiaľ čo Foucault študoval proces odhaľovania vzniku a formovania dualít západného myslenia a legitimity významov a právd, tak Derrida sa snažil tieto binárne opozície podrobiť kritike (Gibson-Graham, 2000). Kritiku štruktúry jazykového systému Derrida spracoval v diele „*O Gramatológii*“ (Derrida, 1978), v ktorom namieta proti dominantnému postaveniu reči nad písmom. Západná filozofia tvrdí, že reč je základnou formou komunikácie, ktorá je prítomná, živá, okamžitá. Písmo je len sekundárna, podmienená, či odvodená forma artikulácie čistých myšlienok vyjadrených v bezprostrednej reči. Derrida nazýva tento privilegovaný prejav sprostredkovanej komunikácie pomocou reči za **logocentrizmus**. Písanie – **fonocentrizmus** – označuje za rovnako významný prejav prítomnosti, bytia, existencie ako reč. Písanie potom pôsobí ako doplnok, komplement reči a naopak. Jeho zámerom bolo prostredníctvom konceptu dekonštrukcie (deštruktívnej konštrukcie) oba jazykové prejavy, reč aj písmo, oddeliť, odstrániť ich hierarchický vzťah a opätovne spojiť a vytvoriť nový rovnocenný, komplementárny vzťah (Barnett, 2009).

Podľa Derridu sa tieto **násilné hierarchie** (muž vs žena, ekonomika vs kultúra, spoločnosť vs príroda) stávajú súčasťou politických, ekonomických a sociálnych

nerovností, nespravodlivosti a vylúčenia. **Dekonštrukcia** predstavuje kritický spôsob myslenia ako spochybniť všetky pokusy o dokonalosť, pravdu a predsudky Aplikáciou analýzy dekonštrukcie pripisujeme vzťahom novú kvalitu, odhaľujeme významovú nekonečnosť, nestálosť a premenlivosť skúmaných protikladov. (Wylie, 2006, s. 300-301).

V západnej spoločnosti sa stalo zvykom predkladať určitý vzor ideálneho človeka nielen v ekonomickom ponímaní (*homo oeconomicus*), ale aj v zmysle ľudskom (humanistickom). Za referenčnú kategóriu človeka, na základe ktorej „vieme" rozpoznať rozdiely v spoločnosti sa všeobecne ustanovil zdravý, biely muž, strednej kapitalistickej triedy, heterosexuál. Ten kto nespĺňal referenčné kritéria normativity (prirodzenosti) sa považoval za „iného". „Nenormalita" bola najčastejšie prezentovaná v podobe šialenca, zločinca, homosexuála, človeka s telesnou deformáciou. Títo ľudia boli rôznymi spôsobmi vylúčení z verejného života a komerčných aktivít (rámček 13). Podľa Huntingtona (1996, s. 126) rozdelenie na „*my*" a „*oni*" je konštantou ľudských dejín a pramení z týchto príčin:

- **pocit nadradenosti**
- **strach a nedôvera**
- **problémy (jazykovej) komunikácie**
- **predsudky**

Prepojenie diskurzu, dekonštrukcie a moci umožňuje spochybniť, pre modernizmus typické, binárne videnie človeka na normálny a nenormálny. Veľmi pôsobivý považujeme film ***Davida Lyncha (*1946)*** z roku 1980 „*Sloní muž*", ktorý zrkadlí absurdnosť industriálnej doby britských miest na prelome 19. a 20. storočia (rámček 14).

Dynamiku štruktúr Derrida popísal pojmom **diferencia (rozdiel)**. V sémantike si pod diferenciou predstavme slová, ktoré nadobúdajú nestálu slovesno-mennú podobu. Tento pojem možno priblížiť takto: *od slovesa koncentrovať môžeme vytvoriť tvar podstatného mena koncentrácia*. To znamená, že pojem označuje súčasne dve veci: **proces koncentrácie** (firmy v odvetví vysokej technologickej náročnosti majú tendenciu koncentrovať sa v metropolitných regiónoch) a zároveň **výsledok tohto procesu**, samotnú koncentráciu (miera koncentrácie automobilového priemyslu na území Slovenska je vysoká). Ak chceme pochopiť ekonomiku, alebo kultúru musíme prijať predpoklad otvorenej štruktúry, ktorá je v pohybe a neustále sa deje (Petríček, 1997).

To znamená, že diferencia zahŕňa spôsob vymedzovania hraníc pôsobenia jednotlivých štruktúr, resp. protikladov (to, čo je vo vnútri s čím sme stotožnení a to, čo je vonku, s čím nie sme stotožnení). Napríklad v knihe sa objavujú výpovede, ktoré vnímame dvoma spôsobmi: text vypovedá o niečom konkrétnom

prostredníctvom myšlienok, obrazov, objektov, vecí, či faktov, no zároveň o niečom nevypovedá, čo v texte nie je zahrnuté. Petríček (1997, s. 176-177) píše:

> Znak je síce vymedzený k iným znakom, ale toto vymedzenie nie je ničím pevným, pretože forma diferencujúca hranice znakov je vždy v pohybe. Ak je znak neustále vymedzovaný k iným znakom znamená to, že je vymedzovaný stopami iných znakov. Konkrétny znak nesie v sebe vždy stopy všetkých tých znakov, ktorými je vymedzený a ktoré sú v tomto momente neprítomné. Znak je vyjadrený tým, čo je neprítomné, teda znakmi (odlišujúcich sa od neho), ktoré tu nie sú a predsa svojimi stopami určujú čo znak zastupuje a aký má význam. Prítomné je výsledkom neprítomného.

Prítomnosť nadobúda zmysel len preto, že je tu istá neprítomnosť, voči ktorej ju môžeme vymedziť, od ktorej sa líši. Podobne je to aj s priestorom. To, čo vnímame v priestore, sa musí od niečoho líšiť, aby sme boli schopní konkrétny priestor vymedziť. **Rozdiel je podmienkou možnosti** (a zároveň aj nemožnosti) **všetkého** a toto konštituovanie sa prvkov navrhol nazývať diferencia (Kuchtová, 2017).

Podľa Barnetta (2009) dekonštrukciu môžeme chápať ako interpretačné pravidlo, podľa ktorého v texte, alebo vo výpovediach nájdeme neustále meniace významy, ktoré sú plné protirečení a rozporov. Týmto spôsobom Derrida spochybňuje absolútnosť nárokov na pravdu, destabilizuje a rozrušuje predstavy o výlučnosti, istote a presvedčení. Preto diskurz o identitách nemožno definitívne uzavrieť, identity sú formované tými identitami, ktorými nechcú byť. Teda ide o nekončiaci proces vzájomného vymedzovania tými druhými. To znamená, že veci, subjekty, identity sa v čase konfrontujú so svojimi protikladmi, sú v neustálom tvorivom procese diania a zároveň sú jeho (priestorovým) výsledkom. Inak povedané, prítomnosť, existencia, platnosť, nie je možná bez neprítomnosti, neexistencie, neplatnosti. Veci sú tvorené práve tým, čím nie sú. Hľadanie vlastného ja, teda, kto som, je utvárané dlhým diskurzom vymedzovania, voči tomu, kto nie som.

Rámček 14 Sloní muž

Sloní muž, film režiséra Davida Lyncha, je natočený na základe spomienok doktora Fredericka Trevesa (Treves, 1924), ktorý v roku 1884 objavil Johna Merricka na Londýnskom jarmoku ako atrakciu s ľudskými kuriozitami. John Merrick trpel telesnou deformáciou hlavy, tela a končatín. Na jeho abnormalitu sa industriálna spoločnosť končiaceho sa 19. storočia pozerala ako na ľudské panoptikum. Príslušné mocenské vzťahy (lekári) jeho abnormalitu študovali, pričom lekárske diskurzy boli voči jeho postihnutiu plné rozporov. Jeho príbeh zaujal vyššiu londýnsku spoločnosť, ako aj samotnú kráľovskú rodinu z Walesu.

Stanovisko londýnskej nemocnice zmenilo Johnu Merrickovi život, keď mu v nemocnici zriadili izbu bez finančných nárokov. V liste pre *The Times* sa píše:

V jednom z našich podkrovných oddelení sa nachádza muž John Merrick. Tak strašného vzhľadu, že za denného svetla nemôže vyjsť ani na záhradu. Je nazývaný sloním mužom. Napriek tomu, že jeho vzhľad je natoľko desivý, že ženy a slabí ľudia pri pohľade na neho kričia a utekajú, a je mu znemožnené zarábať si na živobytie normálnym spôsobom, je tichý, nežný, vynikajúcej inteligencie, vie písať a čítať, a má zmysel pre umenie (film Sloní muž, 1980).

Osudový príbeh Johna Merricka ako slonieho muža je vykreslením krutosti, utrpenia a predsudkov. Spoločnosťou je vnímaný ako objekt zábavy a nepochopenia, jeho odlišnosť sa odmieta, pretože je v kontraste s normálnosťou. Tým je mu odopreté právo na normálny život. Konceptom dekonštrukcie a mocenskými diskurzmi možno poukázať na skutočnosť, že odlišnosť ako prejav vrodeného zdravotného postihnutia je potrebné akceptovať a vytvárať možnosti ako ju začleniť v rámci „normálnej“ spoločnosti. Záverečná scéna je ukážkou neodolateľnej túžby byť aspoň na okamžik normálnym človekom aj za cenu smrti.

Poštrukturalizmus a humánna geografia: relačné geografie

Humánna geografia sa neuspokojila s analýzou priestorovej organizácie ekonomiky a sociálnej diferenciácie miest a začala sa zaujímať o priestorovosť identít. Kritický prístup poštrukturalistických geografii bojuje proti nespravodlivým a nerovným mocenským vzťahom, geografickej a historickej privilegovanosti a znamená angažovanú, konštruktívnu a sociálne zodpovednú analýzu (Hickey a Lawson, 2005).

Humánna geografia pochopila, že štúdium viacerých perspektív, identít a (priestorových) vzťahov umožňuje objaviť skryté priestory (Matoušek a Osman, 2014). Tieto priestory by mohli podkopať zaužívané predstavy o funkčných a trvalých priestorových štruktúrach, ktoré boli vytvorené tradičnými geografickými prístupmi (geografia ako priestorová veda s využitím konceptu vzdialenosti a marxistická geografia aplikáciou vrstvenia sociálnych tried, alebo esencializmus).

Prvá etapa poštrukturalistických teórií v humánnej geografii vyvrcholila Doelovou knihou „*Poštrukturalistické geografie*“ (Doel, 1999), ktorá sa zamýšľa nad povahou priestoru. Podľa Doela, skutočná povaha priestoru nie je esencialistickej povahy. Hľadanie univerzálnej a nemennej podstaty vecí a javov v priestore zahmlieva skutočnú podstatu a význam vecí, ktoré treba hľadať v rozdieloch, odlišnostiach, v procese neustáleho vstávania (vznikania). Veci v priestore nie sú jednoducho dané, ale sú rôznymi spôsobmi rozmiestnené,

aktívne, meniace svoju pozíciu vo vzťahu k inými veciam. Všetko, čo sa deje, sa deje v priestore, nie mimo neho. **Priestor treba považovať za udalosť, proces, ako aj výsledok dejov a činností**. Na jednej strane máme priestor (výsledok), na druhej priestorovanie (proces). Toto **priestorovanie** (*spacing*) narúša a rozkladá akékoľvek názory o pevnosti, stálosti, nemennosť (Harrison, 2006).

V druhej etape sa postštrukturalistické geografie rozvinuli v rámci transdisciplinárnych prístupov ako relačné geografie. Jeden z významných produktov postštrukturalistického myslenia v humánnej geografii sú **relačné geografie**, ktoré upriamili pozornosť na dôslednú rekonceptualizáciu priestoru a ekonomiky. ***Doreen Massey (1944-2016)*** tvrdí, že miera, do akej sa môžeme pohybovať medzi krajinami, chodiť po uliciach v noci, alebo využívať verejnú dopravu nie je jednoducho ovplyvnená len kapitálom, ale aj etnicitou, alebo rodom (Massey, 1991, s. 24). Predstavte si situáciu, že v Manchestri hrá ligový zápas Liverpool FC (Doreen Massey sa síce narodila v Manchestri, ale bola fanúšikom FC). Ako nezaujatý účastník, s ohľadom na rivalitu oboch klubov sa budem miestam, kde je vysoká koncentrácia fanúšikov a zvlášť futbalových chuligánov vyhýbať. Pohľad z pozície fanúšika je opačný. Ten bude vyhľadávať tieto „rizikové“ miesta. Táto situácia je úplne odlišná od toho, akým spôsobom sa pohybujeme a myslíme vo vnútornom priestore mesta podľa trhových interakcií, polohovej renty a toku kapitálu.

Massey (1991) rozvíja **koncept mocenskej geometrie** sociálnych vzťahov a **koncept globálneho významu miesta** v kontexte časopriestorovej kompresie v zmysle Harveyho (1989), jednoducho povedané v kontexte globalizácie:

> Existujú ľudia, ktorí žijú vo favelách Ria de Janeira, ktorí poznajú svetový futbal a majú možnosť stať a svetovými hráčmi futbalu, existujú ľudia, ktorí dali svetu sambu a lambadu a každý rok tancujú v kluboch Paríža a Londýna a existujú ľudia, ktorí nikdy neboli v samotnom centre Ria. Na jednej strane existujú ľudia, ktorí prispievajú ku globalizácií, na druhej strane existujú ľudia, ktorí sú pripútaní k miestam a globalizáciu „nezažili“. (Massey, 1991, s. 26)

Znamená to, že mocenské vzťahy **globalizácie vytvárajú odlišné možnosti jednotlivcov a jednotlivých sociálnych skupín vo vzťahu k ich mobilite**. Možnosť uskutočňovať pohyb vychádza z ich pozície v sieti sociálnych vzťahov. Existujú skupiny ľudí, ktoré rýchlosť globalizácie vidia ako príležitosť a využívajú ju vo svoj prospech, iné sociálne komunity ju vnímajú ako ohrozenie a z rôznych dôvodov ostávajú fixovaní na jednom mieste. Inak povedané, na základe materiálnych, finančných, etnických, rodových, sexuálnych, hudobných, či športových preferencií majú sociálne interakcie každého človeka rôznu priestorovú intenzitu a rôznu globálno-lokálnu perspektívu. Na tomto mieste je potrebné

realizovať politiku mobility a prístupu, ktorá musí brať do úvahy zložitú sociálnu diferenciáciu ľudí vo vzťahu k ich pohybu.

Massey (1993) kritizuje Heideggerov koncept miesta ako „pobytu“ chápaného na základe citových vzťahov k miestu, ktoré si osvojila stará regionálna geografia a humanistické geografie. Na miesto toho rozvíja koncept globálneho významu miesta. Massey si kladie mnoho otázok. Jedna centrálna je položená takto:

> Napriek tomu, že miestne komunity sa zdajú čoraz viac rozptýlené a zaplavené globalizáciou, môžeme ich opustiť a vycestovať do zahraničia, kde nájdeme rovnaké obchody a rovnakú hudbu, kde môžeme jesť svoje obľúbené jedlo, a kde zažívame nové skúsenosti, stále premýšľame o lokalitách. Odpovede môžu byť rôzne: tí, ktorí nedôverujú globalizácií zdôrazňujú neistotu, iní poukazujú na pocit bezpečia, ďalší tvrdia, že ľudia potrebujú utiecť pred globalizáciou, nájsť útočisko pokoja a ticha. Lenže táto túžba po fixácii uprostred globálneho pohybu je vyhýbaním sa vzájomným vzťahom. Ak chceme zmeniť veci k lepšiemu musíme akceptovať otvorenosť, dynamiku, diverzitu, inak ostaneme posadnutí tradíciami a dedičstvom. Inak povedané, zatiaľ čo čas je synonymom pohybu a pokroku, priestor a miesto sa rovná stagnácii a spiatočnícky reakciám (Massey, 1991, s. 26).

Konceptualizácia miesta je potom problematická z troch aspektov (Massey, 1993):

- **jedna identita miesta**
- **historicky zakorenené miesto**
- **ohraničenosť miesta**

Dominancia jednej identity na základe rasy, či etnika môže znamenať uplatňovanie jedného významu a jednej interpretácie. Uzatváranie sa späť do miesta vytvára dojem privlastňovania si miesta, čo vedie k lokálnemu patriotizmu, nacionalizmu, šíreniu xenofóbnych myšlienok, propagandy a heslám typu „*my sme tu doma*“. Naopak, identity v miestach by mali byť otvorené nielen vnútornými, ale aj vzácnymi vzťahmi prichádzajúcimi z vonkajšieho prostredia.

Historická zakorenenosť miesta sa môže javiť problematicky ak je výsledkom pôsobenia jedného zdroja a vnútorných vzťahov, ktoré sa dlhodobo reprodukujú a historicky kumulujú v tých istých sociálnych a kultúrnych praktikách. Naopak, historickosť miesta a jej špecifickosť je treba chápať ako výsledok viacerých zdrojov a kombinácie lokálnych a globálnych spoločenských vzťahov, ktoré sa v priebehu času nepretržite ukladajú, navrstvujú a neustále produkujú nové konflikty a kontrasty. Konflikt tu treba chápať ako určitý „politický“ záujem

o miesta a priestory, ktoré sú súčasťou ekonomických, sociálnych a kultúrnych vzťahov a procesov.

Hranice takto konceptualizovaného priestoru strácajú zmysel. Miesta sa nemajú proti čomu vymedzovať, hranice sa stávajú súčasťou siete sociálnych vzťahov, stretávania, skúsenosti a pochopenia na rôznych mierkových úrovniach (ulica, región, kontinent). Rozptyľovanie fyzických hraníc umožňuje pochopiť globálno-lokálne vzťahy a sociálno-priestorové prepojenia.

Ak je mobilita umožnená, ľudia sa spravidla nestotožňujú len s jednou identitou, ale majú viacero identít. Ak je mobilita umožnená, lokálne miesto získava nový globálny význam tým, že sa stáva prijímateľom intelektuálnych a kultúrnych podnetov z blízkeho, ale aj vzdialeného sveta (jazyk, rasa, národnosť, náboženstvo, móda, hudba, umenie, myšlienky, invencie). Keďže miesta získavajú čoraz častejšie globálny význam, potom je ťažké rozlíšiť či viac pôsobíme z vnútra, alebo z vonka, pretože ľudia majú tendenciu stotožňovať sa z viacerými miestami rôznych mierok. Identity v miestach môžu nadobúdať superdiverzitnú štruktúru (prelínanie sa viacerých identít). Samotná kombinácia vzťahov na jednom mieste môže vyvolať účinky, ktoré by za iných okolností nenastali.

Massey (2005) vo svoje knihe „*Za priestor*“ sumarizuje poznatky o priestore a načrtáva aj možné politické implikácie:

- **Priestor ako produkt vzájomných vzťahov a interakcií**. V politických diskusiách je potrebné uplatňovať antiesencialistický prístup, ktorý uvádza do pohybu rôzne politiky rovnosti. Politika rovnosti by mala vytvárať most medzi „pôvodnými“ a formujúcimi sa identitami. Jej cieľom je predkladať riešenia konfliktných situácií plynúcich zo vzájomných vzťahov a interakcií medzi rôznymi identitami (kultúrami), ideológiami, ekonomikami.
- **Priestor ako sféra možnosti a koexistencie diverzity a heterogenity**, ako súbor rozmanitých miest s určitým potenciálom. Globalizácia sociálnych vzťahov neznamená jednoducho homogenizáciu, je zdrojom (reprodukcie) rozdielov, nerovnomerného geografického vývoja a tým aj jedinečnosti miesta. Najzreteľnejším prejavom existencie heterogenity je uznanie viacerých identít. Žiaden príbeh nemôže byť interpretovaný z pozície „Západu“, autority, belocha, heterosexuála.
- **Priestor ako neustály proces nikdy nekončiaceho vývoja, vznikania a pretvárania,** „priestor ako proces a v procese“, priestor tokov. Ak chceme ponechať budúcnosť otvorenú, musíme realizovať politiku príležitosti a rovnosti.

Hlavné črty postštrukturalistickej analýzy sú (Murdoch, 2006, s. 9-10):

- **skúmanie „šírky“ pred, „hĺbkou“**,
- **systémy sú „otvorené“, nie „zatvorené“**,
- **súperenie o významy a identity sa často stáva predmetom politického boja** a niektoré významy a identity sa stanú nadradené nad ostatnými,
- **subjektivita je „decentralizovaná“**, pretože **v**ýznam a identita sa vyvíjajú ako súčasť relačných vzťahov.

13.3. Postkolonializmus a postkoloniálne geografie

Terminológia a koncepty

Angažovanosť humánnych geografov s postkoloniálnymi štúdiami datujeme začiatkom 90. rokov 20. storočia. Záujem o problematiku postkolonializmu sa prelína s feministickými a rozvojovými geografiami, ktoré citlivejšie skúmali otázky pozicionality, reprezentácie, mocenských vzťahov a politiky rozdielov (McEwan, 2009). Chápanie postkolonializmu je veľmi premenlivé, závisí od viacerých okolnosti. Vo všeobecnosti sa akceptujú dva koncepty (Cresswell, 2013; Nayak a Jeffrey, 2011):

- **historický**
- **kritický**

Historický koncept hovorí, že postkolonializmus je historická etapa, ktorá nasleduje po kolonializme, ako sme ho poznali v čase osídľovania Ameriky a najmä z čias európskeho kolonializmu v regiónoch Afriky a Ázie. Postkolonializmus tu znamená vymaňovanie sa z pod koloniálnej nadvlády, získavanie nezávislosti, autonómie a suverenity. Lenže kritickí sociálni teoretici tvrdia, že takéto chápanie postkolonializmu je zavádzajúce, pretože **kolonializmus je latentne prítomný aj v súčasnosti**. Nayak a Jeffrey (2011, s. 257) tvrdia, že rozvojové krajiny len ťažko uniknú koloniálnej minulosti, pretože v nich naďalej prevládajú rôzne spôsoby ovládania, zasahovania a kontroly pod vplyvom miestnych autorít, mocenských vzťahov a medzinárodných politík. Napríklad reprezentanti nacionalistickej strany Walesu tvrdia, že Wales je naďalej kolonizovaný Anglickom, alebo obyvatelia Portorika stále veria, že sú kolóniou Ameriky (Cresswell, 2013). Derek Gregory v knihe „*Koloniálna súčasnosť*“ (Gregory, 2004) tvrdí, že pád Svetového obchodného centra v New York v roku 2001 sa stal dôvodom boja proti terorizmu. Zaoberá sa pôvodom americkej a britskej angažovanosti a ich geopolitických záujmov v troch vybraných krajinách tretieho Sveta (Afganistan, Irak a Palestína).

Na druhej strane treba dodať, že po druhej svetovej vojne obyvatelia kolonizovaných krajín migrovali do Európy, aby pomohli oživiť vojnou zničenú

európsku ekonomiku. Projekt dobrovoľnej dočasnej pracovnej migrácie sa zmenil na trvalú pracovnú migráciu a umožnil vzniknúť novým etnickým menšinám vo vnútorných mestách Európy – tzv. diaspóry nepôvodného obyvateľstva. Neskôr, v 90. rokoch 20. storočia boli bývalé koloniálne mocnosti atakované vynútenou migráciou z bývalej Juhoslávie (van Hear, 1998). To znamená, že dedičstvo kolonializmu v jeho rôznych prejavoch a formách ostáva v rôznom rozsahu naďalej zakorenené aj v súčasnom postkoloniálnom období, tak v bývalých koloniálnych, ako aj kolonizovaných krajinách. Anglicko, alebo Nemecko je kolonizované pracovnou migráciou, Irak, či Afganistan zase na základe boja proti terorizmu. V tomto kontexte je tradičný kolonializmus nahradený neokolonializmom, vnútorným kolonializmom, alebo novými formami imperializmu.

Kritický koncept postkolonializmu vystupuje proti všetkým formám a prejavom (neo)kolonializmu. Obsahuje bohatý súbor filozofických myšlienok, teórií, literárnych textov a praktík, ktoré sú cielené proti etnocentrizmu a westernizácii. Podľa Barnetta (2006) kolonializmus nepozostával len z ekonomického vykorisťovania a politickej podriadenosti; zahŕňal tiež aspekt kultúrnej dominancie, vnucovanie jednotlivých verzií západnej kultúry a znevažovanie tradícií nezápadných kultúr. Táto myšlienka nás privádza k tvrdeniu, že pokiaľ sú vzťahy koloniálnej podriadenosti zakotvené v kultúrnych systémoch identity a reprezentácie, potom formálny koniec európskeho kolonializmu nemusí nevyhnutne znamenať aj koniec koloniálnych foriem moci.

Spoločným záujmom generácie antikoloniálnych spisovateľov 70. a 80. rokov 20. storočia je podmienka **„dekolonizácie mysle“** v tom zmysle, že „západný svet“ sa musí otvoriť novým myšlienkam a akceptovať skúsenosti a rozmanité kultúrne formy, tradície a prejavy nezápadného sveta. Prijímanie a vzájomné prepájanie rozmanitých kultúr sa nemôže obmedziť len na tok kapitálu, ale aj na nehmotné a spirituálne veci ako je literatúra, umenie, tanec, hudba. Odstránenie tohto binárneho sveta je bojom medzi tradíciou a modernosťou.

Postkoloniálne teórie a humánna geografia

Kritický koncept postkolonializmu otvára nové oblasti výskumu a ponúka na miesto jedného veľkého príbehu Západnej modernity, mnoho alternatívnych príbehov. Prvým spisovateľom čiernej pleti vystupujúci proti koloniálnym praktikám bol ***Frantz Fanon (1925-1961)***, ktorý väčšinu svojho života strávil v Alžírsku vo vojne medzi francúzskymi a alžírskymi nacionalistami. Tu si uvedomil hlbokú súvislosť medzi kolonializmom a nacionalizmom. Jedným z dôvodov, prečo je jeho kniha dôležitá, je silná kritika ideológie antikoloniálneho nacionalizmu, ktorý vznikol v dôsledku koloniálnej nadvlády (Barnett, 2006). Z pohľadu humánnej geografie vyslali Fanonové texty dôležitý odkaz

k pochopeniu, ako môžu byť identity a komunity čierneho obyvateľstva pod vplyvom dominantného bieleho obyvateľstva sociálne konštruované. Túžba nadobudnúť identitu bielych je vnímaná ako zápas medzi tradíciou a (post)modernitou (Nayak a Jeffrey, 2011).

Kniha ***Edwarda Saida (1935-2003)*** „*Orientalizmus*“ (Said, 1978) prispieva k formovaniu postkoloniálnych teórií. Saidova práca skúma komplex vzťahov medzi mocou a poznaním. Predkladá kritickú analýzu západných textov (románov), aby odhalil spôsoby, akými západné akademické disciplíny a intelektuálna spoločnosť vysokej kultúry akceptovali, legitimizovali a ospravedlňovali samotný „projekt“ kolonializmu. Pôvod delenia sveta na „východ“ a „západ“ je vykonštruovaný jazykovými a kultúrnymi predstavami „západného sveta“ o „východe“.

Said inšpirovaný Foucaultovým konceptom diskurzu tvrdil, že **Orient** bol vytvorený diskurzom západného sveta ako predstava, ktorá sa stala viac ako reálna. To skutočné, čo Orient je, bolo potlačené. Koloniálne poznatky produkované Západom neboli založené na podrobných znalostiach a skúsenostiach nezápadných kultúr. Orient získal označenie kolónia, priestor, ktorý sa v čase osvietenstva stal miestom mocenských záujmov (Barnett, 2006). Orientalizmus sa stal kľúčovým bodom diskusie a v humánnej geografii ako (ne)určitá forma predstáv o neznámom priestore. **Koncept predstáv, imaginácie** priniesol do humánnej geografie Derek Gregory v knihe „*Geografické predstavy*“ Gregory (1994). Počas písania knihy sa presunul z univerzity v Cambridge v Anglicku na univerzitu v Britskej Kolumbii v Kanade, kde sa oveľa citlivejšie pristupovalo k otázkam rodovej, sexuálne a etnickej príslušnosti. Kanada je krajinou, ktorá je konfrontovaná s dvojnásobným koloniálnym dedičstvom (Anglicko a Francúzsko) a tesnými vzťahmi s USA. Preto je považovaná za multikulturálnu spoločnosť. Práve tu si Gregory uvedomil **pozicionalitu autora**, ktorú sme prediskutovali v rámci feministických geografií (kapitola 12.2). *Ak chceme zmeniť smerovanie humánnej geografie a meniť svet, potom jediná cesta ako to dosiahnuť je začať zmenou samého seba* (Jackson, 1993, In Johnston a Sideway, 2004, s. 293).

Ďalší významní kritici, ktorí formulovali myšlienky postkolonializmu boli spisovatelia indického pôvodu ***Gayatri Chakravorty Spivaková (*1942)*** a ***Homi Bhabha (*1949)***. Spivaková v knihe „*Môžu subalterní (utláčaní) hovoriť?* (Spivak, 1988)“ odmieta elitárske modely tak imperiálnej ako aj nacionalistickej histórie, namiesto toho sa zameriava na skúsenosti nevypočutých ľudí, ktorých spôsoby života sú ignorované. Pokus o reprezentáciu životov marginalizovaných skupín obyvateľstva kolonizovaných krajín naráža na odpor dominantných (západných) diskurzov. Tvrdí, že **skryté, nepoznané priestory a umlčané hlasy subalterných ľudí je potrebné objavovať a počúvať** – dekolonizovať (Ryan, 2004).

Bhabha rovnako ako Said spochybňuje tendenciu zaobchádzať s postkoloniálnymi krajinami ako s homogénnou kategóriou, ktorá je postavená na **koloniálnych stereotypoch** západného sveta. Do centra pozornosti posúva alternatívny **koncept kultúrnej hybridizácie**, aby otupil koloniálnu produkciu binárnych opozícií (centrálny – marginálny, civilizovaný – živelný, osvietený – zaostalý) (Nayak a Jeffrey, 2011). Jeho práca *„Lokalizácia kultúr*“ (Bhabha, 1994) zdôrazňuje ambivalentný vzťah medzi kolonizátorom a kolonizovaným. Toto protirečenie si kultúrnych významov a symbolov – tzv. **kultúrnych rozdielov** je založené na tom, aká je miera zodpovednosti na fungovaní koloniálneho systému a aká je miera odporu voči tomuto systému. Nayak a Jeffrey (2011) tvrdia, že koloniálne stereotypy často nájdeme v súčasnej americkej kinematografii vo filmoch Indiana Jones a chrám skazy, alebo Múmia. Koloniálne stereotypy sú tu vyobrazené v podobe voodoo čiernej mágie, kanibalizmu, obetovania ľudí, reinkarnácie, divokých zvierat apod. Filmový priemysel ukazuje krajiny ako India, Egypt, Karibik ako „iné“, „druhé“, necivilizované, mystické, tajomné, nebezpečné.

Bhabha (1994) zavádza **koncept tretieho priestoru**, v ktorom sa rozmanité kultúry vzájomné ovplyvňujú, dopĺňajú a kombinujú oveľa komplexnejším spôsobom, ako to dovoľujú koloniálne stereotypy v tradičných hraniciach. Tretí priestor je obklopený svetom známym a svetom neznámym, priestor, kde sa vytvárajú podmienky pre vyjednávanie, spochybňovanie a reinterpretácie, priestor, kde žiadna kultúra nemá dominantné postavenie, priestor, kde sa stretávajú kultúrne rozdiely, priestor, kde existuje hybridita kultúr (McEwan, 2009). Tretí priestor sa stáva priestorom nereprezentatívnym.

Ryan (2004, s. 473) identifikoval tri témy postkoloniálnej geografie, ktoré by mali humánni geografi rozvíjať:

- **Vzťah medzi geografickými poznatkami a koloniálnou mocou** v rôznych miestach vyjadrený prostredníctvom ekonomiky, vedy, kultúry.
- **Vzťah medzi koloniálnou mocou a koloniálnymi identitami** prostredníctvom mestského plánovania, architektúry, rozvojovej politiky
- **Emancipácia postkoloniálneho života boja a odporu** prostredníctvom občianskych revolúcií a nepokojov, antikolonialneho nacionalizmu

13.4. Posthumanizmus a posthumanistické geografie

Posthumanizmus kritizuje predchádzajúce tradície humanizmu, ktoré človeka a ľudskú myseľ považujú za slobodnú, nezávislú od zovretia prírody a nerovných sociálnych vzťahov, kde rozum postupne dominuje prírode. Jedna z jej tradícií, pozitivizmus, ktorá sa vyvinula v samostatný spôsob poznania, nám ukazuje, ako môže byť svet reprezentovaný vedeckými spôsobmi uvažovania. Humanizmus je

istá forma emancipácie, ktorá má svoju temnú stránku, pretože pohyb smerom k emancipácii je sprevádzaný inými modalitami nadvlády. Vo výsledku sa naše úsilie stať sa slobodným a autonómnym jedincom pripútava k iným formám ovládania a dominancie (Castree a kol., 2004). Predpona *post* v tomto prípade nepokračuje v myšlienkach humanizmu, ale úplne prekopala podmienky humanizmus.

Posthumanizmus nás opäť dostáva späť do reality, keď tvrdí, že nie je možné oddeliť svet ľudský a svet nie ľudský (*non-human*, alebo *more-than-human*). Filozofia posthumanizmu si uvedomuje hlboký a nevyhnutný vzájomný vzťah ľudí s ich vytvorenými a využívanými vecami, objektmi, kultúrami, identitami. Nie ľudské artefakty sú súčasťou ľudských životov. Sociálni kritici spochybnili možnosť identifikácie univerzálnych a autentických modelov ľudského vedomia a konania. Predložili nové, **viac ako ľudské filozofie a politiky** a pozornosť venujú **konceptom ľudskej telesnosti, emóciám a afektívnym silám**, ktoré ľudia zdieľajú naprieč biologickým, organickým, anorganickým a materiálnym spektrom možností (napr. zvieratá, liečivé rastliny, skateboard, gramofóny a vinylové platne).

Objavenie a poukázanie na posthumanistické podmienky bytia súvisí s rastúcim vplyvom technologických inovácií a ich globálnym dopadom v mnohých oblastiach života. Svet sa skladá z hybridných objektov, heterogénnych sietí a tekutých identít, ktoré v nás vyvolávajú obavy a znepokojenia (napr. biotechnológie, umelá inteligencia, hospodárske krízy, klimatické zmeny, terorizmus, epidémie). Tieto negatívne externality vyprodukoval ambivalentný vzťah humanizmu, pragmatizmu a pozitivizmu a je zdrojom apokalyptických vízií (Lorimer, 2009).

Teória a prax posthumanizmu

Zaujímavou oblasťou posthumanistických geografii sú tzv. **animálne geografie**. V tomto prípade ide o prepojenie humánnej geografie a biogeografie, ktorá skúma živé, no nie ľudské bytosti obývajúce biosféru. Zvieratá považujeme za najbližšie nie ľudské bytosti, ku ktorým prechovávame city. Vidíme ich v televízii, máme ich ako domáce zvieratá, navštevujeme ich v zoologickej záhrade, môžeme ich pozorovať vo voľnej prírode. Zároveň s nimi experimentujeme v rámci fyziologického alebo biologického výskumu, sú prezentované ako „cirkusové čísla“ a nakoniec sa stávajú obeťou priemyselnej (potravinárskej) politiky. Práve tento negatívny aspekt podnietil radu ľudí k ľudskému zaobchádzaniu so zvieratami (Cresswell, 2013).

Viacerí autori (Hodgetts a Lorimer, 2015; Urbaník a Johnston, 2017) rozlišujú tri vlny záujmu vzťahu ľudí a zvierat:

- **geografia zameraná na kategorizáciu divokých druhov**, ich priestorové rozmiestnenie a environmentálne prispôsobovanie (prelom 19. a 20. storočia)
- **geografia domestikovaných zvierat** a spôsoby, akými boli zvieratá (dobytok) zdomácňované v rámci ľudských kultúr, ako aj ich vplyv na zmeny využitia krajiny (polovica 20. storočia).
- **geografia zvierat zdôrazňujúca politický a etický imperatív** súvisela so vzrastajúcim vplyvom spoločenských hnutí za zvieratá, s novými vedeckými poznatkami o zvieratách, ako aj s dopadom zvierat na biodiverzitu. Táto vlna zahŕňa voľne žijúce a hospodárske zvieratá, ako aj domáce zvieratá, zvieratá v zajatí, výskumné zvieratá a zábavné zvieratá (90. roky 20. storočia).

Sarah Whatmore (*1959) v knihe „*Hybridné geografie*“ (Whatmore, 2002) zdôrazňuje aktívny vzťah medzi ľuďmi a zvieratami, upozorňuje na etické a politické aspekty vzťahu človeka a prírody. Tento vzťah ilustruje v časti „*Divočina*“, ktorá analyzuje spôsoby, akými sú zvieratá v prírode organizované. Čo to znamená byť „divoký“? Je možné hovoriť o „divokých slonoch“, ak žijú v národných parkoch, cirkusoch alebo zoologických záhradách? „Manažment“ divočiny musí byť koordinovaný, mal by rešpektovať prírodné pravidlá a prostredie zvierat a realizovať potrebné sociálno-organizačné praktiky. V druhej kapitole Whatmore poukazuje na spory medzi prírodnou diverzitou, ktorej človek je dlhodobou a prirodzenou súčasťou a biologickou hybriditou. Termíny ako hybridný, genetický, modifikovaný sa čoraz častejšie objavujú v politických dohovoroch a právnych zmluvách. Uvádza prípady hybridnej kukurice a hybridného sójového bôbu svojim zložením nepredstavujú prírodné potraviny alebo rastliny, ale sú to skôr priemyselné výrobky veľkých potravinárskych firiem.

Bruno Latour (*1947) rozpracoval **teóriu aktér-sieť (actor-networ theory, ANT)**, ktorá sa zameriava na komplexné zosúladenie fungovania heterogénnych entít. Teória vychádza z Foucaultových myšlienok o vzťahu moci a poznania. Latour vo svojej teórií zohľadňuje moc vedy a techniky dnešnej spoločnosti a stiera hranice pôsobnosti medzi prírodnými a sociálnymi vedami. Murdoch (2006) tvrdí, že kým Foucaultova analýza väznice pripisovala rozhodujúcu úlohu uzavretému priestoru (väznica) pri budovaní mocenských vzťahov, tak Latourova analýza opúšťa priestor dohľadu a inštitucionalizovanej moci a obracia pozornosť k procesu produkcie poznatkov v otvorených priestoroch. Mocenské vzťahy a vedecké poznanie sú tvorené vzťahmi medzi materiálnymi vecami, praktikami, kontextom a diskurzom, majú premenlivú a dynamickú povahu, pohybujú sa medzi jasne vymedzenými (diskrétnymi) priestormi rôznych mierkových úrovni.

Latour prijíma Foucaultovsku perspektívu moci vo vede a ukazuje ako je generácia vedeckých poznatkov vybudovaná v rámci zložitých sietí. Moc nie je daná vlastnosťami alebo schopnosťami vedcov, ale je sprítomnená vo vzťahoch medzi aktérmi a subjektmi rôzneho druhu. **Moc sa tak objavuje v rámci siete**, nie je *a pri*ory daná. Kľúčovou myšlienkou v ANT je prestať rozmýšľať o veciach, alebo objektoch (mikróby, subatómové častice, gény), že sú podriadené (prírodným) zákonom, že sú to pasívne elementy, bez života a začať o nich premýšľať ako o aktívnych aktéroch, ktorí môžu alebo nemusia spolupracovať, ktorí sa správajú alebo nesprávajú v prospech alebo na úkor rôznych skúmaní (Hannah, 2005).

Aktér tu nie je chápaný ako v terminológií teórie štrukturácie, teda človek schopný konať a realizovať rozhodnutia. Aktér v ANT je chápaný širšie, ako **aktant**, niekto kto koná (technológia/človek), alebo niečo čo je poverené konaním (firma, štát). Aktantom môže byť hocičo/hocikto, čo je vybavené zdrojom konania. Aktant nemá výlučne ľudskú alebo sociálnu povahu, môže byť prírodný, materiálny, technologický, symbolický alebo virtuálny, no v dôsledku viacstranných pôsobení, je vo svojej praxi reťazenia vždy hybridný. ANT sa snaží stopovať aktérov v ich vlastnom prostredí. Tí získavajú význam len vtedy, ak sú súčasťou siete (Gogora, 2013). Latour zavádza termín **sprostredkovanie**, ktorým označuje spôsob, akým sa aktér stáva súčasťou siete – sieťuje. Aby sa produktívne činnosti mohli efektívne vykonávať, ciele rôznych aktérov musia byť nejakým spôsobom zosúladené s cieľmi iných. Úspešná konštrukcia a stabilizácia vedeckých sietí vyžaduje budovanie konsenzu medzi aktérmi. V opačnom prípade vzniká spor záujmov, ktorý vyvoláva napätie v sieti. Inými slovami, mocenské vzťahy nemôžu byť predpísané, ale musia byť vyjednané. Aktéri sa v dôsledku sprostredkovania (pôsobenie na iných) spájajú a zoskupujú, čím vytvárajú špecifické usporiadania – siete.

Sieť potom vytvárajú heterogénni aktanti/aktéri (vedomosti, činnosti, technológie, inštitúcie, peniaze, hudba a spoločnosť), ktorí na seba pôsobia vzťahovými, vždy meniacimi sa (vyvíjajúcimi sa) silami a efektmi. Aktéri sú vždy v pohybe, produkujú efekty a vytvárajú vzťahy. Z toho vyplýva, že **aktér je súčasťou siete** (preto rovnocennosť pojmov aktér-sieť) (Bosco, 2006).

Dopravní geografi a priestoroví analytici rozmýšľajú o železničných a diaľničných sieťach a centrálnych sieťach v leteckej doprave, ekonomickí geografi sa zaoberajú globálnymi produkčnými sieťami, aglomeračnými efektmi medzi príbuznými a nepríbuznými odvetviami a dochádzkou do zamestnania a sociálni, politickí a kultúrni geografi sa venujú globálnym tokom a prepojeniam medzi ľuďmi a komunitami prostredníctvom štúdií etnických a subkultúrnych sietí, migračných tokov, vytvárania nadnárodných identít a vzniku globálnych sociálnych hnutí a sieti odporu (Bosco, 2006).

Nigel Thrift (*1949) je autorom nereprezentatívnej teórie (NRT), ktorá sa snaží presunúť dôraz z reprezentácie a interpretácie smerom k činnosti a tvorivosti. **Nereprezentatívna teória** je najlepšie opísaná ako „**geografia toho, čo sa deje**" (Thrift 2008, s. 2). Spochybňuje dominantný spôsob reprezentatívneho myslenia v celej humánnej geografii. Nielen moderné prístupy (kvantitatívna geografia, humanizmus, marxizmus), ale aj kultúrny obrat bol považovaný za príklad reprezentatívnej problematiky, ktorý sa síce zameral na každodenné praktiky, ako je spotreba, alebo postkolonializmus, ale neskôr mal tendenciu ustupovať od praxe do (kultúrnej) politiky reprezentácie. Vytratil sa dôraz na momentálne prežitý okamžik, momenty a fragmenty skúseností, ktoré je takmer nemožné opísať slovami. Dôraz sa kladie na skúmanie procesov stávania, uznávajúc, že svet je vždy v procese tvorby a že takéto stávanie sa nie je vždy diskurzívne formované. Thrift sa snažil upozorniť geografov na vtelenú a performatívnu povahu praxe, ktorá existuje ešte pred reflexívnym a kognitívnym myslením (Cadman, 2009). Politika reprezentácie stojí na diskurze a dekonštrukcií, čo je predmetom postštrukturalizmu, lenže nereprezentatívna prax je založená na emocionálnom prežívaní zážitkov v konkrétnom čase (okamihu) a priestore (mieste).

Barnett (2006) uvádza, že **koncept reprezentácie sa opakovane dostáva do problémov v oblasti kultúrnych rozdielov, identity a moci**. Ukazuje sa, že existujú také argumenty, ktoré reprezentáciu reality uvedú do omylu, čo znamená, že niektoré reprezentácie sú lepšie ako iné. Rozlišujeme dva koncepty reprezentácie:

- **epistemologický** (vedecký) je založený na pozitivistickej tradícií, ktorá sa snaží vytvoriť jeden vedecký obraz reality – objektívnej reality a
- **politický** (ideológia, kultúra) rozlišuje reprezentáciu niekoho, alebo niečoho, ktorú presadzujú mocenské štruktúry a reprezentáciu seba samého vyjadrenú osobným presvedčením, identitou. Inak povedané existujú tí, ktorí **rozprávajú za iných** a tí, ktorí **rozprávajú ako iní**.

NTR vychádza z prác ***Gillesa Deleuze (1925-1995)*** a ***Félixa Guattariho (1930–1992)*** ktorí do sociálnych vied vniesli osobitý pohľad inšpirovaný psychoanalýzou a biologickými metaforami. Kľúčovým konceptom sa stali pojmy vtelenie, afekt, rizóma, asembláž, stávanie sa (*becoming*). Deleuze argumentoval ontológiou intenzít, produkujúcou **(priestorové) formy**, ktoré **sú v nestabilnom stave neustáleho stávania sa**. Deleuze sa vyhýbal identitám a dualizmom. Jeho chápanie rozdielu nie je definované vzťahom „*Ja*" a „*Iní*", alebo ľudský a nie ľudský; ale vzťahom nekonečne malých vznikajúcich veci. Namiesto Latourovej plochej ontológie predstavuje Deleuze neesencialistickú ontológiu rozdielu, aby načrtol vzťahovú ontológiu afektov. **Afekty**, alebo city sú vlastnosti a sily tela, ktoré

podmieňujú povahu každej interakcie v špecifickom priestorovom kontexte. Predstavujú premenlivé povahy, vzájomne prepojených heterogénnych prvkov, ktorej telo je neoddeliteľnou súčasťou, otvorené pre ďalšiu diferenciáciu, stať sa niečím iným (Lorimer, 2009).

Lorimer (2005) rozmýšľa o **viac ako reprezentatívných geografiách**, Dewsbury a kol. (2002) upozorňujú, že nereprezentatívne teórie nie sú antireprezentáciou, ale skôr konceptualizujú reprezentácie ako „prezentácie". Nereprezentatívne teórie prezentujú ako sa život formuje a prejavuje sa v spoločných skúsenostiach, každodenných rutinách, letmých stretnutiach, vtelených pohyboch, predvídateľných momentoch, praktických zručnostiach, afektívnych intenzitách, trvalých naliehaniach, mimoriadnych interakciách a zmysluplných náklonnostiach. NRT chápu prax zviazanú s afektmi bez politických cieľov. Aby sme pochopili, ako sa svet stáva, pozornosť treba venovať tomu, ako ľudia interagujú (nielen s ľuďmi, ale aj objektmi a inými nie ľudskými bytosťami) a vytvárajú priestor prostredníctvom svojho pohybu a svojej praxe – **emočné geografie**.

Cudny a kol. (2012) uvádza, že beh ako pohybová aktivita sa považuje za každodennú rutinnú, ktorá je formovaná spoločenskou módou spojenou so spoločenským tlakom zostať mladý, štíhly a krásny. V rozvinutých mestách ide o mestskú športovú aktivitu, prostredníctvom ktorej si človek udržuje telesnú kondíciu. Tieto aktivity sú spojené so špeciálnymi miestami (Bratislave sú to nábrežie Dunaja, Líščie údolie, Železná studienka). Iným príkladom sú mestské festivaly, alebo klubové udalosti, kde mladí ľudia chodia nielen rozvíjať sociálne praktiky a získavať nové sociálne kontakty, ale vnímajú a prežívajú silné emocionálne zážitky. Hays a Minichiello (2005) skúmali význam hudby v živote starších ľudí. Zistili, že hudba poskytuje ľuďom spôsob ako nájsť sebadôveru, generuje silné spomienky na osobný život a znižuje pocit osamelosti a izolácie. Tvrdia, že pre čoraz väčší počet starších ľudí má lokálna hudba veľmi pozitívne terapeutické účinky.

NRT je teda teória praxe, ktorá je založená na toku udalostí s potenciálnom vyvinúť sa do rôznych konkrétnych činnosti. Ide o bežné každodenné prejavy, ktoré formujú správanie ľudského vzťahu v špecifických miestach a priestoroch. Tieto akty sú vtelené, telo predstavuje primárne médium, prostredníctvom ktorého interpretujeme spoločenský svet. Takúto vtelenú „reprezentáciu" nazývame **prejav – performácia**. Prejavy sú vo svoje podstate kreatívne akty a činnosti, ktoré majú aj činný rod ako **prejavovanie sa** – **performativita** (Blažek a Rochovská, 2006). Ako príklad uvádzame tanec, ako formu telesného prejavu, ktorú nedokážme vysvetliť textovou alebo rečovou formou. Tanec je zmyslová vtelená aktivita, ktorá môže byť pochopená (precítená) len v konkrétnom momente aktu. Spätné

ohliadnutie sa nad týmto emotívnym aktom formou nekonečného sugestívneho rozprávania iným ľuďom nie je porovnateľné so samotným momentom. To je presne tá situácia, keď slová nestačia opísať emócie a pocity z uskutočneného prejavu (Nayak a Jeffey, 2011, s. 287).

Všetok život je založený na pohybe. Pohyb je „vec života“, zachytávajúci radosť zo života. Pre pohyb neexistuje žiadny spôsob, ako vyjadriť, že sa stáva. Pohyb je vtelený, je to prejav našich emócií, pocitov, nálad, myšlienok (Boyd, 2016).

Záver

Napriek tomu, že príbeh poznávania geografickej reality bol v minulosti prevažne vnútornou záležitosťou geografie, súčasné výskumy sú interdisciplinárnej povahy. Formovanie súčasnej podoby humánnej geografie bolo komplikované, ako aj názory na to, či je priestorová, kontextuálna (v zmysle miesta) alebo inštitucionálna (v zmysle pragmatickosti). K ontologickým otázkam jednoty, resp. fragmentácie sa pridávajú aj nedoriešené otázky v metodologickej rovine.

Ako píše Heffernan (2009, s. 3) neexistuje jedna história geografie, ale množstvo rôznych, často konkurenčných verzií minulosti. Vo väčšine prípadov sa výklad histórie geografického myslenia podriaďuje účelu. Napríklad radikálna geografia a marxistická perspektíva je pri štúdiu sociálnych nerovností kritická. Inšpiráciu nachádza v sociálnej teórii Marxa a Lefevbre. Kvantitatívna geografia a (nová) ekonomická geografia vysvetľuje sociálne nerovnosti z perspektívy analytickej filozofie a inšpiruje sa ekonomickou teóriou. Relačné geografie chápu sociálne nerovnosti v širšom spoločenskom kontexte v sieti vzťahov. Vychádzajú z postštrukturalistickej filozofie a teórie komplexných sieti.

Pre humánnu geografiu je v 20. storočí typický súbeh viacerých paradigiem, resp. prístupov. Mimoriadne dynamický vývoj pozorujeme v tomto kontexte najmä od 70. rokov 20. storočia, keď sa výskum humánnej geografie začal výrazne orientovať na naliehavé problémy spoločnosti. Humánno-geografické výskumy začali využívať sociálne a kultúrne teórie, inšpirovali sa postkoloniálnymi teóriami a kvalitatívnymi metódami. Oblasť geografických informačných systémov sa prepojila s kritickou teóriou a so sociálnou praxou. V súvislosti s uvedeným je dôležité uvedomiť štyri poznatky:

- prakticky v celej modernej histórii humánnej geografie vidíme nevyjasnenosť predmetovej orientácií humánnej geografie ako dôsledok zložitosti objektu štúdia. Snaha zjednodušiť zložitú geografickú realitu vymedzovaním objektu humánno-geografického výskumu viedla **k oddeľovaniu fyzickej a humánnej geografie** a **fragmentácii humánnej geografie**.
- tematické zameranie humánnej geografie bolo počas celej jej histórie **v súlade s požiadavkami spoločenskej praxe**. V minulosti bola síce zneužitá v prospech dosahovania mocenských cieľov, v súčasnosti je aktívna v rámci politického a emancipačného boja za spravodlivosť, rovnosť a rešpekt k rozdielom.
- vo výskumnej orientácii pozorujeme **preberanie teoretických konceptov, metód a poznatkov z iných vedných disciplín (**napr. biológia, štatistika, fyzika, ekonómia, sociológia, etnológia a iné) a **prekrývanie predmetu štúdia** pri riešení spoločenských problémov. Táto skutočnosť vyvoláva konkurenčný

tlak v spoločenských vedách vrátane humánnej geografie, ako aj vo vnútri jednotlivých disciplín v boji o limitované finančné zdroje.

- z doterajšieho vývoja môžeme vidieť, že sebareflexia humánnej geografie funguje v celej jej histórii a pravdepodobne aj preto je vývoj taký turbulentný, čo môžeme pomenovať aj ako **hľadanie „správnej cesty“**.

V nastávajúcom období nečakajú humánnu geografiu žiadne ľahké časy. Súčasný vývoj spoločenských vzťahov pred ňu predkladá celý rad globálnych výziev, ktoré vyvolávajú tlak na usporiadanie lokálnych vzťahov. Tieto tendencie nemôže nechať bez povšimnutia. Z tých najvážnejších výziev uvádzame nasledovné:

Geopolitický chaos vyvoláva neistoty a obavy z budúcnosti, militarizuje extrémistické ideológie, mobilizuje politické hnutia, spochybňuje demokratické hodnoty, narúša základné sociálne kategórie ako rodina, sociálna skupina, spoločenská vrstva, prestíž povolania, náboženstvo, etnicita a iné.

Financializácia spoločnosti zasiahla všetky zložky spoločnosti. Finančné inštitúcie získavajú čoraz väčší dohľad a kontrolu nad finančnými tokmi. Dochádza k prehlbovaniu vzťahov vzájomnej závislosti finančného sektoru, spoločnosti a ekonomiky. Kapitalizmus sa premenil z priemyselného kapitalizmu 20. storočia na finančný kapitalizmus 21. storočia.

Ideológia rastu a spotreby sa považuje za zmysel existencie našej civilizácie. Nejedná sa pritom iba o stratégiu permanentného ekonomického rastu, rastu HDP, ale aj nepretržité zvyšovanie spotrebnej úrovne a materiálneho blahobytu. V súčasnej dobe už nevieme rozlíšiť, čo je vyvolané túžbou a čo potrebou.

Informačná explózia spôsobila, že množstvo informácií rôzneho druhu narastá geometrickým radom. S tým súvisí aj snaha ich selektovať. Tento proces tvorby, spracovania a vyhodnocovania zvyšujúceho sa množstva informácií však nemusí viesť k lepšiemu pochopeniu reality.

Akcelerácia zavádzania nových technológií do praxe výrazne zasahuje do fungovania spoločnosti a mení zaužívané vzorce správania človeka. Hlad po digitálnych komunikačných sieťach spôsobuje boom elektronickej simulácie a virtuálneho sveta, čo v budúcnosti môže nahradiť reálne prežívanie životných situácií.

Zozábavňovanie života je výrazným symbolom súčasnej doby. Zábava, dovolenky, „naháňanie sa za rozptýlením, t.j. „permanentný karneval“ vedú k odľahčovaniu života a bagatelizovanie vážnych vecí. Stávajú sa normou, nie nejakým „príležitostným experimentom“.

Zoznam literatúry

Aitken, S. a Valentine, G.(2006): Ways of knowing and ways of doing geographic research. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 1–12.

Abler, R., Adams, J. a Gould, P. (1971): *Spatial organization: The geographer´s view of the world*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Ackerman, E. A. (1945): Geographic Training, Wartime Research and Immediate Professional Objectives. *Annals of the Association of American Geographers*, 34, 4, s. 121 –143

Ackerman, E. A. (1963): Where is a research frontier? *Annals of the Association of American Geographers*, 53, 4, s. 429–440.

Alievová, D. (1985). *Súčasná americká sociológia*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda

Alonso, W. (1964): *Location and Land Use*. Cambridge: Harvard University Press.

Andráško, I. (2016): *Kvalita života v mestách: východiská, prístupy a poznatky*. Brno: Masarykova univerzita Brno.

Anselin L. (1995): Local indicators of spatial association—LISA. *Geographical Analysis*, 27, 2, s. 93–115.

Ash, J., a Simpson, P. (2016): Geography and post-phenomenology. *Progress in Human Geography*, 40, 1, s. 48–66.

Ashenden, S. (2006): Strukturalismus a poststrukturalizmus. In: Harrington, A. a kol., eds., *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 267–290.

Atkinson, D, Jackson, P., Sibley, D. a Washbourn, N. (2005): *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*. London: I.B. Tauris.

Bačík, V. (2012): Vizualizácia štatistických dát pomocou „Google Chart Tools“. *Forum Statisticum Slovacum*, 8, 5, s. 9–15

Bhaskar, R. (2008): *A Realist Theory of Science*. London: Routledge

Balon, J. (2004): Sociální teorie a kulturální studia: dva typy interdisciplinárního přístupu. *Sociologický časopis*, 40, 1-2, s. 49–66.

Barabási, A. L. (2005): *V pavičině sítí*. Praha: Paseka. 280 s. (preložené z originálu Linked: The New Science of Networks. New York: Plume, 2002).

Barnes, T. J. (2000): Inventing Anglo-American economic geography, 1889–1960. In Sheppard, E. a Barnes, T. (eds.): *A companion to economic geography*, London: Wiley Blackwell, s. 11-26.

Barnes, T. J. (2001): Retheorizing economic geography: from the quantitative revolution to the „cultural turn“. *Annals of the Association of American Geographers*, 91, 3, s. 546–565.

Barnes, T. J. (2006): Between deduction and dialectics: David Harvey on knowledge. In Castree, N. a Gregory, D. (eds.) *David Harvey: A Critical Reader*, Oxford: Blackwell, s. 26 - 46.

Barnes, T. J. (2009): Positivism. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.) *The dictionary of human geography*. 5th edition, London: Wiley Blackwell, s. 557–559.

Barnes, T. J. (2012): Reopke lecture in economic geography: Notes from the underground: why the history of economic geography matters: the case of central place theory. *Economic Geography*, 88, 1, s. 1–26.

Barnes, T. J. a Farish, M. (2006): Between regions: science, militarism, and American geography from World War to Cold War. *Annals of the Association of American Geographers*, 96, 4, s. 807–826.

Barnett, C. (1998): The cultural turn: fashion or progress in human geography? *Antipode*, 30, 4, s. 379–394.

Barnett, C. (2004): A critique of the cultural turn. In Duncan, J., Johnson, N. a Schein, R. (eds.). *A companion to cultural geography*. Oxford: Blackwell, s. 38–48.

Barnett, C. (2006). Postcolonialism: space, textuality, and power. In Aitken, S, Valentine, G. (eds.) *Approaches to human geography*. London: Sage, s. 147–159.

Barnett, C. (2009): Cultural turn. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt G., Watts, M. a Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of human geography*. London: Wiley-Blackwell, s. 134–135.

Barthes, R. (2006): Smrt autora. *Aluze*, 10, 3, s. 75-77.

Bašovský, O. (1979): Diferenciácia a integrácia v geografie a regionálnej geografii. *Acta Facultatis rerum naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 17, s. 171-185.

Bauman Z. (1989): *Modernisation and holocaust*. Cambridge: Polity press

Beck (1993): *Riziková společnost*. Praha: Slon (preložené z originálu, 1986)

Bennett, D. (2009): Positivism/Positivistic geography. In Kitchen, R., Thrift, N. eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 8. Oxford: Elsevier, s. 295–311.

Berger, P. a Luckmann, T. (1966): *The Social Construction of Reality*. New York: Penguin,.

Berry, B. J., a Garrison, W. L. (1958): The functional bases of the central place hierarchy. *Economic Geography*, 34, 2, s. 145–154.

Berry, B. J. (1964): Approaches to regional analysis: a synthesis. *Annals of the Association of American Geographers*, 54, 1, s. 2–11.

Berry, B. (1972): More on relevance and policy analysis. *Area*, 4, s. 77–80.

Berry, B. J. (2005): Geography's quantitative revolution: initial conditions, 1954-1960. a personal memoir. In Berry, B. J., a Wheeler, J. *Urban geography in America, 1950-2000: paradigms and personalities*. Routledge, s. 63–72

Bezák, A. (1975) Niekoľko poznámok k matematickému modelovaniu v ekonomickej geografii. *Geografický časopis*, 27, 1, s. 9–15.

Bezák, A. (1990): Funkčné mestské regióny v sídelnom systéme Slovenska. *Geografický časopis*, 42, 1, s. 57–73.

Bezák, A. (1993a): *Problémy a metódy regionálnej taxonómie*. In Geographia Slovaca, 3, Bratislava: Geografický ústav SAV.

Bezák, A. (1993b): Súčasný stav a perspektívy Geografického Ústavu SAV. *Geografický časopis*, 45, 4 s. 359–379.

Bezák, A. (1993c): Prístupy k analýze vnutomej štruktúry mieSI: prehrad a zhodnotenie. *AFRNUC Gcographica*, 32, s. 287–298.

Bezák, A. (2000): *Funkčné mestské regióny na Slovensku*. In Geographia Slovaca, 15, Bratislava: Geografický ústav SAV.

Bezák, A. (2008): Quo Vadis kvantiatívna geografia. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 79–94.

Bhabha, H. K. (1994): *The Location of Culture*. London: Routledge.

Blažek, J., Uhlíř, D. (2011): *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum Press

Blažek, M., Ďurček, K., Rojka, Ľ. (2006): *Filozofický a fyzikálny pohľad na vesmír*. Bratislava: VEDA

Blažek, M., Rochovská, A. (2006): *Feministické geografie*. Bratislava: Geografika.

Bosco, F., J. (2006): Actor-network theory, networks, and relational approaches in human geography. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.) *Approaches to human geography*. London: Sage, s. 136–146.

Boyd, C. P. (2016): *Non-representational geographies of therapeutic art making: thinking through practice*. Cham: Springer.

Blunt, A. a Willis, J. (2000): *Dissident geographies: an introduction to radical ideas and practice*. Harlow: Pearson

Bourdieu, P. (1990): *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press

Breitbart, M. (2009): Anarchism/Anarchist Geography. In: Kitchin, R. a Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*. London: Elsevier Ltd. Vol. 1, s. 108–115.

Bucher, S., Nováková, Š. (2015): Territorial Aspects of Regional Identity and Respondents' Identification with the Region and Place: Case Study of Slovakia. *Eastern European Countryside*, 21, 1, s. 81–109

Bunge, W. (1962): *Theoretical Geography*. Lund Studies in Geography Series C: General and Mathematical Geography. Lund, Sweden: Gleerup.

Bunge, W. (1969): *The first years of the Detroit geographical expedition: A personal report*. Field Notes Discussion Paper No. 1. Detroit, MI: Society for Human Exploration.

Burgess, E. W. (1925): The growth of the city: an introduction to a research project. In: Park, R.E., Burgess, E.W., McKenzie, R.D., ed., *The City*. Chicago: University of Chicago Press, s. 47-62.

Burton, I. (1963): The quantitative revolution and theoretical geography. *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 7, 4, s. 151–162.

Butimer, A. (1976): Grasping the Dynamism of the Life-world. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 2, s. 277–292

Cadman, L. (2009): Non-Representational Theory/Non-Representational Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 7*, Oxford: Elsevier, s. 456–463.

Capra, F. (1992): *Tao fyziky*. Bratislava: Gardenia (pôvodné vydanie, 1984. Tao physics. New York: Bantam books).

Capra, F. (2002): *Bod obratu: Věda, společnost a nova kultura*. Praha: Maťa, Dharmagaia (pôvodné vydanie, 1982. The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture. New York: Simon & Schuster).

Capra, F. (2009): *Skryté súvislosti*. Bratislava: VSSS (Preložené z originálu Hidden Connection, 2002).

Castells, M. (1977): *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold

Castells, M. (1983): *The City and the Grassroots*. Berkeley: University of California Press

Couper, P. (2015): *A Student´s Introduction to Geographical Thought. Theories, Philosophies, Methodologies*. London: SAGE.

Castree, N. (2005): Nature. London: Routledge.

Castree, N. (2008): The Limits to Capital (1982). In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (eds.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 61–70

Castree, N. (2011a): David Harvey. In Kitchin, R. a Hubbard, P. (eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage, s. 234–241

Castree, N. (2011b): Neil Smith. In Kitchin, R. a Hubbard, P. (eds.): *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage, s.374–379

Castree, N., Nash, C., Badmington, N., Braun, B., Murdoch, J., Whatmore, S. (2004): Mapping posthumanism: an exchange. *Environment and Planning A*, 36, 8, s. 1341–1363.

Clark, D. B. (2006): Postmodern Geographies and the Ruins of Modernity. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 107-121

Clark, G. L., Gertler, M. S., Feldman, M. P. a Williams, K. (2000): *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press.

Cloke, P., Philo, C., Sadler, D. (1991): *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. London: Paul Chapman.

Cloke, P., Cook, I., Crang, P., Goodwin M., Painter J., Philo, C. (2004): *Practising Human Geography*. London: Sage.

Cooke, P. (1989): *Localities: the changing face of urban Britain.* London: Unwin Hyman.

Cox, K. R. a Golledge, R. G. (eds.) (1969): *Behavioural Problems in Geography: A Symposium*. Evanston, IL: Northwestern University.

Cresswell, T. (2009a): Place. In Thrift, N. a Kitchen, R. eds. *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 8,. Oxford: Elsevier, s. 169–177

Cresswell, T. (2009b): Discurse. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 3,* Oxford: Elsevier, s. 211–214.

Cresswell, T. (2013): *Geographic thought: a critical introduction*. Cambridge: John Wiley & Sons.

Cundy, W., Korec, P. a Rouba, R. (2012): Resident's perception of festivals–a case study of Łódź. *Sociológia*, 44, 6, s. 704-728.

Černík, V., Viceník, J. (2011): *Úvod do metodológie spoločenských vied*. Bratislava: IRIS

Daněk, P. (2013): *Geografické myšlení: úvod do teoretických prístupov*. Brno: Muni Press

Daněk, P., Tomeš J. a Jehlička P. (2000): Úvod In Jehlička P., Tomeš J. a Daněk, P. (eds.) *Stát, prostor, politika: vybrané otázky politické geografie*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, s. 13–27.

Dear, M. J. (1994): Postmodern human geography: An assessment. *Erdkunde*, 48, s. 2–13.

Dear, M. J. a Flusty, S. (1998): Postmodern urbanism. *Annals of the Association of American Geographers* 88, s. 50–72.

Delanty, G. (2006): Modernita a postmodernita II. část. In Harrington, A. a kol., (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 361–384.

Demek, J. (1987): *Úvod do štúdia teoretickej geografie*. Bratislava: SPN

Démuth, A. (2013a): *Filozofické aspekty dejín vedy*. Trnava: Filozofická fakulta.

Démuth, A. (2013b): *Poznanie, vedenie alebo interpretácia?* Pusté Úľany: Schola Philosophica.

Dewsbury, J. D., Harrison, P., Rose, M., Wylie, J. (2002): Enacting Geographies. *Geoforum*, 33, s. 437–440.

Derrida, J. (1978): *Of Grammatology*. London: Johns Hopkins University Press

Diamond, J. (1997): *Guns, Germs, and Steel. The fates of human societies*. New York: W. W. Norton.

Dixon, D. P. a Jones J. P. (2004): Poststructuralism. In Duncan, J., Johnson, N. C., & Schein, R. H. (Eds.): *A companion to cultural geography*. John Wiley & Sons, s. 79–107.

Dixon, D. P. a Jones, J. P. (2006): Feminist Geographies of Difference, Relation, and Construction. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 42–56.

Doel, M. (1999): *Poststructuralist Geographies*: *The Diabolical Art of Spatial Science*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.

Downs, R. M. a Stea, D. (1973): *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Transaction Publishers.

Driver, F. (1997): Bodies in space: Foucault's account of disciplinary power. In Barnes, T. a Gregory, D. (eds.) *Reading Human Geography: the Poetics and Politics of Inquiry*. Edward Arnold, p. 279–289.

Duchová Z. a Krekovič, S. (2016): *BA!! Miesta živej kultúry (1989-2016)*. Bratislava: Atrakt Art

Duncan, J. S. (1980): The superorganic in American cultural geography, *Annals of the Association of American Geographers*, 70, 2, s. 181–98.

Dyck, I. a Kearns, R. A. (2006): Structuration Theory: Agency, Structure and Everyday Life. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 86–97.

Entrikin, J. N. (1976): Contemporary humanism in geography. *Annals of the Association of American geographers*, 66, 4, s. 615–632.

Entrikin, J., N., Tepple, J., H. (2006): Humanism and Democratic Place-Making. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 30-41.

Fajkus, B. (2005): *Současná filosofie a metodologie vědy. Vývoj, soucasnosť a perspektivy*. Praha: Akademia.

Ferencová, M. (2004): Konštruktivistické a esencialistické prístupy k etnickej identite. Prehľad teórií a konceptu identity. In Marušiak, J., Ferencová, M. (eds.) *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, s. 31–42.

Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. New York: Basic Books.

Fotheringham, A. S., Brunsdon, C. a Charlton, M. (2000): *Quantitative geography–Perspectives on spatial data analysis*. London: SAGE Publications.

Fotheringham, A. S., Brunsdon C. a Charlton, M. (2002): *Geographically Weighted Regression–the Analysis of Spatially Varying Relationships*. Chichester: Wiley.

Fotheringham, A. S. (2006): Quantification, evidence and positivism. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 237–250.

Foucault, M. (1977): *Discipline and Punish*. London: Penguin

Frantál, B., Klapka, P., a Siwek: T. (2012): Lidské chování v prostoru a čase: teoreticko-metodologická východiska. *Sociologický časopis*, 48, 5, s. 833–857.

Fujita, M. (1999): Location and Space-Economy at half a century: Revisiting Professor Isard's dream on the general theory. *The annals of regional science*, 33, 4, s. 371–381.

Fujita, M. a Thisse, J. F. (2013): *Economics of agglomeration: cities, industrial location, and globalization*. Cambridge: Cambridge University press.

Gallup, J. L. a kol. (2003): *Is geography destiny?: lessons from Latin America*. Stanford University Press and The World Bank

Gibas, P. (2014): Fenomenologie prostoru: O geografii místa, krajiny i nepřítomnosti. In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 231–249.

Gibson-Graham, J. K. (2000): Poststructural interventions. In Sheppard, E., Barnes, T. (eds.) *A companion to economic geography*. Oxford: Blackwell, s. 95–110.

Giddens, A. (1984): *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.

Gogora, A. (2013): Teória siete-aktérov a pojem prekladu. *Filozofia*, 8, 9, s. 800–811.

Gold, J. R. (1980): *An Introduction to Behavioural Geography*. Oxford: Oxford University Press.

Gold, J. R. (2009): Behavioral geography. In Kitchen, R., Thrift, N. eds. *The International Encyclopedia of Human Geography, vol. 1*, Oxford: Elsevier, s. 282–293.

Golledge, R. G. a Stimpson, R. J. (1997): *Spatial Behaviour: A Geographic Perspective*. New York: Guilford Press.

Goodchild, M. F. a Janelle, D. G. (2010): Toward critical spatial thinking in the social sciences and humanities. *GeoJournal*, 75, 1, s. 3–13.

Gould, P. a White, R. (1974): *Mental maps*. Harmondsworth: Penguin Books.

Gregory, D. (1978): *Ideology, Science and Human Geography*. London: Harper Collins.

Gregory, D. (1981): Human agency and human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6, 1, s. s. 1–18.

Gregory, D. (1982): *Regional Transformation and Industrial Revolution: A Geography of Yorkshire Woollen Industry*. London: Macmillan Press.

Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell.

Gregory, D. (2004): *The Colonial Present*. Oxford: Blackwell.

Gregory, D. (2006): *Introduction: troubling geographies*. In Castree, N. a Gregory, D. (Eds.): *David Harvey: a critical reader*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 1–25

Guelke, L. (1971): Problems of scientific explanation in geography. *The Canadian Geographer*, 15, 1, s. 38–53.

Guelke, L. (1974): An idealist alternative in human geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 64, 2, s. 193–202.

Guelke, L. (1982): *Historical understanding in geography: An idealist approach*. Cambridge: Cambridge university Press

Haggett, P. (1965): *Locational analysis in human geography*. London: Edward Arnold

Haggett, P. (2001): Geography. A Global Synthetis. 1. vydanie. Harlow: Prentice Hall (prvé vydanie v roku 1972)

Haggett, P., Cliff, A. D. a Frey, A. (1977): *Locational analysis in human geography*. London: Edward Arnold.

Hamnett, C. (2003): Contemporary human geography: fiddling while Rome burns. *Geoforum*, 34, 2, s. 1–3.

Hampl, M. (1971). *Teorie komplexity a diferenciace světa*. Praha: Univerzita Karlova.

Hampl, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha: DemoArt, Univerzita Karlova v Praze. Přírodovedecká fakulta.

Hampl, M., (2000): Sociální geografie: hledání předmětu studia. Geografický časopis, 52, 1, s. 33–40.

Hampl, M. (2008): Nomotetická nebo idiografická geografie: alternativnost nebo komplementarita? *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, 19–31.

Hampl, M., Blažek, J. a Žížalová, P. (2008): Faktory–mechanizmy–procesy v regionálnom vývoji: aplikácia konceptu kritického realizmu. *Ekonomický časopis*, 56, 7, s. 696–711.

Hannah, M. (2005): Representation/Reality. In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. eds. *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 151–166.

Harris, C. (1954): The market as a factor in the localization of industry in the United States. *Annals of the Association of American Geographers*, 64, 315–348.

Harris, C. D. a Ullman, E. L. (1945): The nature of cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 242, 1, 7–17.

Harrison, P. (2006): Poststructuralist theories. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 122–135.

Harvey, D. (1969): *Explanation in Geography*. London: Edward Arnold.

Harvey, D. (1972): Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. *Antipode, 4,* 2, s. 1–13.

Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold and Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press

Harvey, D. (1975): The geography of capitalist accumulation: a reconstruction of the Marxian theory. *Antipode, 7,* 2, s. 9–21.

Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Chicago: University of Chicago Press

Harvey, D (1989): The *Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Basil Blackwell.

Harvey, D. (2001a): *Spaces of Capital*. New York: Routledge

Harvey, D. (2001b): Globalization and the spatial fix. *Geographische revue*, 2, 3, s. 23–31.

Harvey, D. (2006): Memories and desire. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 184–190

Harvey, D. (2012): *Záhada kapitálu. Přežije kapitalismus svou poslední krizi*? Rybka publishers.

Harvey, M. E., a Holly, B. P. (1981): Paradigm, Philosophy and Geographic Thought. In Harvey, M. E., a Holly, B. P. (eds.). *Themes in geographic thought*, s. 11– 37. New York: Routledge

Hartshorne, R. (1939): The *Nature of Geography. A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past*. Lanchaster: Association of American Geographers.

Hartshorne, R. (1955): „Exceptionalism in Geography" Re-examined. *Annals of the Association of American Geographers*, 45, 3, 205–244.

Hartshorne, R. (1959): *Perspective on the nature of geography*. Chicago: Rand McNally.

Hägerstrand, T. (1953): *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. Chicago: University of Chicago Press (preložené z originálu v roku 1967).

Hägerstrand, T. (1975): Space, Time and Human Conditions. In Karlqvist, A., Lundqvist, L. a Snickars, F. (eds.). *Dynamic Allocation of Urban Space*. Westmead: Saxon House. s. 3–14.

Hays, T. a Minichiello, V. (2005): The contribution of music to quality of life in older people: An Australian qualitative study. *Ageing and Society*, 25, s. 261–278.

Heffernan, M. (2009): Histories of geography. In Clifford, N., Holloway, S., Rice, S. P., Valentine, G. (Eds.). *Key concepts in geography*. London: Sage, s. 3-20.

Hellman, H. (2000): Velké spory na poli vědy. Ostrava: HELL.

Hey, T., Tansley, S. a Tolle, K. (2009): *The Fourth Paradigm: Data-Intensive Scientific Discovery*. Redmond, WA: Microsoft Research.

Hickey, M. a Lawson, V. (2005): Beyond Science? Human Geography, Interpretation and Critique. In Castree, N., Rogers, N. a Sherman, D. eds. *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 96–114.

Hodgetts, T., Lorimer, J. (2015): Methodologies for animals' geographies: Cultures, communication and genomics. *Cultural Geographies*, 22, 2, s. 285–295.

Hofierka, J. (2012): Geoinformatika ako interdisciplinárna vedná oblasť a jej vzťah ku geografii. *Geografický časopis*, 64, 2, s. 121–132.

Hofierka, J., Kaňuk, J, a Gallay, M. (2014): *Geoinformatika*. Vysokoškolská učebnica, Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika.

Hoggart, R. (1957): *The uses of literacy*. Harmondsworth: Penguin

Hoggart, K., L. a Davies, A. (2002): *Researching human geography*. London: Arnold.

Holt-Jensen, A. (2009): *Geography. History and Concepts: A Student's Guide*. 4th edition, London: Sage.

Huba, M. a Ira, V. (2000): *Stratégia trvalo udržateľného rozvoja vo vybraných regiónoch*. Bratislava : STUŽ/SR

Huntington, S. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster (Český preklad: Střet civilizací: boj kultur a proměna světového řádu. 2001, Praha: Rybka publishers).

Chisholm, M. (1966): *Geography and economics*. London: Bell.

Chisholm, M. (1975): *Human geography: evolution or revolution?* Harmondsworth: Penguin.

Chorley, R. J. a Haggett, P. (1967): *Models in geography*. London: Methuen

Chojnicki, Z. (2011): Empirical-scientific model of geography. *Quaestiones Geographicae*, 30, 2, s. 7-22.

Christaller, W. (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena: Gustav Fischer.

Ihde, D. (2009): *Postphenomenology and technoscience*: The Peking university lectures. Albany: Suny Press.

Inkpen, R. (2005): *Science, philosophy and physical geography*. London: Routledge

Ira, V. (1989). Niektoré otázky časovo-priestorových výskumov v sociálnej geografii. In Bezák, A. ed. *Nové trendy v geografii*. Bratislava: SGS pri SAV, s. 39–42.

Ira, V. (1994): Environmental perception and environmental awareness at the area with disturbed environment (Upper Nitra region). *Geografický časopis*, 46, 2, s. 173–188.

Ira, V. (2001): Geografia času: prístup, základné koncepty a aplikácie. *Geografický časopis*, 53, 3, s. 231–246.

Ira, V. (2003): Changing intra-urban structure of the Bratislava city and its perception. *Geografický časopis*, 55, 2, s. 91–107

Ira, V. (2006): Každodenné aktivity človeka z pohľadu geografie času. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 47, s. 57–66.

Ira, V., Michálek, A. a Podolák, P. (2005): Humánna geografia v geografickom ústave SAV v období transformácie spoločnosti v SR. *Geografický časopis*, 57, 4, s. 327–343.

Ira, V. a Andráško, I. (2007): Kvalita života z pohľadu humánnej geografie. *Geografický časopis*, 59, 2, s. 159–179.

Ira, V., Madajová, M., Chrenka, B. a Facunová, R. (2014): Časovo-priestorový kontext činností človeka: prípadová štúdia obyvateľov marginálneho horského územia. *Geografický časopis*, 66, 4, s. 341–362.

Isard, W. (1956): *Location and space-economy*. Cambridge: MIT Press.

Isard, W. (1960): *Methods of regional analysis*. Cambridge: MIT Press.

Ivanička, K. (1963): Teoretické problémy geografie. *Acta Geologica et Geographica Universitatis Comenianae, Geographica*, 3, Bratislava: SPN.

Jackson, P. (1987): *Race and Rasism: Essays in Social Geography*. London: Allen and Unwin

Jackson, P. (1989): *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*. London: Unwin Hyman

Jackson, P. (1993): Changing ourselves: a geography of position. In Johnston, R. J. (ed.) *The challenge for geography*. Basil Blackwell, Oxford, s. 198–214.

Jackson, P. (2000): Rematerialising social and cultural geography. *Social and Cultural Geography* 1, 1, s. 9–14.

Jackson, P. (2006): Thinking geographically. *Geography volume*, 91, 3, s. 199–204

James, A., Martin, R. a Sunley, P. (2008): The rise of cultural economic geography. In Martin, R. a Sunley, P. (eds.) *Economic geography: Critical concepts in social sciences*, vol. 4, s. 3–18.

Jameson, F. (1991): *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism*. Durham: Duke University Press.

Jazeel, T. (2009): Difference/Politics of Difference. In Kitchin, R. a Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*. London: Elsevier. Vol. 3, s. 164–169.

Johnston, R. J. (1978): Paradigms and revolutions or evolution? Observations on human geography since the Second World War. *Progress in Geography*, 2, 2, s. 189–206.

Johnston, R. J. (1986): *Philosophy and human geography: an introduction to contemporary approaches*. London: Edward Arnold.

Johnston, R. J. (2005): Geography–Coming Apart at the Seams? In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. eds. *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 9–25

Johnston, R. (2006). Explanation in Geography (1969): David Harvey. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (eds.) *Key texts in human geography*. London: Sage. 25–32.

Johnston, R. a Sidaway, J. (2004/2017): *Geography and geographers: Anglo-American human geography since 1945*. Šieste a siedme vydanie. London: Hodder Arnold.

Kanovský, M. (2009): Esencializmus a etnicita: sociálno-kognitívne vysvetlenie reprezentovania sociálnych skupín. *Sociologický časopis*, 45, 2, s. 345–368.

Kára, J. (1993): Spor o paradigma, geografický výzkum a společenská prax. In Sýkora, L. (ed.). *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.

Kárpáty, P. Mázorová, H. (2011): K vývoju atraktivity geografického a geovedného vzdelávania Univerzity Komenského v Bratislave. *Geographia Cassoviensis*, 5, 2, s. 45–56.

Kasala, K. (2003): Porozumenie ako cieľ regionálnogeografického prístupu. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 42, s. 41–51.

Kasala, K. (2008): Teoreticko-metodologické východiská výskumu identity lokality. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 155–168.

Kellner, D. (2006): Západní marxizmus. In Harrington, A. a kol. (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 215–240.

King, A. (2006): Struktura a konanie. In Harrington, A. a kol. (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 291–312.

King, L. J. (1976): Alternatives to a positive economic geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 2, 293–308.

Kitchin, R. (2006): Positivistic Geographies and Spatial Science. In Aitken, S, Valentine, G. (eds) *Approaches to human geography*. London: Sage, s. 20–29

Kitchin, R. (2013): Big data and human geography: Opportunities, challenges and risks. *Dialogues in human geography*, 3, 3, s. 262–267.

Kitchin, R. (2014). Big Data, new epistemologies and paradigm shifts. *Big Data & Society*, 1, 1, s. 1–12.

Kitchin, R. a Hubbard, P. (1999): Research, action and „critical" geographies. *Area*, 31, 3, s. 195–198.

Kollár, D. (1992): Sociálna geografia a problematika výskumu priestorového správania človeka. *Geografický časopis*, 44, 2, s. 149–161.

Korec, P., Smatanová, E. (1999): Perception of housing quarters quality in Bratislava by its inhabitants. *Acta Facultatis rerum naturalium Universitatis Comenianae. Geographica*, 2/II, s. 223–234.

Kováč, L. (2018): *O zmysle ľudského života*. Bratislava: Kalligram.

Krempaský, J. (2006): *Veda verzus viera?* Bratislava: VEDA.

Križan, F. Bilková, K. a Barlík, P. (2017): *Maloobchod a špecifiká časovo-priestorového správania*. Bratislava: Univerzita Komenského

Krcho, J., Benová, A. (2008): Exaktne poňatá geomorfometria georeliéfu ako zvláštneho subsystému krajiny a jeho geometrická štruktúra; profesor Michal Lukniš, jeho zásluha a vplyv na jej rozvoj. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 33–62

Krugman, P. (1991): *Geography and trade*. Cambridge: MIT press.

Kuhn, S., T. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH(pôvodné vydanie, 1962. The structure of scientific revolution. University of Chicago Press, Chicago).

Kuchtová, A. (2017): Naozaj nič nejestvuje mimo textu? Vonku a vnútri. *Ostium*, 13, 4, s. 1–8

Kwan, M. P. (2004): Beyond difference: from canonical geography to hybrid geographies. *Annals of the Association of American Geographers*, 94, s. 756–763.

Kwan, M. P. a Schwanen, T. (2009): Quantitative revolution 2: The critical (re) turn. *The Professional Geographer*, 61, 3, s 283–291.

Lauko, V. (1982): Podstata regionálnej geografie a jej postavenie v systéme geografických vied. *Geografický časopis*, 34, 3, s. 265–276.

Latour, B. (2003): *Nikdy sme neboli moderní*. Bratislava, Kalligram (preložené z originálu, 1997)

Lawson (1997): *Economics and reality*. London: Routledge.

Lee, R., Leyshon, A. a Smith, A. (2008): Rethinking economies/economic geographies. *Geoforum* 39, s. 1111–1115.

Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell (pôvodné vydanie 1974)

Lenntrop, B. (2006). Innovation Diffusion as Spatial Process (1953): Törsten Hägerstrand. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (eds.) *Key texts in human geography*. London: Sage. 1–8.

Leško, V., Mihina, F. (1994): *Dejiny filozofie*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS

Ley, D. (1974): *The Black Inner City as Frontier Outpost: Images and Behavior of a Philadelphia Neighborhood*. Washington, DC:Association of American Geographers.

Ley, D. (1978): Social geography and social action. In Ley, D. a Samuels, M. (eds.): *Humanistic geography prospects and problems*. London: Croom Helm, s. 41–57.

Ley, D. (1980): *Geography without Man: A Humanistic Critique*. School of Geography Research Paper, 24. Oxford: University of Oxford.

Lippuner, R. a Werlen, B. (2009): Structuration theory. In Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier, s. 39–49.

Lisowski, A. (2011): Geography and social sciences in transdisciplinary science. *Miscellanea Geographica-Regional Studies on Development*, 15, s. 9–40.

Livingstone, D. (1992): *The Geographical Tradition*. London: Wiley-Blackwell Publishing.

Lorimer, H. (2005): Cultural geography: the busyness of being more-than-representational. *Progress in human geography*, 29, 1, s. 83–94.

Lorimer, J. (2009): Posthumanism/posthumanistic geographies. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 8,* Oxford: Elsevier, s. 344–354.

Loudermilk, A. (2013): Nina Simone & the Civil Rights Movement: Protest at Her Piano, Audience at Her Feet. *Journal of International Women's Studies, 14, 3, s. 121–136.*

Lowenthal, D. (1967): *Environmental Perception and Behavior*. Chicago: Department of Geography, University of Chicago.

Lösch, A. (1954): *The economics of location*. New Haven: Yale University Press (original v roku 1940)

Lynch, K. (1960): *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press.

Lyotard, J. F. (1993): *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR (preložené z originálu, 1979)

Madajová, M., Šveda, M. (2013): Geografia času pod vplyvom informačno-komunikačných technológií. *Geografie*, 118, 2, s. 179–203.

Maddrell, A. (2009): History of Geography. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 4. Oxford: Elsevier, s. 415–428.

Majo, J. (2014): Niekoľko poznámok k fenoménu etnicity v súčasnej slovenskej humánnej geografii. *Acta Geograhica Universitatis Comenianae*, 58, 2, s. 149–172.

Malczewski, J. (2009): Central place thoery. In Kitchin, R., Thrift, N., eds., *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 2. Oxford: Elsevier, s. 26–30.

Marcelli, M. (1995): *Michel Foucault alebo stať sa iným*. Bratislava: Kalligram

Marcelli, M. (2011): *Mesto vo filozofii*. Bratislava: Kalligram.

Martin, R. (1999): Critical survey. The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections. *Cambridge journal of Economics*, 23, 1, s. 65–91.

Marx, K. a Engels, F. (1983): *Manifest komunistickej strany*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda

Massey, D. (1973): Towards a critique of industrial location theory. *Antopode*, 5, s. 229–235

Massey, D. (1984a): S*patial divisions of labor: Social structures and the geography of production.* London: Macmillan.

Massey, D. (1984b): Introduction: Geography matters. In Massey, D., Allen, J. eds. *Geography matters!* Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–11.

Massey, D. (1985): New directions in space. In Gregory, D. a Urry, J. (eds.*): Social relations and spatial structures*. London: Macmillan, s. 9–19.

Massey, D. (1991): A global sense of place. *Marxism Today*, s. 24– 29.

Massey, D. (1993): Power-geometry and a progressive sense of place. In Bird J, Curtis B, Putnam T, Robertson, G. a Tickner, L. (eds.): *Mapping the futures*. London: Routledge, s. 59–69

Massey, D. (1999): Space-time,‘science’and the relationship between physical geography and human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24, 3, s. 261–276.

Massey, D. (2005): *For Space*. London: Sage Publications.

Matlovič, R., (1992): Behaviorálna geografia, geografia percepcie a výskum vnútornej štruktúry mesta. In Drgoňa, V. (ed.) *Regionálne systémy životného prostredia. Nitra-Wien*: Slovenská geografická spoločnosť pri SAV, s. 139-143

Matlovič, R. (2006): Geografia–hľadanie tmelu (k otázke autonómie a jednoty geografie, jej externej pozície a inštitucionálneho začlenenia so zreteľom na slovenskú situáciu). *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis, Folia Geographica*, 9, s. 6–43.

Matlovič, R. (2007): Hybridná idiograficko-nomotetická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiu. *Geografický časopis*, 59, 1, s. 3–23.

Matlovič, R., Matlovičová, K. (2012): Spoločenská relevancia a budovanie značky geografie. *Geografie*, 117, 1, s. 33–51.

Matlovič, R. (2017): Právna geografia: interpretácia v kontextoch jurisprudencie a metageografie. *Acta geographica universitatis comenianae*, 61, 1, s. 97–111

Matlovič, R., a Matlovičová, K. (2015): *Geografické myslenie*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied.

Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze

May, J. a Thrift, N. (2001): *Timespace*. London: Routledge.

Mayer-Schönberger, V. a Cukier, K. (2014): *Big Data: revoluce, ktorá změní zpusob, jak žijeme, pracujeme a myslíme*. Brno: Computer press.

McCarty, H. H. (1940). *Geographic basis of American economic life*. New York: Harper and Brothers.

McDowell, L., Massey, D. (1984): A women's place, In Massey, D. a Allen, J. (eds): *Geography Matters! A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 128 - 147.

McEwan, C. (2009): Postcolonialism/Postcolonial Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 8,* Oxford: Elsevier, s. 327–338.

Mičian, Ľ. (1983): Problém pozície geografie v systéme vied. *Zprávy geografického ústavu ČSAV*, 20, 3, s. 29–52.

Mičian, Ľ. (1996): Position of regional geography within the system of geographical sciences. *AFRNUC, Geographica*, 38, s. 29–41.

Mičian, Ľ. (1999): Geografia, fyzická geografia, krajinná ekológia, geoekológia: ich interpretácie a funkcie. *Geografický časopis*, 51, , 4, s. 331–345.

Mičian, Ľ. a Zatkalík, F. (1986): N*áuka o krajine a starostlivosť o životné prostredie*. Bratislava: PF UK Bratislava

Michalko, M. (2014): Diskurz a neoliberalizmus v regióne. Kriticko-geografický prístup. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis, Folia Geographica*, 56, 2, s. 41–55.

Minca, C. (2008): Postmodern Geographies (1989): Edward Soja. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (eds.) *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 135–144

Minca, C. (2009): Postmodernism/Postmodern Geography. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 8,* Oxford: Elsevier, s. 363–372

Morrill, R. (1970): *The spatial organization of society*. Belmont, California: Wadswoth Publising company.

Murdoch, J. (2006): *Post-structural Geography: A Guide to Relational Space*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Murgaš, F. a Klobučník, M. (2016): Municipalities and Regions as Good Places to Live: Index of Quality of Life in the Czech Republic. *Applied Research in Quality of Life*, 11, 2, s. 553–570.

Naništová, E., Podlucká, D. (1996): K problematike mentálnych máp: historický prehľad s dôrazom na humánnu geografiu a environmentálnu psychológiu. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae*, 6, s. 35–46.

Nayak, A. (2009): Racism and Antiracism. In In: Kitchin, R. a Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*. London: Elsevier Ltd. Vol. 9, s. 59–64.

Nayak, A. a Jeffrey, A. (2011): *Geographical Thought: An Introduction to Ideas in Human Geography*. Harlow: Pearson Education Limited

Nikischer, R. (2013): Teritoriálna identita obyvateľov Česka a Slovenska. *Geografie*, 118, 3, s. 243–264.

Norberg-Schulz, Ch. (2010): *Genius Loci. Krajina, místo, architektura*. Praha: Dokořán (preložené z originálu, 1980)

Orrell, D. (2017): *Economyths. :11 ways economics get it wrong*. London: Icon Bokks Ltd.

Osman, R. (2014): Sociální prostor. In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum. s. 33–58.

Osman a Matoušek (2014): Úvod obratom. In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 9–18.

Ostatníková, D., Pivovarčiová, A., Durdiaková, J., Hnilicová, S. a Babinská, K. (2015). Autizmus aktuálna vedecká a spoločenská tema, *Psychiatria–psychoterapia –psychosomatika*. 22, 1, s. 20–25.

Outhwaite, W. (2006): Interpretativismus a interakcionismus. In Harrington, A. a kol., (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s.161–188.

Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 164, s. 105–146.

Palumbo, A., Scott, A. (2006): Klasická sociální teorie II: Karl Marx a Émile Durkheim. In Harrington, A a kol. (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 73–102.

Pattison, W. D. (1964): The four traditions of geography. *Journal of Geography*, 63, s. 211–216.

Paulov, J., (1966): Niektoré problémy a aspekty exaktizačného procesu v geografii. *Geografický časopis*, 18, 3, s. 252–268.

Paulov, J. (1968). Snaha o premenu teoreticko-metodologického modelu geografie. *Filozofia* XXIII, 1, s. 55–68

Paulov, J. (1986): Spory o pozitivizmus v súčasnej západnej geografii. *Geografický časopis*, 38, 2-3, s. 260–273.

Paulov, J. (1993): *Entropia v urbánnej a regionálnej analýze: konceptuálny rámec a základy aplikácie*. Geographia Slovaca, 2. Bratislava: Geografický ústav SAV.

Paulov, J., (1998): Niekoľko úvah o geografii na prelome 20. a 21. storočia a 2. a 3. tisícročia. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis, Folia Geographica*, 2, s. 11–22.

Paulov, J. (2000): K vývoju kvantitatívnej a teoretickej geografie. *Geografický časopis*, 52, 3, s. 3–14.

Paulov, J. (2001): K hypoteticko-deduktívnej metóde vo vedeckom bádaní: niekoľko poznámok k štúdií J. Urbánka Hypotéza v slovenskej geomorfológii. *Geografický časopis*, 53, 3, s. 211–215.

Paulov, J. (2006): K problému idiografickosti a nomotetickosti geografie s osobitným zreteľom na regionálnu geografiu. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 47, s. 27-33.

Paulov, J. (2009): Theoretical and quantitative geography in Slovakia: a brief account. In Ira, V. a Lacika, J., (eds.) *Slovak Geography at the Beginning of the 21st Century*. Geographia Slovaca, 26, s. 7–16.

Paulov, J. (2012): Základné paradigmy v rozvoji geografie ako vedy: pokus o stručnú identifikáciu. Geografický časopis, 64, 2, s. 111–120.

Paulov, J. (2014): Dejiny geografie a jej vedecký status. *Geografický časopis*, 66, 1, s. 39–47.

Pavlínek, P. (1993): Anglo-americká geografie ve 20. století. In Sýkora, L., ed., *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, s. 9–29.

Peake, L., Sheppard, E. (2014): The emergence of radical/critical geography within North America. *International E-Journal for Critical Geographies*, 13, 2, s. 305-327.

Pechar, J. (2009): Fenomenologie Merleau-Pontyho. *Filozofia*, 64, 3, s. 195–206.

Peet, R. (1977): The development of radical geography in the United States, In Peet, R. ed. *Radical Geography: Alternative viewpoints on contemporary social issues*. Chicago: Maaroufa Press, s. 6–30.

Peet, R. (1998): *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell.

Peet, R. a Thrift, N. (1989): Political economy and human geography. In Peet, R. a Thrift, N. (eds,): *New models in geography*. London: Routledge, s. 3–21.

Peregrin, J. (2008). *Filozofia pro normálni lidi*. Praha: Dokořán.

Perkins, W. E. (ed.) (1996): *Droppin'science: Critical essays on rap music and hip hop culture*. Philadelphia: Temple University Press.

Petříček, M. (1997): *Úvod do (současné) filosofie*. Praha: Herrmann & synové.

Phillips, M. (2009): Critical theory (after Habermas). In Kitchin, R. a Thrift, N. (eds.): *The International Encyclopedia of Human Geography*. London: Elsevier Ltd. Vol. 2, s. 385–397

Philo, C. (1992) Foucault's geography. *Environment and Planning D: Society and Spac*e, 10, s. 137–162.

Philo, C. (2000): More words, more worlds: Reflections on the „cultural turn" and human geography. In Cook, I., Crouch, D., Naylor, S. a Ryan, J. T. (eds.): *Cultural Turns/Geographical Turns: Perspectives on Cultural Geography*. Harlow, Essex. UK: Pearson Educational, s. 26–53.

Philo, C. (2009): Cultural Turn. In Kitchin, R., Thrift, N. (eds.*): International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 2. Oxford: Elsevier, s. 442–450.

Pitoňák, M, (2014): Queer prostor(y). In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Karolinum, s. 123–146

Polanyi, K. (1944): *The Great Transformation*. New York: Farrar & Rinehart (české vydanie vyšlo v roku 2003).

Popper, K. H. (1970): Normal science and its dangers. In Lakatos, F. a Musgrave, A. (eds.) Criticism and the growth of knowledge. Cambridge: Cambridge university press, s. 1–23

Popper, K. R. (1994): *Otevřená společnost a její nepřátelé*, Praha: Oikoymenh (preložené z originálu 1945).

Popper, K. R. (1995): *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Praha: Prostor (preložené z originálu 1978).

Popper, K. R. (1997): *Logika vědeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH (preložené z originálu 1934).

Pospíšilová, L. a Pospíšilová,K. (2014): Feministické prostory. In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 99–122.

Pratt, A. (2009). Critical Realism/Critical Realist Geographies. In Thrift, N. a Kitchen, R. eds. *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 2, Oxford: Elsevier, s. 379–384.

Pred, A. (1967): *Behavior and location: foundations for a geographic and dynamic location theory*. Part I. Lund: C.W.K. Gleerup

Pred, A. (1969): *Behavior and location: foundations for a geographic and dynamic location theory*. Part II. Lund: C.W.K. Gleerup

Pred, A. (1981): Social Reproduction and the Time-geography of Everyday Life. *Geografiska Annaler B*, 63, 1, s. 5–22.

Pred, A. (1984): Place as historically contingent process. *Annals of the American Association of Geographers*, 74, 3, s. 279–297.

Prigogine, I. a Stengers, I. (2001): *Řád z chaosu. Nový dialog člověka s přírodou*. Praha: Mladá (pôvodné vydanie, 1984. Order Out of Chaos. Man's New Dialogue with Nature. London: Heinemann).

Radváni, P. (1983): Mesto a jeho obraz. *Geografický časopis*, 35, 4, s. 395–405.

Rehák, Š. (2014): Kreatívna trieda a kreatívne mestá. Teoretický koncept a jeho limity. *Sociológia*, 46, 5, s. 599–619.

Řehák, S. (1983): Několik poznámek k teoretickým základům geografie. In: *Zprávy geografického ústavu ČSAV*, 20, 3, s. 53–61.

Relph, E. (1976): *Place and placelessness*. London: Pion.

Ridley, M. (2017): Červ*ená královna Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Argo (preložené z originálu: The red queen: Sex and the evolution of human nature, 1993)

Rochovská, A., Blažek, M. a Sokol, M. (2007): Ako zlepšiť kvalitu geografie: o dôležitosti kvalitatívneho výskumu v humánnej geografii. *Geografický časopis*, 59, 4, s. 323–358.

Rochovská, A., Káčerová, M. a Ondoš, S. (2014): *Výskumné metódy v humánnej geografii a ich aplikácie*. Bratislava: Univerzita Komenského, 231 s.

Rodríguez-Pose, A. (2001): Killing economic geography with a “cultural turn” overdose. *Antipode*, 33, 2, s. 176–182.

Rodríguez-Pose, A. (2010): Economic geographers and the limelight: institutions and policy in the World Development Report 2009. *Economic Geography*, 2010, 86, 4, s. 361–370.

Rose, G. (1993): *Feminism and geography: The limits of geographical knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Rose, G. (1997): Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in human geography*, 21, 3, s. 305–320.

Rosina, K., Hurbánek, P. (2016): *Spatial Disaggregation Of Population Density Using Land Cover And Remote Sensing Data*. Geographia Slovaca, 31. Bratislava : Geografický ústav SAV.

Rosser, J. B. (2011): *Complex Evolutionary Dynamics in Urban-Regional and Ecologic-Economic Systems*. London: Springer

Rostow, W. W. (1960): The *stages of economic growth*. Cambridge, MA, Cambridge University Press.

Rowles, G., D. (1978a): *Prisoners of Space? Exploring the Geographical Experience of Older People*. Boulder, CO: Westview Press.

Rowles, G., D. (1978b): Reflections on experiential fieldwork. In Ley, D. a Samuels, M. (eds.): *Humanistic Geography: Prospects and Problems*. London: Croom Helm, s. 173–193.

Rusnák, J., Ondoš, S. a Belušák, L. (2014): Priestorové koncepty a poznávanie geografickej reality. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 58, 1, s. 81–120.

Rusnáková, J. a Rochovská, A. (2016): Sociálne vylúčenie, segregácia a životné stratégie obyvateľov rómskych komunít z pohľadu teórie zdrojov. *Geografický časopis*, 68, 3, s. 245–260.

Ryan, J. R. (2004): Postcolonial geographies. In Duncan, J., Johnson, N. a Schein, R. (eds.). *A companion to cultural geography*. Oxford: Blackwell, s. 469–484.

Sachs, J., D. (2005): *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*. New York: Penguin Books

Sack, R. (1972): Geography, geometry and explanation. *Annals of the Association of Americam Geographers*, 62, 1, s. 61–78

Sack, R. (1974): The spatial separatist theme in geography. *Economic Geography*, 50, 1, s. 1–19.

Sack, R. D. (1997): *Homo Geographicus*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Said, E. W. (1978): *Orientalism*. New York: Pantheon Books.

Samuelson, P. (1952): The transfer problem and transport costs: the terms of trade when impediments are absent. *Economic Journal*, 62: 278–304.

Sayer, R. A. (1984): *Method in Social Science: A Realist Approach*. London: Hutchinson.

Sayer, A. (1991): Behind the locality debate: deconstructing geography's dualisms. *Environment and Planning A*, 23, 2, s. 283–308.

Sayer, A. (2000): *Realism and Social Science*. London: Sage.

Sayer, A. (2006): Realism as a Basis for Knowing the World. In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 98–106.

Seamon, D. (1979): *A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest and Encounter*. London: Croom Helm.

Seamon, D. a Sowers, J. (2008): Place and placelessness (1976): Edward Relph. In Hubbard, Ph., Kitchin, R. a Valentine, G. (eds.): *Key Texts in Human Geography*. Los Angeles: SAGE. s. 43-51.

Sedláček, T. (2013): *Ekonómia dobra a zla*. Praha: 65. pole.

Scott, A. J. (2000): Economic geography: the great half-century. *Cambridge Journal of Economics*, 24, 4, 483–504.

Scott, A. J. (2004): A perspective of economic geography. *Journal of Economic Geography*, 4, 5, s. 479–499.

Scott, A. J. (2012): Commentary on Trevor Barnes's 2011 Roepke Lecture in Economic Geography. *Economic Geography*, 88, 1, 27–32.

Sheppard, E. (2001): Quantitative geography: representations, practices, and possibilities. *Environment and Planning D: Society and space*, 19, 5, s. 535–554.

Sherman, D., Rogers, N., Castree, N. (2005): Introduction: Questioning Geography. In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. eds. *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 1-5

Schaefer, F. K., (1953): Excepcionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 43, 3, s. 226–249.

Simon, H. A. (1957): *Models of man; social and rational*. New York: John Wiley.

Siwek, T. (2011): *Percepce geografického prostoru*. Praha: Česká geografická Společnost

Slavík, V., Grác, R., Kurta, T. (2008): Sídelné a regionálne preferencie žiakov stredných škôl v Skalici v roku 2007. *Geographia Cassoviensis*, 2, 1, s. 157-162.

Smart, B. (2006): Modernita a postmodernita: I část. In Harrington, A. a kol. (eds.): *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 337–360.

Smith, N. (1987): Academic war over the field of geography: The elimination of geography at Harvard, 1947–1951. *Annals of the Association of American Geographers*, 77, 2, s. 155–172.

Smith, N. (1998): El Niño capitalism. *Progress in Human Geography*, 22, 2, s. 159–163.

Smith, N. (2008): *Uneven development: Nature, capital, and the production of* space. 3. vydanie, University of Georgia Press.

Scott, A, a Soja, E. (1986): Los Angeles: Capital of the Late Twentieth Century, *Environment and Planning D: Society and space*, 4, 3, s. 249–254.

Soja, E. W. (1989): *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory*. London: Verso.

Soja, E. W. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford: Blackwell.

Sopkuliak, A. (2016). Geografia financií: hlavné témy a trendy výskumu. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 60, 1, s. 103–120.

Spate, O. H. K. (1957): How determined is possibilism? *Geographical Studies*, 4, s. 3–12.

Spivak, G. C. (1988): “Can the subaltern speak?” In C. Nelson, C. a Grossberg, L. eds., *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan, s. 271–313.

Stewart, J. Q. (1947): Demographic gravitation: evidence and applications. *Sociometry*, 11, 31–58.

Stoddart, D. R. (1966): Darwin´s Impact on Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 56, 4, 683–689.

Storey, J. (2015): *Cultural theory and popular culture: An introduction*. London: Routledge.

Sýkora, L. (1993): Teoretické přístupy ke studiu města. In L. Sýkora (ed.), Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK Praha, s. 64-99.

Šebo, D. (2011). Integrálny prístup k regiónom v slovenskej geografii. *Acta geographica universitatis comenianae*, 52, s. 19–30.

Šebová, M., Džupka, P., Hudec, O. a Urbančíková, N. (2014): Promoting and financing cultural tourism in Europe through European Capitals of Culture: a case study of Kosice, European Capital of Culture, *Amfiteatru Economic, 16*, 36, s. 655–670

Šmausová, G. (1999): „Rasa "jako rasistická konstrukce. *Sociologický časopis*, 35, 4, s. 433–446.

Šmejkalová, J. (2004): Cultural Studies, sociologie kultury a „my". Úvaha mírně metodologická. *Sociologický Časopis*, 40, 1-2, s. 77–94.

Špelda, D. (2009): *Proměny historiografie vědy*. Praha: Filosofia

Šveda, M. a Šuška, P. (2014): K príčinám a dôsledkom živelnej suburbanizácie v zázemí Bratislavy: príklad obce Chorvátsky Grob. *Geografický časopis*, 66, 3, s. 225–246.

Šuška, P. (2014): Neoliberalizmus ako ideológia, reálny neoliberalizmus a mesto: prípad Bratislava. *Forum historiae: odborný internetový časopis pre históriu a príbuzné spoločenské vedy*, 8, 1, s. 146–165.

Tajfel, H., Turner, J.C. (2004): The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In Jost, J. T., Sidanius, J. *Political Psychology. Key readings.* New York: Psychology Press

Tancer, J. (2009): Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity. In Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (eds.) *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava: Veda SAV, s. 343–350.

Thrift, N. (1983): On the Determination of Social Action in Space and Time. *Environment and Planning D*, 1, s. 23–57.

Thrift, N. (2008): *Non-representational theory: Space, politics, affect*. London: Routledge.

Thrift, N. (2002). The future of geography. *Geoforum*, 33, s. 291–298

Thrift, N. a Pred, A. (1981): Time-Geography: A New Beginning. *Progress in Human Geography* 5, 2, s. 277–286.

Toffler, A. (1970): *Future Shock*. New York: Bantam Books.

Toynbee, A. J. (1954): *A study of history*. Oxford: Oxford University press (preložená do češtiny, 1995)

Treves, F. (1924): *The elephant man and other reminiscences*. London: Cassell and Company.

Tuan, Y.-F. (1974): *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes and Values*. Englewood, NJ: Prentice-Hall.

Tuan, Y.-F. (1977): *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Tuan, Y.-F. (1979): *Landscapes of Fear*. New York: Pantheon books.

Ullman, E. (1941): A theory of location for cities. *American Journal of sociology*, 46, 6, s. 853–864.

Ullman, E. L. (1956): The Role of Transportation and the Bases for Interaction. In Thomas W. L. (ed.) *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. The University of Chicago Press, Chicago, s. 862–880.

Unwin, T. (1992): *The place of geography*. New York: Routledge.

Urbaník, J., Johnston, C., L. (2017): *Humans and animals*. Santa Barbara: ABC Clio

Urry, J. (1985): Social relation, space and time. In Gregory, D. a Urry, J. (eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan, s. 20–48.

Urry, J. a Gregory, D. (1985): Introduction. In Gregory, D. a Urry, J. (eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan, s. 1–8.

Vacková, B a Galčanová, L. (2014). Prostory domova. In Matoušek, R. a Osman, R. (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s.167–188.

van Hear, N. (1998) *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*. London: Routledge.

Vávra, J. (2010): Jedinec a místo, jedinec v místě, jedinec prostřednictvím místa. *Geografie*, 115, 4, s. 461–478.

Viles H. (2005): A divide discipline? In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. eds. *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 26–38.

Waldrop, M. (1992): *Complexity: the emerging science and the edge of order and chaos*. London: Simon and Schuster.

Warf, B., a AriaS, S. (2008): *The spatial turn: Interdisciplinary perspectives*. London: Routledge.

Watts, D. J. (2004): The „New“ science of networks. *Annual Review of sociology*, 30, s. 243–270.

Wen, W. a Wen, S. W. (2014): Expanding upon the extreme male brain theory of autism as a common link between other major risk factors: A hypothesis. *Medical hypotheses*, 82, 5, s. 615-618.

Werlen, B. (1993): *Society, action and space: An alternative human geography*. London: Routledge.

Werlen, B. (2009): Structurationist Geography. In Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 11. Oxford: Elsevier, s. 50–58.

Williams, R. (1961): *The long revolution: An analysis of the democratic, industrial and cultural changes transforming our society*. New York: Columbia University Press.

Williams, R. (1980): *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso.

Willis, P. E. (1990): *Common culture: symbolic work at play in the everyday cultures of the young*. Buckingham: Open University Press

Winlow, H. (2009): Darwinism (and Social Darwinism). In Kitchen, R., Thrift, N. eds. *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 3, Oxford: Elsevier, s. 4-11.

Woodward, A. (2018): Jean Francois-Lyotard. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. [Online]. [citované 11.9.2018], http://www.iep.utm.edu/lyotard/

Woodward, K., Dixon, D., P., Jones, III J., P. (2009): Poststructuralism/Poststructuralist Geographies. In Kitchin, R., Thrift, N. *International Encyclopedia of Human Geography, vol. 8*, Oxford: Elsevier, s. 396–407.

Wójcik, D. (2012): The end of investment bank capitalism? An economic geography of financial jobs and power. *Economic Geography*, 88, 4, s. 345–368.

Wolpert, J. (1964): The decision process in spatial context. *Annals of the Association of American Geographers*, 54, s. 537–558.

Wolpert, J. (1965): Behavioral aspect of the decision to migrate. *Paper and Proceeding Regional Science Association*, 15, s. 159–172.

Wright, J. (1947): Terrae incognitae: the place of imagination in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 37, s. 1–15.

Wylie (2006): Poststructuralist Theories, Critical Methods And Experimentation In Aitken, S. a Valentine, G. (eds.): *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 298–310.

Zelinsky, W. (1993): What Do We Mean by „Ethnicity“? Toward a definition and typology. *Geographia Slovenica*, 24, s. 115–122.

Zipf, G. K. (1949): *Human behavior and the principle of least effort: an introduction to human ecology*. Cambridge: Addison-Wesley Press

Zukin, S. (2006): David Harvey on cities. In Castree, N. a Gregory, D. (Eds.): *David Harvey: a critical reader*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., s. 102–120.

Yeates, M. (1986): *An introduction to quantitative analysis in economic geography*. New York: McGraw-Hill

Yeung, H. W. C. (1997): Critical realism and realist research in human geography: A method or a philosophy in search of a method? *Progress in Human Geography*, 21, 1, s. 51–74.

Zouhar, M. (2003): Prečo vznikla analytická filozofia? *Filozofia*, 58, 4, s. 259-271.

Ženka, J. a Kofroň, J. (2012): *Metodologie výzkumu v sociální geografii – případové studie* [elektronická kniha]. Ostrava: Ostravská univerzita.

Zoznam internetových odkazov

Bezstarostná jazda (Easy Rider, Dennis Hopper, 1969, USA), https://www.csfd.cz/film/4508-bezstarostna-jizda/prehled/

Boj o ťažkú vodu (Kampen om tungtvannet, Per-Olav Sørensen, 2015, Nórsko), https://www.csfd.cz/film/401684-boj-o-tezkou-vodu/prehled/

Cooltúra (Coolture, 2016, SR, Miro Remo), https://www.csfd.cz/film/344179-cooltura/prehled/

Do naha (The Full Monty, Peter Cattaneo, 1997, Veľká Británia), https://www.csfd.cz/film/29709-do-naha/prehled/

Hibernatus (Hibernatus, Edouard Molinaro, 1969, Francúzsko), https://www.csfd.cz/film/32117-hibernatus/prehled/

Indiana Jones a chrám skazy (Indiana Jones and the Temple of Doom, Steven Spielberg, 1984, USA), https://www.csfd.cz/film/8642-indiana-jones-a-chram-zkazy/prehled/

Kill Bill (Kill Bill, Quentin Tarantino, 2003-2004, USA), https://www.csfd.cz/film/43483-kill-bill/prehled/ https://www.csfd.cz/film/136304-kill-bill-2/prehled/

Krehká identita (Krehká identita, Zuzana Piussi, 2012, Slovensko), https://www.csfd.cz/film/318292-krehka-identita/prehled/

Matrix (Matrix, Lilly Wachowski a Lana Wachowski, 1999-2003, USA),https://www.csfd.cz/film/9499-matrix/prehled/ https://www.csfd.cz/film/9497-matrix-reloaded/prehled/ https://www.csfd.cz/film/9498-matrix-revolutions/prehled/

Múmia (Mummy, Stephen Sommers, 1999, USA), https://www.csfd.cz/film/8584-mumie/prehled/

Ona (Her, Spike Jonze, 2013, USA), https://www.csfd.cz/film/312650-ona/prehled/

Pulp Fiction: historky z podsvetia (Pulp Fiction, Quentin Tarantino, 1994, USA), https://www.csfd.cz/film/8852-pulp-fiction-historky-z-podsveti/prehled/

Sloní muž (The elephant man, David Lynch, 1980, USA, Veľká Británia), https://www.csfd.cz/film/6251-sloni-muz/prehled/

Total recall (Total recall, Paul Verhoeven, 1990, USA), https://www.csfd.cz/film/9303-total-recall/prehled/

Začiatok (Inception, Christopher Nolan, 2010, USA), https://www.csfd.cz/film/254156-pocatek/prehled/

Zo zákulisia krízy (Inside Job, 2010, USA, Australia, Charles Ferguson), https://www.csfd.cz/film/283075-financni-krize/prehled/

https://www.nts.live/shows/post-geography

https://niznamysla.webnode.sk/uvodna-stranka/